

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

У НОМЕРІ:

ВАСИЛЬ БОРОВИЙ

Поезії

**ЄВГЕН
ПАШКОВСЬКИЙ**

Безодня.

Роман. Закінчення

**В'ЯЧЕСЛАВ
ЛИПИНСЬКИЙ**

Хам і Яфет

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

Вячеслав Липинський—

історик, політик

та мислитель

**ІГОР
КАЧУРОВСЬКИЙ**

Огляд другого тому

літературної

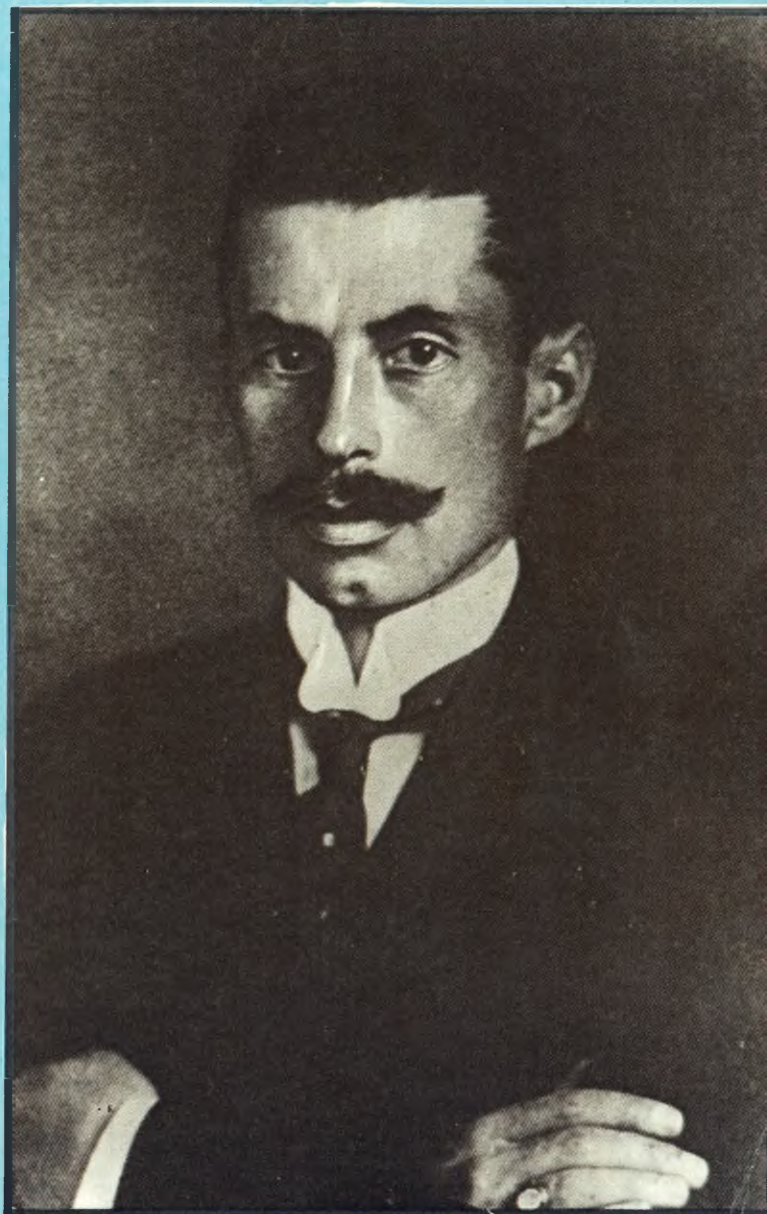
енциклопедії

ЯРОСЛАВ РОЗУМНИЙ

Маркіян Шашкевич—

синонім національного

відродження

ISSN 0585-8364

6

ЧЕРВЕНЬ 1992 .

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ

■ Патріярший архимандрит о. Іван ГРИНЬОХ:

ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВО / ORTHODOXY AND CATHOLICITY
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 32 стор.; із ілюстрованими обкладинками. Ціна: 4,00 долари (плюс порто)

Наша найновіша публікація -- друге поширене видання праці о. д-ра І. Гриньоха українською та в перекладі англійською. В "Передньому слові" монсеньйора о. Степана Гриньоха, між іншим, читаємо: "Після 73 років релігійного переслідування і невимовного терпіння Свята Церква-Мати в Україні знову страждає з приводу болючої дійсності: її діти -- поділені, сваряться з приводу назв -- 'православний' і 'католицький'".

Метою праці о. І. Гриньоха -- вказати на шлях до порозуміння між вірними Христової Церкви на Україні та в діаспорі. А переклад англійською робить її доступною для широкого світу вірних і зацікавлених осіб українського чи неукраїнського роду на Заході.

■ СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Редактори: Лариса М. Л. Залеська Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак. Передня стаття -- Ю. Шевельов.

Нью-Йорк--Париж--Сідней--Торонто--Львів: Записки Наукового товариства імени Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека Прологу і Сучасності (ч. 191.4), 1991, VIII + 488 стор.; у твердій обгортці, оформлення -- Б. Певний; наклад: 2.000.

Ціна: 29,95 ам. доларів (плюс порто)

Спільне видання Наукового товариства імени Шевченка в США та В-ва Пролог, зготоване до друку головно членами редакції журналу "Сучасність". Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких "... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу 'Сучасність'...". До збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

■ Люба Комар: ПРОЦЕС 59-И

Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 75 стор.; безкислотний папір. ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. доларів + порто

Спогад підсудної з розправи в Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17-19 січня 1941 над 59 молодими українцями, членами ОУН. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

Замовлення на публікації В-ва Пролог висилати на адреси:

В Європі:

Prolog / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG
GREAT BRITAIN

У всіх інших країнах:

Prolog / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102-3892
USA

(201) 622-0542 Fax: (201) 622-1933

1992 Червень 6

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (374)

Спільне видання
республіканської асоціації
українознавців
та видавництва “ ПРОЛОГ “
(США)

РЕДАКЦІЯ:

Тарас Гунчак, Іван Дзюба — головні редактори
Микола Чубук — відповідальний секретар
Вадим Скуратівський — редактор відділу науки і культури
Володимир Рубан — редактор відділу політології
Микола Рябчук — редактор відділу літератури
Лариса Онишкевич — співредактор відділу літератури
Богдан Певний — редактор відділу мистецтва
Мікулаш Неврлі — представник редакції в Чехо-Словаччині
(Микола Неврлий)
Степан Козак — представник редакції у Польщі
Олег Коспа — художній редактор
Ніла Крюкова — оператор комп'ютерного набору
Галина Єрьоменко — коректор
Тамара Кравченко — коректор

Усі матеріали до редакції «Сучасності» просимо надсилати: із України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

SUCASNIST
744 BROAD ST., SUITE 1116
NEWARK, NJ 07102-3892
USA

УКРАЇНА/UKRAINE
254655, КИЇВ-МСП,
вул. МЕЛЬНИКОВА, 63
СУЧАСНІСТЬ

Тел. ред.: (201) 622-0545
телефакс: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Видає спільно:

Республіканська асоціація українознавців (Київ) та видавництво «Пролог» (США).

SUCASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is \$60 (US). Sucasnist is co-published by Prolog Research and Publishind Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892. USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sucasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892.

Зміст

Література

5. Василь Боровий *Поезія,
Тичина каже не піду,
В Аркані Кайєркана.*
18. Про автора
19. Євген Пашковський. *Безодня*
Роман (закінчення)

До джерел

63. В'ячеслав Липинський.
Хам і Яфет

Політологія

86. Валерій Шевчук.
В'ячеслав Липинський - історик, політик та мислитель
98. Володимир Кулик.
В'ячеслав Чорновіл і спроба реанімації руху
103. Петро Лаврів.
Національна свідомість робітництва на Донеччині
108. Артур Білоус.
Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд

Економіка

120. І.С. Коронецький.
Соціально-політична та економічна модель сучасної України

Інформаційна мозаїка

125. Нові книжки діаспори

Мистецтво

126. Володимир Попович.
Іван Алиськевич - маляр екзистенціалістичного експресіонізму

Культура

138. Ярослав Розумний.
Маркіян Шашкевич - синонім національного відродження
144. Вадим Скуратівський.
Україна - VI Європа

147. Христина Хомицька.
Загроза безособовості

Критика

151. Ігор Качуровський.
Огляд другого тому Української літературної енциклопедії
155. Микола Неврлий.
Чеський роман про гуцульську республіку

Бібліографія

159. Павло Федченко.
Вступ до Винниченкіани
164. Роман Офіцинський.
По дорозі з минулого в сучасне

167. Про авторів.

Василь БОРОВИЙ

НЕ РИДАЙ МЕНЕ, МАТИ

Сон чи ні? А лежу — ворухнутись боюся...
Десь затоплює грубку самотня матуся.
І сльозяться сумні її очі старечі —
Чи од загодок про мене,
чи від диму із печі...

Глухо тріскає хмиз, час, як іскорка, скаче.
Золотими слізьми піч за мамою плаче...
Мати ж молиться довго — за всіх і за мене
В тім краю, де у сполохах небо студене.

Ніч до неї зійшла, як апостол з ікони.
Божже-Христе, тяжкі твого світу закони!
... Кинусь з нар, як з труни —
аж до хрусту в суглобі:
«Не ридай мене, Мати, зрящи во гробі...»

Норицлаг, 1955

1

«Що робиш, сестро? Ми в облозі...»
(З листа сестри до Лесі Українки)

Чи перейшла в мої яскині
Із гробовиць своїх чума,
Що в цілїм світі, як в пустині,
До мене й стежечки нема?
Мов стала під вікном на чати
Смерть, попустивши поводи...
Ніхто не йде — хоч помовчати,
Хоч просто випити води.
Так стало страшно...

2

Гарпократ — за грецькою міфологією —
бог мовчання.

На мовчання засудили —
На прокляте.
То ж даруй мені це слово,
Гарпократе,
Божже грецький, божже правий,
Бо — мовчання.
Моя сповідь — ти пробачиш —
Вже остання.
Хоч і вийду, хоч і крикну
В шуми вулиць,
Хто завважить, що у лементі

Прибулець?
 Люди чують крик газетний,
 Вереск теле...
 А мій голос по узбіччях
 Вітер стеле.
 Люди чують — із плакатів
 Хори слави.
 А мій віриш отам, де Уди,
 Шепчуть трави.
 А мій біль у сплеску річки
 Застигає,
 Так, як ехо: обізвалось
 І — немає...
 З
 «Так, сестро, ми в облозі. Але треба
 виставити вартових...»
 (З відповіді Лесі Українки до сестри)

Втішаєтесь, що придавили
 Тюремним муром гробовим?
 Та я проб'юся і з могили,
 Як і судилось — Боровим!
 Бо й на моїм пекучім слові,
 Яке я вирвав із-за ґрат,
 Забагряніє крапля крові
 Алмазом —
 У мільйон карат.

1973 р.

Віслава ШИМБОРСЬКА РЕАБІЛІТАЦІЯ

Користаюся древнім правом фантазії
 і уперше в житті викликаю мертвих,
 виглядаю їх з лиця, прислухаюсь до їх кроків,
 хоч і знаю, хто вмер — той помер остаточно.

Час свою голову в руки брати,
 говорити до неї.
 Бідний Йорик, де твоє незнання,
 де твоя сліпа довіра, де твоя невинність,
 твоє «якось, то воно буде», рівновага
 між вигаданою і справжньою правдою?
 Вірила, що зрадили, що не варті імен,
 скоро пустоцвіт осиплеться
 з їх невідомих могил,
 і ворони глузуватимуть,
 і хуртовини реготатимуть
 — а це були, Йорику, фальшиві свідки.

Померлих вічність чатуємо доти,
 доки їм пам'яттю сплачуємо...
 Непевна валюта. Немає дня,
 щоб хтось вічність свою не стратив.

Нині про вічність не відаю.
 Можна давати її й забирати.
 Ця — над мертвими — наша міць
 потребує нерозхитаних вагів,
 і щоб суд не судив уночі,
 і суддя щоб не виявивсь голим...

Земля кипить, ось вони, які вже землею
 грудка по грудці встають,
 жменька по жменьці,
 виходять з мовчання, встають до імен,
 до пам'яті народу, до вінків і овацій.

Де ж моя влада над словами?
Слова опали на дно...
Слова не здатні воскресити людей,
опис мертвий, як димок із спалаху магнію.
Навіть на хвилину, на півподиху
не збуджу їх
я, Сізіф, прикутий до пекла поезії...

Ідуть до нас. І гострі, як алмаз,
по вітринах, вимитих з фасаду до блиску,
по віконцях затишних квартир,
по рожевих окулярах, по скляних
душах, серцях — тихенько ріжуть.

Переклав з польської
Василь Боровий

(Wisława SZYMBORSKA
«Poezje wybrane»
Warszawa, 1967)

7

МАЙЖЕ ОДА

Коли читаю в пресі листи з проханням не ворушити
сталінщину, не загадувати про черепи розстріляних у
потилицю, — з боєм пригадую давній день, коли з
Василем Мисиком, видатним українським поетом,
ішли ми кладовищем. Тоді наш харківський цвинтар не
був пустою — аж захряс од зелені та пам'ятників.
Василь Олександрович ділився пережитим і раптом
зупинився: «Стривайте! Чи не могила мого слідчого? І
написи, та ще й ямбом... «Революції солдату!» Але ж
то блюзнірство...»
Справді, блюзнірство: ката примазувати до Револу-
ції! Однак, того ж вечора я присвятив воїну вірш —
майже оду...

Що — ямб? Гекзаметром величним
Воздять повинен я, співець,
На скорбний мармур потойбічним,
Аби утішивсь кожен мрець —
У шанобливості побожний
Отут, де стерні смертних жнив...
Але ж — абориген не кожний
На оду право заслужив.
Зате оцей!..
Як вірить датам,
Він натрудивсь і рано вмер.
Жаль! Іменованим солдатом,
Фортеці брав би й дотепер.
Так, він був воїном...
З журбою
Про нього напис не дарма:
Була в героя полем бою,
Плацдармом для атак — тюрма!..
Та що з моїх немудрих літер
Для битв тюремних діяча,
Де сам Великий Інквізітор
Його в наказах відмічав.
А він — до зла удатний завше —
З доносом (трутизни рядком),
Як тішивсь (правду облювавши)
Своїм свинцевим кулаком!
Мудрець чи ратай — змелой в порох,
Співець — забий землею рот...
Потенціально ж — кожен ворог,
Ну, а фактично — весь народ.
І він — молод...

Та — мить остання.
 Впав, надірвавшись, на редут.
 І за валюту, і з призначення
 Вершив він свій геройський труд.
 І винним тут ставав безвинний,
 А кожен смертником — і все...
 Як жаль, що вітер часу плинний
 Подібний досвід занесе.
 О, рано він подався до скону
 Од ратних подвигів своїх —
 Чавунним кроком Беззакону
 Він ще б скількох розчавить міг!
 Він був...
 Та мармур цей — для нього,
 І рядки карбовані — йому...
 Лиш мій гекзаметр ні до чого,
 Це все одно, коли б чуму
 Я став би славить як безбожний
 За те, що смертну данину
 Збирала люто в час тривожний,
 Страшніший навіть за війну...
 Та и де вони — слова нестерті —
 Воздасть належне паці тьми
 За те, що вбила й майстра смерті,
 Взяла підручного чуми?!

м. Харків, 1965 р.

ПОЛИНОВА САГА

А під дощем — як терпко й гірко віє
 На всіх вітрах настояний полин...
 Шепоче щось, — а висловить не сміє,
 Немов полин на цілий світ один!

Хрещатий, сивий — без окрас і зваби,
 Печерних предків диким посланцем
 Він задивлявся в камінні очі баби
 Із скіфських літ — і наливавсь свинцем.

Ординців свист — і горя крик за ними,
 і скрип мажар — чумацьких, степових...
 Од них пройнявся думами терпкими,
 І шум тривожний взяв полин від них.

Віки топтали — долею крутою,
 Жахтіли низом тіні від заграва...
 І так він переповнивсь гіркотою,
 Мов сльози світу в себе увібрав.

Важкі — чумацькі, вічні — материні,
 Й дрібні, як сіль, — заблуканих сиріт...
 І ліг, як хмара, сумом по долині —
 Легкий, як легіт і цупкий, як дріт.
 І довго щось пригадує на світі,
 Як дівчинка нахилиться над ним.

Чаклунське, щось таємне, щось первісне —
 Немов благання крил: — Полин, полинь!..
 ...Коли ідеш між люди, щира пісне,
 Напийся моці в нього.
 Він — один.

1

Біла хмара зупинилась над вікном — і в хаті посвітлішало. Виразно засіріли борозенки на жовтому чолі матері, і ще сивіше лягло волосся, розметавшись на одержині...

В очах неньки читаю печаль. Мій зір гострішає — і вже не потік світла, не ріка променів біжить по стіні, а невмолимий час котить хвилями, піниться у вирвах, і в них — борсається дума неньки, хапаючись мов за соломину:

— А може, ти помиляєшся... сину?

— Ні, мамо...

— Ох...

Я кидаюся на стогін — і нічим не можу їй зарадити. Хіба не я сперечався з нею, відшукуючи незаперечні докази, що нема пекла опріч того, яке намагалися вимстити кістками нелюди, і раю — над сонячний світ! А там... там тиша, глибочінь океану...

— Там... все костеніє...

2

Я плакав би, але всі мої сльози відкипіли на студених вітрах Півночі. Мій зір ковзає по коленкорі старовинних обкладинок: Сократ, Спіноза, Сковорода...

Ви, мудрі, ви — безсмертні, навчіть слова розради! А вітер кошлатить хмару за вікном. І в просвіті — засніжене кладовище. А може, тільки білий вечірній морок? І в піску — жовті черепи з більмами незрячих очей, порох вічності...

І я, хлопчик з широко розкритими очима, я — ваш учень, Григорію Савичу, віч-на-віч з могилами, з тайною буття і смерті...

А ви віддалік тихо наг्राєте на сопілці. Там, де німіє слово, — може, калинова відшукає ключі?..

3

Вітер роздер хмару.

Лазідний промінь упав скісно на руки неньки і, мабуть, звучить голосом сопілки...

— Світло... — тішиться мати. Промінь видається їй весняним.

Хоч іще дихає зима, іще спить земля, котру вергала мати увесь свій вік, бо ж треба, бо вдова, бо діти...

І вже не Час — а сонячна ріка біжить по стіні. І не хмара, а сивий-сивий Бог нахиляється до вмираючої:

— Кому біла поклони?

— Землі-матінці...

— Уклонись мені, і я поведу тебе в світлі оселі, бо я — Бог!

— Уклонюся землі-матінці, бо стану часткою її, всемогутньої...

...Вітер крає хмару. І гнуться тополі, і стежка біжить у світ, — на люди, аби розвіяти скорботу. А промінь на шибі пахне теплом — як неньчині руки. І десь ще під снігом та грудка, що першою впаде на домовину, і соснова дошка для неї — ще пахне смолою і життям.

А білу хмару крає вітер...

Знаменитий Гете був уже людиною похилого віку, коли до нього звернувся невідомий початківець із своїми роздумами про поезію «самого Гете». Мудрий олімпієць охоче відгукнувся. Йому хотілося, щоб краще зрозуміли читачі його «труди і дні», щоб передумане ним було збережене. Та й не завжди він чувлише акафісти. Відомий Людвіг Берне називав поета «римованим холопом». Отак невідомий початківець Й. П. Еккерман, занотовуючи свої зустрічі з генієм, залишив цікаву документальну книгу «Розмови з Гете в останні дні його життя». Виникало питання: чи не було це творенням міфа? Однак сучасники підтвердили: Гете — поет і мислитель — постав з книги як живий...

Це не просто експозиція до роздумів — аналогія напрошується сама, коли знайомишся з книжкою покійного С. Тельнюка про видатного українського поета Павла Тичину «Неодцвітаюча весно моя». Тичина з появою першої збірки поезій «Сонячні кларнети» посів чільне місце на літературному Парнасі. Можна було б сказати, що С. Тельнюк натрапив на золоту жилу, заглиблюючись у лабораторію творчості і поклади рукописів, чернеток, щоденників поета, який працював у літературі понад 60 років. Та С. Тельнюк зізнався, що міг би й не займатися Тичиною, були власні задуми, але перед очима стояла пожежа в книгосховищах АН УРСР в 1964 році, про яку в пресі не було ні слова, бо ж на Україні найбільше бояться українців, а найменше дбають про збереження скарбів її культури... І талановитий поет і прозаїк ретельно розшифровував записи Тичини, спілкуючись із ним в останні роки його життя, а по смерті — записуючи до щоденника все, що розповідала вдова. Так і постала книга «Неодцвітаюча весно моя», яку можна назвати: «Лідія Петрівна розповідає...» Це незвичайна для нас книга! Погляд зсередини на видатного поета очима його порадилиці, дружини, закоханої в поета і його Музу, коли він з'явився іще «як студент з бандурою» в її оселі. «Іду по вулиці й читаю Тичину, не тому, що дружина, а тому, що поезія!» Для Лідії Петрівни (як, зрештою, і для нас) його унікальні кларнети бриніли сонячним променем над інfernальністю буденного існування, людського падіння, а то й озвіріння — в часи і революції, і голодомору, і репресій... Та чи для всіх? Ще й досі з'являються у пресі листи читачів, у яких вони бачать Тичину лише як продуцента римованої (холопської, за виразом Берне) продукції для потреб сталіністів чи взагалі державців. А хто ж знає про каяття Поета, коли він прочитав адресовані йому рядки визначного письменника діаспори Є. Маланюка: «Від кларнета твого пофарбована дудка зосталась...» Хо бачив сльози на очах Тичини, коли він читав листа від довголітнього в'язня радянських концтаборів: «У роки страшного голоду на Україні як Ви могли вижити? О прекрасний час! Неповторний час!..», писати в часи єжовщини: «Будем домолочувать, врага докінчувать!..»?!»

«Геніальний поет з душею страхополоха» — писав мені Б. Антоненко-Давидович. Та чи все було так просто? Хіба один В. Поліщук називав Тичину бардом Центральної Ради? Не тільки від денікінців, а й від головорізів Муравйова переховувався поет у склепах на Байковому цвинтарі, пам'ятаючи, що його геніальний «Золотий гомін», який прозвучав святковою літургією з нагоди проголошення Незалежної України, хоч і визнано «Піснею

пісень» української поезії, але знов-таки — для Центральної Ради!..

«Тичина не був боязким» — повторює Лідія Петрівна. І подає низку прикладів принциповості Поета. Каганович майже щоночі допитував М. Рильського, «націоналіста». Нарешті викликав Тичину, вимагаючи свідчень про «націоналізм» колеги. Тичина почав розповідати про себе. Каганович перебиває: «Вас ми знаємо. Кажіть про Рильського». А Тичина править своєї. Каганович змушений його відпустити, голосно заявивши: «Я й не знав, що Тичина такий дурень»... «Світ — театр», — казав Сковорода. То й доводилось удавати то дурня, то хворого, як-от у 1946 році, коли академіка Тичину викликали поставити свій підпис, затверджуючи новий геть зросійщений український правопис. Тичина органічно не міг той правопис визнати... Іще приклад: коли вийшла збірка «Правда кличе» Д. Павличка із знаменитим сонетом про Торквемаду (одразу ж і конфіскована), автора піддали анафемі. Для цього позвали на трибуну члена ЦК П. Тичину. І що ж учинив «перестраханій» Тичина? Він так захоплено сказав про талант Павличка, що йому потім дякували письменники, наш харківський Ярослав Гримайло аж поклонився. А назрівав же черговий погром.

«А знаєте ви, чому Тичина розсварився з Ковпаком? — каже Лідія Петрівна і розповідає. — Павло Григорович почав було писати поему про його сподвижника Руднева. І дізнався про те, що замовчував Ковпак.

Під час рейду ковпаківців їм треба було перейти Карпати, зайняті повстанцями УПА. Домовились, що повстанці червоних партизан пропустять. А коли, утилу погромивши німців, партизани повертались, надійшла телеграма Сталіна: «Вдарити в спину націоналістам», тобто повстанцям. Руднєв засперечався: «Як же так? Вони ж нас пропустили!» — «Такий наказ Сталіна» — гримнув Ковпак. І вдарили! Ледве самі ноги винесли... А Руднева розстріляли енкаведисти».

Є ще один епізод, який розповідала Лідія Петрівна, і якого нема в книзі. Передам дослівно: «Ковпак часто заходив до нас (обоє ж міністри). Якось похвалився, що за його наказом стратили молодого партизана. Він там щось у когось узяв. Так нагнули два дерева, прив'язали хлопця за ноги — і пустили... Тичина тоді дві ночі не спав, не міг їсти...»

Можна говорити про особливу тендітну конституцію натури поета, якусь жіночність дуже делікатної ужитті людини. Визнати, що цей напорчуд музичний поет не міг, мов той Гете (з якого розпочав я роздуми), підписати вирок (був теж міністром) матері, яка умертвила власну дитину; або ж мов ніжний лірик Фет, спостерігати, як карають різками його кріпаків... Тичина міг на привселюдних зборах інтелігенції хіба що розпачливо вигукнути: «Так що ж нам тепер — стрілятись чи вішатись?..» Тепер — це в часи сталінізми, коли застрелились і Хвильовий, і Скрипник, коли повісився у тюрмі друг Тичини — поет Аркадій Казка... «Аби захистити себе від дурнів, Тичина почав славословіє на грані примітиву, — пише С. Тельнюк, — і, на лихо, й сам став писати для дурнів». Зате створювався міф про поета-трибуна, вірного сталінця. Винний у цьому й Тичина. Але ж до цього доклав рук і С. Тельнюк. У «застійні» часи він видав не одну розвідку чи біографію П. Тичини. Переглянемо видану в Києві 1979 р. повість-біографію. Скільки зусиль докладає в ній Тельнюк, аби китайським муром відгородити від комуніста Тичини «носіїв націоналізму, маріонеток в руках буржуазії з їх теревенями» — В. Винниченка, М. Грушевського та ін. Засуджує Хвильового за його заклики рівнятися на мистецьку Європу (і це тоді, коли Тичина — сам майстер культури європейського рівня!). Нарешті, вірш-плач «На Аскольдовій могилі» (який так пристрасно співає нині

Марійка Бурмака) оголошує тяжкою провиною Тичини, якою той карається увесь вік. «Тичина прокляв той вірш...» Моторошно таке читати, адже йдеться про замучених, посічених багнетами студентів, майже дітей, що стали на захист під Крутами Української Народної Держави.

У новій книзі С. Тельнюка — книзі розповідей — читаю, що «Тичина любив Винниченка, ставився до нього з побожністю» і т. д. Станіслав Тельнюк виступав як тичинознавець у нелегкі часи. Мої зауваження — не докір, бо ж із ним я тривалий час спілкувався. Чимало вечорів ми провели у господі Тичинихи, буквально вириваючи з її рук те, що ховалося у шухлядах, для харківського журналу «Прапор», де я тоді працював. І коли в 1970 р. вийшла посмертна книжка П. Тичини «У серці у моїм...», то в примітках майже під кожним твором було сказано, що перша публікація з'явилась у «Прапорі». Читачі знову відкрили для себе прекрасного, неофіційного лірика і гуманіста. Стала крилатою фраза академіка Ол. Білецького, що «Тичина найбільше боявся Радянської влади». Парадокс, що в ідеалі — він ту владу поважав. А щодо страху... Учаси гласності нам відкрились такі таємниці сталінських катівень, що можна подивуватись, як можна було взагалі вціліти, а не тільки — за виразом Бухаріна — стати на коліна... Тож до панорами вражень, які здобуде читач, заслухавшись у розповіді Лідії Петрівни, додам ще один епізод, якого немає в книзі, але який запам'ятався мені з її уст.

«Це було, коли арештовували щоночі. Ми вже переїхали до Києва. І були в театрі, як до Павла Григоровича підійшов знайомий і сказав, що прийдуть вночі за ним. Ми вийшли з театру. Куди податись? Вирішили на батьківщину Тичини, в село Піски. Приїхали перед світом. А Тичина сів у бур'яні і каже: «Не підуй!» Подумайте — такий поет, і в бур'яні!.. Пішла я сама. Зайшла до школи, кажу до вас приїхав Павло Тичина. Яка потім була радість у школі!..»

Мудрий Спіноза заповів: «Не плакати і не сміятись, а розуміти».

Вечір пам'яті репресованих — «Українська Голгофа» — в театрі ім. Т. Г. Шевченка в Харкові. На сцені гості з Києва, Росії, Франції. Головує Лесь Танюк, депутат Верховної Ради України, відомий режисер і радикал. Після вступного слова несподівано для мене оголошує: «В залі знаходиться поет Василь Боровий, якого нещодавно повернули до Спілки письменників. Прошу вийти на сцену». Сідаю поряд і з рідними

М. Хвильового, В. Поліщука. Слухаю їхні спогади, а пам'ять екранує мої...

Давноминутий час — як ера динозаврів і рептилій. Час, коли, як сказав сучасник, «одна часть населения сидела в лагерях, другая часть их охраняла, а третья ковала кадры для первой и второй...» Заполярь'я 1951 року. Сіре небо, сірий краєвид — околиці найпівнічнішого міста Норильська. Рудні, шахти — і табори, табори. З морозами до 60-ти градусів, скаженими вітрами і снігом, який зовсім не схожий на наш — український, білий та пухнастий. І сніг тут сірий та колючий, січе, як свинцевий шпріт з дробовика. А ще ж осінь — золота пора на Україні! Тут давно ніч — вона триває півроку. Не дримають вартові, наїжились кулемети, на дроти кидається лише хуртеча, а табір спить. Хоча, як не в жарт питав автор «Енеїди»: «Скажіть, тоді чи дуже спиться, як доля проти нас яриться?..»

І доля не дрима. Ось вона загримала залізом замків та засувів, у личини нарядчиків уривається в бараки: «Пад-йом!..» Важко підіймаються мешканці, як їх тут величають — зеки або роботяги. Надягають латані-перелатані бушлати: на голих дошках водночас і ковдра, і перина. З великими номерами на спинах як єдинодіючим паспортом. Відшуковують валянци, повстяники, які слугували не одному поколінню і ще не відтали, бо власників 80, а піч — одна... Знову скрип намерзлих дверей: чергові несуть відра — сніданок. Суп з капусти з піском на два пальці, імітація каші і пайка — шмат глевтяка. Пайку можеш з'їсти відразу, а можеш і розділити на вечерю, бо якщо не викайлуєш бодай півнорми вічної мерзлоти (а норма під силу богатиреві Київської Русі), то по роботі будеш і без насущного...

А далі — ще грізніший окрик: «Вы-ха-ди!..» На роботу. І не гайся. Останніх не милують...

Лаштуємось біля вахти (воріт за зону). На трибуні начальство. Спостерігає церемоніал виходу. І як прийнято — оркестр. Нетерпляче підвивають конвойні вівчарки, вигукують бригадири, рахуючи п'ятірки роботарів.

І раптом: зацікавлені погляди з трибуни. Єдина табірна коняка (що, певне, потрапила сюди за свої кінські гріхи) тягне по снігу за собою на мотузці зека — звісно, симулянта, що прикидається хворим. Офіцери регочуть з витівки якогось бригадира. Оркестранти, налякані тим видовиськом, іще дужче дмуть у труби, награвучи марші Дунаєвського, роботяги, до очей замотані в якесь лахміття (лиш очі виблискують та номери мигтять), біжать спотикаючись. А вітер, що здичавів, як і люди, закручує все в якусь сніжну моторошну спіраль, і все видається нереальним, маревом чортівні або ж видінням Ієроніма Босха...

Та це лиш увертюра, далі — дванадцятигодинна робота в тундрі, з кайлом, лопатою, з короткими перепочинками біля кострища, з криками погоничів і прокляттями замерзлих істот. Прокладаємо залізницю... Ввечері, власне, по роботі, того, хто прикидався хворим, — принесуть мерт-

вим, а з ним іще трьох напівзамерзлих. Потім доведеться приносити до табору й забитих. Не витримає котрий і піде за межі заборонзони, гукнувши: «Конвой! Я їду». Оружна сила його пристрелить — за це належить нагорода, адже відрепортують, що «забитий був при спробі втечі».

Якось по роботі прилаштувався в закутку записати вірша, що переслідував мене, відсторонюючи від лиха. Є шмат паперу з цементового мішка, графіт. До мене нахилився якийсь занумерований, як і я, молодик й читає стиха: «У степах, де закипають трави, де жита шумлять, як океан, у кирей чорній і кривавій він ішов, московський Чингісхан...» Мабуть, я пополотнів. Мій вірш, який був найтяжчим свідком проти мене, стає табірним фольклором. А тут же писати, читати вірші найсуворіше заборонено! Що це — провокація чи пароль?..

14

Виявилося, що мій гість — колега. Теж віршує. Так ми подружились. А цінність дружби визнав навіть затятий песиміст біблійний Екклезіаст, сказавши, що нитка, скручена вдвоє, втриє, набагато міцніша. І вже я в бригаді геологів, там працює мій товариш і мене влаштував. Барак привілейованих — оаза в пустелі, без брутального крику, всюдисущого мата. Вдень ми на руднику — відбираємо проби ґрунту, слідкуємо за бурінням тощо. А по роботі й віршуємо. Навіть є книжки. Хтось дав китайський детектив з підкресленими рядками: «Ми — істоти нульового буття. Живемо в «плані У». Це китайське слово означає Ніщо. Йдеться про вірування буддійської секти. Увіруймо в Ніщо... У затишку цієї бригади, добрих людей, так не хочеться вірити в Ніщо!

Та розкошую не довго. За якийсь тиждень глупої ночі гримлять замки. Два наглядачі-вовкодави стягують мене з нар. Ведуть до нашого Штабу. І от — як велить послух і субординація — я стаю при порозі кабінету посадової особи. Кадебістський крук пронизує мене зором: «Номер?..» І враз реве: «Поэт?! Залез к геологам? Хатишъ выжить? Не знаешь, что вас привезли умирать?..»

А я — і справді не знаю. Хіба нас зібрали в таборі понад п'ять тисяч не для того, щоб збудувати новий Сонцеград? Я не знаю, що бажання зека вижити навіть в умовах Кайеркана — злочин? Зовсім не знаю, що існує інструкція МДБ, яку підписав сам шеф Берія, котра зобов'язує усіх попів та поетів у таборах тримати тільки на тяжких, загальних роботах... Я лише повторюю слова Т. Шевченка з його листа: «Загнали аж сюди! І за віщо? За вірші...» А вже гримить вирок: «На отвал!..»

Якщо весь світ — тюрма, то Данія — її найстрашніший закут, — казав герой шекспірової драми Гамлет. Якщо Кайеркан — мовою аборигенів тундри евенків — «Долина смерті», то відвал — її пекельна прірва. Потім із спогадів С. Аллілуєвої дізнаюся, що цю місцевість неподалік Льодовитого океану ще 1922 року відкрив геолог Урванцев, записавши, що «эта местность будет местом горя и бедствий». Тераси в горах, навстіж усім крижаним вітрам, куди везуть із рудні породу — камені-бути. Везуть і звальюють горами...

А те каміння засобами рабів на будові єгипетських пірамід — кайлом та ломом — роботяги звальюють у яри. Тут працюють штрафники. Хто звідав — розповідає з жахом. 12-годинна каторга «без права на обогрев». Півгодини перерви не рятує... На кожную бригаду — погоничів, тобто бригадирів, — чота. У кожного замашна палиця. Стережись!.. У них необмежене право. Вони для радвлادی все ж свої люди, їх можна перевиховати — всі зі світу злодіїв.

Інша річ, ми — засуджені за 58-ю статтею з її широким діапазоном

«шпигунів», «терористів», «націоналістів» і, звісно, віршувальників. Це — вороги непоправні. Тому й панує — за харківським жаргоном — ракалія. А якщо користуватись їхнім лексиконом, то — «суки», тобто ті, що «зсучились», порушили залізний закон їхньої корпорації: пішли на співпрацю з «падлом» (адміністрацією). Тому й панують (лупцюючи нас під сміх конвойних), як над отарою... І не знають своєї долі, що вони вже приречені. Незабаром до табору прибудуть «честняги» (ті, що тримаються їхнього закону) і влаштують гільйотину. Просто повідрубують порушникам голови. А коли прибуде етап з «лісовиків» — волинян та прибалтійців, які партизанили в лісах, збройно виступивши проти нашої імперії, — то всі «блатарі» пощезають з табору, як таргани...

Та це буде згодом. А зараз — на Україні береться на весну, на березіль, а тут — лютішає зима. Сніжний шріт, їдучий пил, вітрисько. Посічені камінням руки, посічена й душа. Погасаю на відвалі. Чорними слізьми заплакав мій товариш, лейтенант Чорноморського флоту. Благав конвойну команду пустити до багаття, — але «не положено». І от — замерзає... Вовтузимось біля величезного бута, який важчий за єгипетську піраміду, але робота не гріє. Мене охоплює злість: «Ти ж моряк! Од тебе фашисти в бою тікали, як од чуми. Чого ж оцих боїшся? Молода дружина, донечка? Та ти ж їх не побачиш!...»

Боже, коли б хоч пурга, сніжна буря, коли поряд не видко людини, тоді б нас погнали до бараків, до тепла... Натомість у сірому небі перебігли криваві сполохи. Запалахкотіло Полярне саяво. Ніби сам Бог перегортає віщі сторінки Святого Письма, а в них усе про смерть, про загибель... Так моторошно мені ще не було. Я потай забиваюсь в ущелину. Не знайдуть. Хай присипає снігом... Мій товариш (за фантазією слідчих), як і я — хотів відірвати Україну від благодатного Союзу і в'їхати в Київ на білому коні. В'їдемо в шурф на сніжному...

Дрижаків ніби й не чую. Знову увіч: Аркадій Любченко, хвилюючись, розповідає мені (ще майже школяреві) про останні дні М. Хвильового; Улас Самчук, окупаційного 1942-го подорожуючи по Україні, завітав до Харкова, читає мій вірш і привітно мені усміхається; Олександр Корж, молодший побратим Хвильового, дарує мені, каліграфічно переписавши, поему «Зимовий псалом» — і всі вони кажуть мені про хороше майбутнє... Ось воно — під намерзлим каменем, у «долині», де канібали нової секти із сталевою послідовністю здійснюють наше животіння «в плані У», умертвляючи, утроблюючи ув'язнених...

Я отямився від удару прикладом. Намагаюсь сказати: «Залиште мене. Я хочу замерзнути». Але й мене, і всю бригаду (уже вишикувану) чимдуж поганяють до табору. Якесь тривога!.. І дійсно: по роботі (звісно, для глуму) нас зустрічало на вахті бадьорим піснетвором радіо: «Мы крепки, как скалы, нас нельзя сломить, потому что Сталин научил нас жить!...»

...Оплески залу обірвали мої спогади. На сцену несуть квіти. Дарують їх рідним репресованих. Нехай ті квіти ляжуть у підніжжі скорбного Хреста «Української Голгофи». Під ним — скільки і відомих імен, і зовсім незнайомих... Хризантеми, які подарувала мені дівчинка, я в думках кидаю в найглибший шурф під найвищою горою в околицях Норильська.

(Передруковано з газети «Слобідський край» від 7 грудня 1991 року).

м. Харків

Нині український читач уже знає багатьох письменників і діячів культури, які стали жертвами репресій у страшні 30-і та в оманливі 60—70-і роки нашого століття. І набагато менше знаємо про тих, хто потрапив до сталінських катівень у 40-і роки — перший повоєнний «ужинок» (принаймні, коли йдеться про інтелігенцію Східної України).

У долі Василя Борового — трагізм того покоління української молоді (свідомої його частини), яке формувалося в кінці 30-х років в УРСР, бачило жах сталінської дійсності і з початком війни волею історії опинилося перед жорстоким вибором: із Сталіном проти Гітлера чи з Гітлером проти Сталіна, — але не прийняло цього вибору, болісно шукало власної орієнтації. Одні знаходили шлях до Української Повстанської Армії (але в Східній Україні для цього було мало можливостей); другі намагалися використати умови окупації для якоїсь української громадсько-культурної діяльності, хоч це теж було майже неможливо (згодом вони або змушені були тікати на Захід, або опинялися в сталінських таборах смерті); треті прилучалися до радянського підпілля, сподіваючись, що після визволення від фашизму внаслідок усенародного опору характер радянської системи зміниться.

Життя Василя Борового склалося так, що він ще підлітком, живучи у великому культурному центрі, яким залишався Харків, і маючи літературні інтереси, увійшов у атмосферу письменницького Харкова передвоєнних років. Жив по сусідству з Володимиром Свідзинським і знав його, знав Аркадія Любченка, чув про багатьох інших письменників-харків'ян. Можливо, не без впливу декого з них, — а в усякому разі, під враженням недавнього голодомору, свідком якого був, та репресій і викликаного ним панічного страху в суспільстві й постійної пригніченості, — виробив якщо не свідомо критичне ставлення до сталінського режиму, то, принаймні, нехить до нього або відсторонення.

В окупованому Харкові частина української інтелігенції намагалася створити осередки національно-культурного життя, використовуючи можливість критикувати більшовицьку систему та розповідати про її злочини, в чому німецька окупаційна влада була на перших порах зацікавлена. Виходили українські газети і часописи — як колабораційного, так і відносно незалежного характеру. Під редакцією В. Домонтовича (В. Петрова) вийшли три випуски часопису «Український засів». На сторінках газети «Нова Україна» А. Любченко розповідав про літературне життя Харкова 20-х років. У цій же газеті початкуючий поет Василь Боровий видрукував кілька віршів. За них і відбув десятилітнє покарання в концтаборах Норильська.

З початком післясталінської відносної «лібералізації» та процесу «реа-

білітації» частини невинно засуджених з Василя Борового було знято судимість, і він повернувся до Харкова. Спершу працював електриком. А потім редакція харківського часопису «Прапор» запропонувала йому посаду редактора відділу поезії. Багато зробив для збирання і збереження спадщини Володимира Свідзінського (як і харківський літературознавець Андрій Чернишов), неопублікованих раніше творів П. Тичини та інших авторів (по можливості друкуючи це в «Прапорі»), був у близьких стосунках з Василем Мисиком та іншими харківськими поетами.

Надолужуючи трагічно втрачене в молоді літа, Василь Боровий напружено працює, виявляє себе як виразна творча особистість. У Києві вийшли його поетичні збірки «Березнева земля» (1961), «Розмова з флейтою» (1964), «Жито-життя» (1967), «Зелений парус літа» (1968). З'являються його переклади з англійської, польської поезії. Став членом Спілки Письменників України. Здавалося, все гаразд, минуле забуте. У довіднику «Письменники Радянської України», виданому в Києві 1970 року, найдраматичніший період його життя закамують ідилічною фразою: «Вчився на спеціальних технічних курсах гірничого технікуму Норільському комбінату». Наче й добре — не докорятимуть минулим...

Та минуле пригадали, коли розпочалася нова хвиля репресій проти української інтелігенції в 1972—1973 роках. Пригадали і незалежну, «прогресивну» (саме це слово вжив щодо збірки Борового «Розмова з флейтою» Василь Стус у своїй статті-огляді молоді української поезії, видрукуваній у журналі «Дніпро» 1965 року) позицію та творчість Василя Борового. Тодішній перший секретар Харківського обкому КПУ І. Соколов (на совісті якого, до речі, цькування геніального народного майстра-кераміста Олександра Ганжі та багатьох інших українських митців) назвав В. Борового «організатором націоналістів» у Харкові. Василя Борового виключили зі Спілки (разом з російським поетом — теж патріотом України — Борисом Чичибабіним), і знову надовго було перекрито йому шляхи для творчої праці. Поновлено в Спілці його лише минулого року — в один день з Миколою Руденком.

Друкуємо кілька віршів Василя Борового різних часів. Вони засвідчують самотнє поетичне обдарування автора, в якого сила переживання буття осяяна душевною чесністю і надає глибини та об'ємності «простій» виразності, — сягаючи того рівня, коли «форми» «не видно» — є лиш матерія поетичного чуття і думки.

Етюд-спогад Василя Борового «В аркані Кайеркана», попри свою принагідність і спонтанну фрагментарність, дає один із найразючіших у літературі такого роду малюнків табірної життя-страждання, а у фінальній частині сягає апокаліптичної виразності.

Свою цінність мають і спогади Василя Борового про літературне життя Харкова воєнних та повоєнних років, — адже поет у різні періоди опинявся в його гущині, товаришував з багатьма видатними письменниками-харків'янами, прислужився збиранню їхньої творчої спадщини. Уривки з цих спогадів з'являються час від часу у харківській пресі, — сподіваємо-

ся, що вони наберуть цілісного вигляду.

Тим часом побажаємо Василеві Боровому, поетичний таланти громадянська чесність якого нині дістають справедливе пошанування, — дальшої плідної праці, в якій розкриватиметься його багатогранний хист. Хай доля поверне йому те, що так жорстоко була забрала. Дасть можливість поринути в творчість.

Іван Дзюба.

Євген ПАШКОВСЬКИЙ

БЕЗОДНЯ

Роман (закінчення)

17

19

Крізь сон Тарас чув зойки закатованих стужею дерев і шоркіт лопати, якою в курилці солдат підгрібав обцюкане кришиво, а підземельна стрімінна уяви туманіла передчуттям: потріскана крига на річці сльозить прибутніми водами і топить низькі забур'янені береги, — лютнева повинь тремтить під залізничним мостом, поїзд часто гальмує на полустанках, важко бухкають об перон соснові ящики з хлібом, давай, давай, давай, давай, лунає від хлібного вагона і порожня тара цвяхами шкребе по підлозі, провідники щось зальотницьке гукають до тіток з оберемками буханців, по тамбурі чорніє курне вугілля, деś мати відхрещує сина від злопригод, полуда б затьмарила тих коновалів, деś дружина, прокинувшись від схлипів доньки і хусткою вкривши настільну лампу, одноруч погойдує коляску, дописує вечірнього листа: Господи, як мало порядних людей, з батьками гризня, вийти нікуди, вибач, забуваю твоє лице, фотокартки чужіють, важко уявити голостінний підвал, самовпевнених кіновар'ятів, що видивлялися в дзеркало, «і ці обличчя належать народові!», кава до ранку, замазані карти, плітки про жінок, подумай про спокій сім'ї, тоді вирішимо за Київ, — по кручах світають берези, тінь поїзда яструбом падає на алюмінієві днища човнів, що вмерзли в обміліле приріччя, на перила мосту, на вартового біля сторожки, на вічну думу ріки під жорстоким від безсоння поглядом військового з карабіном: підневільна течія виламує лід і знову крижаніє під вовкулакуватим примружем вартівця, котрий, звівши комір, чатує вихор над шпалами, за миготнею купе вгадує час до кінця варти, з казанком збігає в долину і, проламавши прикладом заскліту ополонку, на спиртівці зігріваючи чай, навскіс крізь дверну ручку просовує зброю, сам із собою лупить на тапчані в доміно; Тарас, похапцем снідаючи на станції, бачить, як фельдшер нігтем видлубує з домашньої ковбаси часник, допиває компот і спльовує абрикосові кісточки на підлогу буфету, — за лікарняним муром жвавий санітар підмітає дорогу, захромлює мітлу держакон у снігі, висолопивши кінчик язика, читає, мов злизує, папірець на обстеження, в передпокої фельдшер обдаровує півпорожньою пачкою «Космосу», вперше людяно стискає за плечі, санітар вибачається за холодний душ і купками складає документи, копійки, станок для гоління: такий порядок, при собі не положено; відмикає ординаторську дивним тригранним ключем на мідному ланцюжку і хрипкуватий, схожий на шелест позлітки, голос випитує про місце останньої роботи, куди необхідно послати запит на характеристику, про сні, про тривоги, про філософію Гегеля, про схильність до самогубства, про творчі депресії, навіть малює? наочну агітацію для наркоманів тра, плакат до дня Радянської Армії тра, скористайтесь

підшивкою журналу «Огонек», — в туалеті черга, і хворі, щоб згяти нетерпець, обмінюють збудливі порошки на цукерки, і колишній акробат, сидючи на умивальнику з газетою в руці, розкажує, що попередній лікар був терпиміший, багатьох від зони пригрів, один згвалтував сусідську дівчинку, на дурочку закосив, якийсь рік відкантував до перекомісії, правда, сірку вставили для блезиру, галоперидолом почастиували, батьки на моїх очах вносили до ординаторської японську апаратуру, та й прокурор підлатався, коли дуроган на свободі блатує собі, а тутай дах за п'ять Великоднів насправді потік, то виведеш «засвіт встали», чекай електросудомної терапії, залікують, тоді присікуються, чого мовчазний, давай прокопан ширяти, в здорового галюни попливуть, попробуй пікни, — пообід санітари супроводжують на будову нового корпусу: пахне провеснем таловиця на чоботях із вензелями «П. Б.», і, розвантажуючи з «Колхіди» червону цеглу, вдихаючи прохолодну іржавінь вкупі з пітною затхлістю ватників, легко уявити, скільки ліжок стоятиме по майбутніх палатах, згодом інтернатники, яких за хуліганство спровадили на перевиховання, шарпнуться вздовж паркану на харчоблок і вициганять у кухарок дві булки, пачку киселю, пригорщ митої, білої на кінчиках, моркви, весело храпотітимуть дармові наїдки, жбурлятимуть один на одного гризаками, згодом «принудчики» за здоров живеш присікаються до старезного з понурою втомою на лиці цигана-шизофреніка, що за п'ять пачок «Астри» промахлює пару золотих зубів: над солом'яним полум'ям нагріють виделку, щоб розпаяти коронки, і старий попрохає лишнього не чіпати, тільки парочку, сини мають сальця запулити в п'ятницю, кортить попоїсти зі смаком, шкуриночку пожувати, «принудчики» згідно піддакуватимуть, один відкопилюватиме дідову губу, другий орудуватиме вилкою з навмисно вигнутими, як у граблів, зубцями, зрідка, коли здригнеться від поспіху рука, сичатимуть десна, дід заплющено мовчки плакатиме, сидючи на зварювальному апараті, загуркоче в хмарі цегляного пилу машина, чутно, як хлопці об стіну вибивають верхонки і домовляються, хто кому залишатиме покурити, «принудчики» замотають золоту здобич зривком гонучі, мовляв завтра на харчоблоці зміняєм на банку пшеничної, «таво гляді атдушлітца старікан, бухньом за упокой — пустяшное дело», дід, прикладаючи до покривавлених губ сніжку, бутітиме носом, і худий, прілоокій Папуля обіруч підсмикне одержу, заголиться по груди, вкотре демонструючи красноталевий шрамик від ножа, якого сам собі загонив, коли нічим було розкумаритись, йому украдьки від наглядача сипнуть щупку чаю і розгомоняться про волю, про чебрецевий спокій узлісся з дорогою на турбазу, там вирубка і опеньки, водяна м'ята й сміх, поплавок жерлиці між латаття і крейдяні дівочі обриси за кушем обвитого хмелем глоду, там пізно смеркає і тіні сов пластаються по воді, там ліс і голубінь над оборою, худібка лиже оброшену лизунцеву сіль, собака розгрібає в отаві мишаче кубло, звідти можна принести ялинову шишку, що, сохнучи на миснику, розпухнастіє, запахне живицею й небом, яке вигойдувало її для падіння, — долілиць на каналі Тарас вдихає запах дерматину, і голка лоскітно смокче хребет, лікарі гомонять, кому заступати в нічне чергування на свято, попереджують: лишнім рухом мона пошкодити нерв, тихо, такий молодий паралітик буде, тихо, пригадайте щось про любов, тихо, відпочинете три дні в постелі, тихо, вдома поскаржитесь на біль, тихо, освічений, ніби нормальний, а меле чорті й що, кому потрібен ваш спинний мозок? він думає: чому заїдався з командиром, чому драгувало знаття втрати таланту? але страх завмирав на кінці голки: хутчіше б, хутчіше б

стати полум'ям сірника, яким вона припалює сигарету, підкидаючи вугілля в грубу, звідки з духовки пахне печеними яблуками й збіглим молоком, стати фотокарткою біля дзеркала, перед яким дружина одягає сорочку з прим'ятою мереживною облямівкою, стати зітханням незцілованих грудей, матіоловим теплом від розстебнутої, обшитої бісером косметички, стати білим пружком молочної пляшки на столику, коли дитя, відчуючи його присутність, схлипувало і мати заплющено гойдала коляску, безсила на відстані сну зріднитися з чоловіком, безсила вигоїти лікарняні спогади, щоб він одцурався ревностів однаково, навіть швидше, ніж жіночого захисту, звідтоді жалісна пам'ять зважуватиме людей на підсвідомих терезах безтурботності і скорботи, комісування за статтею «психоз» і відмови квартирувати в місті, недосяжної святості втраченої сім'ї і солодкого розпаду в гурті пропитих бороданів, коли знагла протверезить осінь — на хоздворі за казармами підростало кульгавеньке, підібране хлопцями на лісоповалі ведмежа, іскристо під сльотою дзигоніли дрого, з ліхтаря серпантин світла ояснював гуртик зіщуплених, сонних після вечері стройбатівців: Михайло, видмунувши з губної гармошки тютюн, неголосно награвав військові марші, два ефрейтори в такт ведмежого танцю вистукували ложками, і солома вгиналась під лапами, і дзеленькало чавунне, одірване від брами якогось старовіра, надщерблене калатало: металевий сум озвучував подихи знищених людей, коли ведмедик мотав головою в бік цибакого замполіта з вусами мушкою, що старанно обминав жовті калюжі, а хтось з молодого призову, вже виструнившись від крику в легенях і втягнувши живіт, горланив «смі-і-рна!», ведмідь, оглянувши мовчазні постаті, якусь хвилину ще пританцював, тоді бравсь обнюхувати капітанові кишені в надії на цукор, і одного вечора вони помітили: за купою гною штабний сержант скубе за поводок прирученого звіра, тягне до капітанських, густо намащених медом, чобіт, а сам добродій, возсідаючи на розкладному стільці з розмаху жбурляє порожнього слоїка за паркан, гризе шоколадку й тицяє надкусень ведмежаті з наїжаченим загривком; на старий Новий рік над'їхав той підполковник з округу, автоматника з сусідньої частини гукнули, і капітан короткою чергою таки вклав тушу м'яса на традиційні пельмені, — спиртне продають за місцевою пропискою, по стінах дерев'яного готелю павутиння зчорніло від сажі, єдина втіха, коли цигаїкуватий кочегар, на призвисько Хвостопад, гримне в кутку сосновими поліняками, обтрусить сніг на рукаві пальта, смальне перцівки і черговий бригадник підкине дрова на жар, послиненим пальцем прикриє дверці плити, доки циган метнеться за гітарою в барак до своїх хіміків, а відблиски вогню завмиратимуть на відрі з антрацитом, на мокрих гуньках на гвіздку біля шафи, і заїжджі рибалки влягаються на постіль у ватяних штанах, кислятина кожухів перебиває дух юшки в каструльці на електроплиті, за вікном зелені маківки собору пишаються над чорнотою рублених давніх осель, схожих на скиби родючого чорнозему з насінинами світла, що бог вість коли виколоситься стократним зерном над камінковою темниною сопок, над кочегаром, котрий, підтягуючи струну, розкаже про табір, про роботу чорнушників на хазяїна: малахітові скриньки, викидні, з позолоченими рукоятками ножі, всього за кілограм ковбаси тухлої, за помірковане ставлення контролерів обірве струну й, розминаючи біломорину, почекає, коли з повагою піднесуть соточку, а позавтрім лунатиме з іншого номера «із Колимського белого ада», плескіт вина в гранчаки, шелест позлітки на плавлених сирках, «я увідел окурочек с красной помадой і із строя рванулс я к нему», — на будівлі пахне дубовою тирсою, спогадами про останній той вересень, коли вдвох

розгрібали під листям губ'яки, дружина несла на показ кожен грибок, боячись лжеопеньків, і, звівши цегейковий комір курточки, йдеш крижаним озером до їдальні, пообік стежки мельхіорово сяє лижня, зненацька з очеретяного кубла вифуркне заєць-підранок, що, журавлиново цяткуючи сніг, перелітаючи куці, підпасені лосями ялинки на острівцях, петлятиме хворобливим нетвердим скоком і зникне в хижому зашморгу лисячих слідів по галявині, знесилений, урятований самою звичкою втечі, гнаний по березовій гущавині двома мугираками: менший — з рюкзаком, вищий із сокирою за поясом ватника, випасають по стовбурах чагу і, відстебнувши лижі, підсаджують один одного до сучка, виблиск сталі на гостряку відлякує охмелілу від солоду крові лисицю, і спогади знов обпікають інеєм на жовтожарій шапці, коли гаряче за коміром тіло здригається від поцілунку й тихне посмішка через плече, коли з кошівкою в згині ліктя боронилась від любощів, обсміювала його радісну звичку роздавати мідяки в калориферному теплі універмагу, по електричках, за звойованою трьома лободинами церковною огорожею і німодякувати за смиренність; переступивши колоду, недобре замружилась: зробити аборт? забориють тебе, попомучуся з немовлям, чуєш, святеннику? тоді відказав: можливо, дай подумати, мила, і вона відчужено засміялась: за єдиний сумнів доля скарає, побач, — безпритульний киргиз у залізничній шинелі притупцює кирзачами в їдальні, довго вивчає мене, бере чай і дві скибки хліба, морквяний салат під сметаною, на жирному прилавку відігріває задубілі пальці, доки розбитні, знахабнілі від щоденних залицянь, кухарки в накрохмалених пілотках на мить вмовкають за рипом дверей, коли протяг видмухує з-під столів сигаретний попіл, засалену серветку, зіжмаканий авіаквиток до Челябінська; готують яєчно та гомонять про молоду касиршу, якій поталанило вкоськати начальника «пеемка»: покинув стару капустину, грошей чорти не завдадуть, то розстарався на столичний кооператив, таке постачання, такий імпорт, людочки милі, вірите? і ні зневаги, ні зненависті до одутлої товсторукої роздатчиці в клейончатому фартусі, вчора до бараку сама закликала, тепіро дивиться поверх склянки компоту, впізнає і згадує, що мусить новою посмішкою стерти забуття, з дна каструлі вичерпує каламутне солодке питво з присмаком малинового гілля: згадай, чим ворожитним поїла найперша жінка? — бабця на автовокзалі, називаючи себе казанською сиротою, дякує подорожньому, що залишив під лавкою пивні пляшки, «айда с Богом, милок», по коридорі сімейного гуртожитку розштовхаєш дітлашню у батьківських туфлях, навідаєш майстра, що у ртутній кімнаті допиває з горловини коньяк, по телевізору впевнено стартує «Буран», добродії в генеральській формі збудженим випаром дихають на мікрофон, і від двох лез у літровій посудині гуде окріп, майстер відламує шматок від плитки чаю, замотує махровим рушником чифір, довго вивчає пальці ніг і сірником видлубує бруд з-під нігтів, до його перегарного кашлю долучається іржання магнітофону, стукіт обцасів об туалетні двері, сичання вологи, яка капотить на вогняну іржу скособоченої буржуйки з повстяними устілками на піддувайлі, на квитанцію про сплачені аліменти під консервою «Завтрак туриста», в чужій кімнаті підсядеш на голий матрац до подруги, зайде заробітчанин у собачій шапці з надірваним вухом, пристукне по столі пляшкою вина, чого до меї підліз? вона обох обійме за шиї, обох поцілує в бороди: не тушуйся, ми ще ж не лягли, налий людині, — в готелі за відгородкою схлипнуть акорди, циган плаксивим голосом розчулить чолов'ягу, що приїхав «на свіданку» до сина, і запитаєш себе: чого тутай, звідки? десь

дружина, боязким поцілунком розбивши усміх, оббираючи отаву з коміра дублянки, каже випадковому парубійкові: я вродлива, я навчена забуттям, головне вчасно послаблювати віжки бажань, я відхрещусь від двадцяти отих вальтанутих невдах, сам собі винен, хоч повісся на власних сухожиллях, тільки лиши мене в спокої без психозної тіні, без листів: нехай доля оберігає так щиро, так свято, як я бережу пам'ять про Вас, — деє двоє режисерів на розі Саксаганського затарюються горілкою і поспішають до Будинку кіно: стрункі, в жагуче приталених сукнях дівки стрижуть очима акторів, гардеробник цокає жетонами об поліровану стойку, лунає дзвінок і тільки перестук київ у більярдній та шум води об чашечки на кухні буфету оживляють млосно освітлений вестибюль, дотоді як натовп хлине сходами з перегляду «Сталкера», деє тліє хустка на абажурі настільної лампи і кіт вмивається лапою на ослоні, а жінка, вдихнувши ядучий тлін, навколішки прочиняє квартиру, що стукає заціпкою об скло, гасить всенічну бурштинову світлінь, перекладає дитину на свою постіль і, звикаючи до зеленого мороку котячих очей, тихне в новій любові — і прокинувшись од власного крику, хвилину за звичкою чекаючи «рота пад-йо-ом!», Тарас бачить на табуреті вигнуту клямру поверх кітеля з жовтим шевроном, помічає згорбатілу кволу постать фельдшера, що, знявши з батареї вовняні шкарпетки й заклацнувши на зап'ястку браслет, простягає руку, щоб торснути його за плече і розбудити в дорогу.

На подвір'ї лікарні кущився глід, і гнані мороком, вогняні вітрила міста вабили Ігоря, що в умивалці поділився сигаретою з дияконом Володимиром, котрий, розчесавши пальцями бороду, плів золоту рибку з капельниці, «світ охоче підштовхує на самоспалення, його обов'язок такий, облиш і подумай: ніщо так не позбавляє волі, як нарікання й жалі», кахлі віддзеркалювали розламані на перенісці окуляри з мідною дротиною, сиві брови, терплячу, впевнену постать чоловіка, який, виступивши за українську автокефальну церкву, вважав, що з удячністю слід сприймати випробування долі, можливо, сил додала розповідь про втому одного священика, котрий до пекарні сторожувати став? — диякона, Тараса й Ігоря ріднила вразливість, хоча художника, бувало, смішив оцей білявий, повільний в думках і рухах, «марнота викохує земного раба», Володимир, що спалахував за розмовою про спокусливий розум, цю подаровану скептикам забавку сатани, про відбиті червоногранітним склепінням кроки: повільні секунди апокаліптичного годинника, якого зупинить вихор нового літа; смішив і отой кремезний, зашчетинений Тарас, що за лікарняного довгочасся відпускав бороду і гордився хворобою, котра наближала до геніальності, великий прихильник більярду, анекдотів і перцівки з пелюсткою, зводив підборіддя над лівим плечем і мітингував про кіно, чия молода кров, ожививши Єлену, врятує людство; мука, важча від смерті й рятівного божевілья, обпікала художника, коли зводились суперечки між режисером і дияконом і вони висували його на роль судді: Господи, нікому і ніколи нічого не заборгував, дайте спокій, втома без продику, яка людина? який слабкий подих Божий? плетіть золотих рибок медсестрам за цигарки! славте ранок прогіркої звізди, сподівайтесь на будучність, мені доволі святих і лукавих, беззахисних і сліпих поривань, дайте звільнення від судійства! — забичкувавши послиненим пальцем сигарету, художник подумав, що найлютішим ворогом є перша дружина: за допомогою друзів здала на примусове

лікування, втік, тирговкнули на Донбасі, за кожен необачність мав аміна-
зин, руки ще після Чорнобиля відсахнулись від пензля, очі відвикнули від
солом'яної зливи фарб, збайдужіли, втратили здатність бачення райсько-
го, щоднини вищого, неба, бо тієї осені по Андріївському узвозі заборони-
ли спалювати падолист, нетлінне каштанове голосіння сліпило зелену
скорботу таксі, налипало на росяні лавочки скверів, безрідними ступнями
торкало фіолетову біля підпор мосту каламуть і мертвілю на посіченій
інеєм траві клумб, звідки двірники вичісували його граблями і натрамбо-
ували целофанові міхи для сміттєзбиральних машин, а новий падаліш-
ній жар лип — на оголошення про радіоактивну небезпечність диму, на
рейки трамваїв, на облізлого kota під трубою теплотраси: довічна марнот-
ність оплакувала місто тієї осені, коли газети скаженіли від самовпевнен-
ня, на третьому місяці жінок розбивала кровотеча і сурмили до останнього
вирію птахи, тієї осені на Шевченківській площі розгомонівся з бабусею,
котра приїздила по батарейки для радіо: евакуація, машини ревуть і
худоба гризе риштування, то думаєш що, до племінниці поселили, небога
вичіпила на коморі замок, квартира тісенька, не там ступнеш, не там,
вибачайте, бздикнеш, то приймак неїн вовкулакою зирить, думала, дума-
ла, на серпень пішки добилася до свого села, благо мама за голодовки
старцювати вкупочці брала, стежки знайомі, як сльоза, тільки бачу: багат-
тя при дорозі іскрять, машини розсікають дим і тіні солдатів на асфальті,
тако обійду боком, щоб не завертали, з'їм печива, півпачки до корзини
пхну, дибаю, сонечко напече спину, то й маринатку зніму на лікоть,
віддыхаюсь серед вересу, а грибів, а ягід по лісі сила-силенна, чуєш? хата
лишилась заціпнута гілкою бузку, цвіт опав, це ж на Паску, четвертого
травня з батьківської землі, яко з Єгипту, димонули, тісто в дерев'яних
ночвах дідом взялося, пекною лопатою з підпиччя вигребла дохлих пацю-
ків, натерла крейдою срібний оклад Заступниці, павутиння газетою обме-
ла по кутках, спідницю празничкову і два хвартухи вивисіла на паркан, по
селі тихо, порожньо, землі хоч гектарів десять займай, правда, за бур'яном
своя картопля пропала, з лантухом мусила човпти на поля, мішків з
п'ятнадцять до льоху всипала, хватує на зиму, прости, Господи, хоч і
нічийне, на серці гніт, прийде влада, присікається: злодюжила, поганяй
на виселку! якось чую: літак гуде, я за манаття та в хату, згадала, що
неслухняному ягнятї крутом батіг, добре, дивлюсь, по беріжку корова з
телям блукає, вим'я забейхане, цицьки, як макогони, надумала упіймати
біля гречки, та хіба зловчишся, худобина здичавіла, не збіжу ланом буй-
ним, аж помічаю котрогось дня: теля слизгло, я на степ, над тельбухами
мухи зелені рояться, певно, вовчисько роздер, корова бутить, сама на
подвір'я прийшла, то гички кину, то посічені гарбузи притрушу дертю,
молоко пити боюсь, здою і вилию, погладжу роги, мовляв, зазимуєм
разом, сіно торішнє є, підстилка є, буряків кагатець є, дамо раду, якось
міліція машиною диркнула, я зроду не кланялась їм, бо перваку не тягну-
ла, але моторні хлопці, видно, приїзджі, застояні, сільські, врубали дров,
кажуть, садись, бабушка, ай, ну, привезіт лучче керосіни на тижні, добре,
кивають, картоплі чавунець наварила, цибулю з олією приготувала, жду,
струсну сліпу газову лампу, їржа в бачку шерехтить, нагадуючи листопа-
ди раптових десятиліть, надвезли цілу каністерку добра, сміються, аж
присідають, від картоплі відмовились, впослі нову турботу знайшла: за
могилами доглядаю, полин між огорок вискубу, за упокій по пам'яті
прочитаю, там швагро, там братова, там кум, там сусіди, наплачусь і
благаю дождати весни, хто ж крашанок винесе на спомин світу? оце бата-

рейки вициганила, слухатиму пісень, «Золоті ключі» буцімто, розпалю грубку, приймач давній, під образом тінь, і Україна голосить, пощо одна? Господи, гріх питати: за віщо?

Кивнувши дияконові «на добраніч», художник тихо, щоб не збудити на сусідньому ліжку Тараса, поклав сигарети до тумбочки, подякував долі за смерклий день і подумав про нахрапистого режисера, який ліг на обстеження, аби зняти психіатричне клеймо, «брак сумнівів виказує слабкість таланту, хлопче, мистецтво вироджується в знущання, доказуй собі і жінці, заздрісникам і ночам, тільки сумно за тебе, засуетишся, закабанієш», однак спогади вкотре вертали до чорнобильської осені: ще пробував розписувати храм, і баби хрестили його спину на риштуванні, пахла корковим деревом срібна чаша кагору, полум'я лампади яснило обличчя святих, коли відчинялися царські врата і художник забував за гординю, допомагав утримати над водами хрест, пальмовим віттям вистилав шлях і плів терновиння над головою, яка без свідків осилила смертельну тугу, що блискавкою облетіла людське майбуття і вітер обпік аміаком кінського поту з одержі стражників; тієї осені востаннє в тещі відвідав доньку, мріяв поновити шлюб і справді на вихідні Анна зійшла з електрички, вдавала, ніби гнітиться мовчанкою, мати обережно згукувала сім'ю до столу, дитя на його колінах дістало з піджака паспорт і цілувало фотографію, бант кумедно звисівсь на вушко, кофтина обстріпалась на рукавах, на церату налипла червона нитка, раптом вигасло світло і півнадпита тінь пляшки ховала на столі шоколад, вистуджувала в темряві тепло помади на чарці, свіча догоріла, але довго, безголоса й тривожно в свічнику палав віск, пильна зіниця вогню осліпла за мить, коли простягнув руку до плаксивого дитинчати, тільки згодом, опісля півночі з горла допив коньяк, занюхав лимонною шкіркою, хитка подвійність позбавила опертя, біла примара з притиснутим до грудей рушником двічі задихалась від наркотичного диму місяця, двічі з ранку промчалась по висілку хлібна машина, босий рибалка з черевиками на плечі грів цуценья за пазухою болоньєвої куртки, підхмелена парубота, їдучи на пиво, посеред дороги кинула трактор із пробитою шиною, забейхані гуси чалапали по дні обмілілого потоку, і бузковинь освячувала жінок на обочині, дитя з хворобливою німою усмішкою, неслухняні бабині пальці, що вив'язували лялькового зайця з носовичка — автобус рушив і над зерносховищем шибонули голуби, три постаті довго тьмяніли за обвугленими палями мосту, дитяча долоня жевріла тільки-но згашеним гнотиком, коли без клятв, без прохань зрозумів неможливість примирення навіть під дзвонами велелюдного розпачу.

19

Художник думав про час молінь і час стогонів, про зародження смерчу й пастушу зорю над безлистою яблунею на межі, — на задній гальмівній площадці встановлено кулемет, весняно, глищево пахли сніги Сибіру, на зупинках залізничник молотком на довгій ручці цокав по буксах і «мать, мать, мать» летіло від запасних колій, де в'язнів колоною по п'ятеро шикували до таборів; по схилу сопки за балкою слався сосняк і влітку губи в'язнів посиніли від ожини, що густо кущилась між Іван-чаю, стукіт лома й кайла обривався за шерехом совкової лопати, за криком десятника у залюдненому вибої, за дзеньканням вудил на зубах коней, за шкварчанням сірника, яким солдат на пеньку припалював самокрутку: всі заневолені туманом звуки лягали на бистроводдя, аби висповідати відчай могилам

і безгрішному спокоєві мерзлоти, — вода по риштаках струмкотіла на залізні листки з отворами, кудю галька провалювалася на застелену сукном і решіткою колоду, там втрачала золоті дрібки, з видихами тисяч зморених людей несла до відвару мрії втеч, постріли по долині, зойки матерів, яких досі катувала моторош сну: іржання в куряві за підводами розкуркулених, — дідові поталанило: був погоничем коней, по настові з сопки дрова возив і ледве втримував віжки, так жеребчики напирали на дишло, був хліборізом, законних сто грамів спирту зливав на суботу і слухав, як через кожні дві години бемкає рейка, сповіщаючи вибійників про перекур на десять хвиль, був грудкою погризеного щурами цукру в кишені, був лайкою начальника на розводі, був тінню на снігу при маково безпритульному вогнищі, був посаджений до кам'яної нори за саботаж, дихав за пазуху, плакав і сльози намерзали на віях, був слухачем лекцій про зміцнення радянської держави, був свідком наказів, які щодосвіта зачитувались і забувались, зачитувались і спалахували півсотнею прізвищ хліборобів, котрі забули ванільний запах стерні, військових, які з жовцю вихаркали марші вперед, півсотні розстріляних о п'ятій годині за шкідництво, був хворий на цингу, коли дехто тонкими стьошками зрізав мерзле м'ясо з мерців і конав од дристухи, єдина стежка гадючилася до туалету й могильного шурфу, був ясним соколом, піснею матері при відблисках ікон, був інеем, що розтанув на ясені в повоєнну зимівлю, був скарлючений під просмерділою мишаками ковдрою, жилавий, лютий, аби чиїсь діти гундосили його дітям про комуністів, людей особливої породи, покликаних створювати нову соціалістичну людину з покидьків і негідників, поетів і трударів, аби чиясь коханка в соболиному хутрі блукала голою сукою між ваз і картин, чекаючи дзвінка, аби діамантова байстрота мала за що нализатися в ресторані з лимонною тінню лампи на столі, з росяним пружком відерка з шампанським, яке забрали, принісши каву, — дід білопелюстковим сном розсікав туман по ярутах і опинявся голубом на дзвіниці: жнива, батько в кузні серпи назублює, по житах зустрічаємо котовила, делюд відсиджувався від облав, глечик з-під меду, обліплений осами, крихти хліба і стежка петляє, видно, далі переповзли, доки молодиці в'язали перевесла; вночі господар виходив на обійстя з ліхтарем і сокирою, хто там? хто там? озвисся, нелюде! обгукує вітряну темінь, і знов собачисько рве дрота від клуні до стайні, час лихий, брат Томашко в саду на підводі заснув, чобітьми новими підмостив голову, вранці лап — чортма вузачки, потім бахвалились конокради, мовляв, один висмикував, а другий стельвагою лучив у скроню, аби-но хоч позіхнув! Людоньки милі, пара коней, мов змії, булані, очі загнаним коням пашать, посторонки в кривавій піні, позаду закипає крик ватаги з ломаччям і вилами, хто що вхопити встиг на окрик: лови злодюжиськ! Один бородатий кігтив на возі лице, озирався, другий намотував віжки на посинілий лікоть і батожив щосили, коли за греблею тріснула вісь і підвода захрапотіла на бакаях, бородатий зірвав із себе і стоптав хрестика, різонув під груди ножем, дихтів долілиць, приятель шарпнувся до млина, його підсікли довбехою, тричі гепнули об ґрунтовку: «А це тобі, дядечку, а це тобі, голубчику, а це тобі «змилуйтесь!»; господар, випрягши коней, давав на могорич, діти свистіли олов'яними соловейками; обох за ноги затягнули в садок і вкрили очеретяним матом; відро горілки і кварта стояли під грушею, пах смолятиною сальтисон, і гнилиці зрідка бльовкалися в сивуху, груші обсмоктували й за хвостики кидали через плече; замість тостів приказували: «такі плечані, батогами б засікли коней»,

«вкрасти теже тра тямити, здається, випряжи, та верхи, та на Браталів», «да, як не піп, не вдягай ризи», «нехано на тому світі зажають ласим до хазяйського добра».

Поряд на нарах вовтузивсь говіркий, тому і живучий, слідчий, на прізвисько Злидень, за щупку махри нахвалявся походеньками по паскудах, так іменував жінок, яких мав: «до Москви раком не переставиш», тепер заслинений, часто битий, у зятому об помії бушлаті, з жолудисто прокуреними вусами і орденом Червоного Прапора на поворозці на шиї, «дрантя, кіно, коробка цукерок і товстий пеніс, от і вкоськав паскуду, — однораз над справою бився, чолов'яга кріпкий, мовчить могилою, то підсобачився до баби його, чорноока, на морді жалісна, убалакав за віник бузку та й пропонує женитись, чому невдобняк? чому в серце запала? чому повіюсь на Північ синоптиком? чому житухи без тебе катма? мужик все одно зізнався, свої показання на очній ставці додаси, та й по всьому! пішла справа по маслу, а паскуду за недоносительство притягнув, бачся, ревнувати почала, звичайно, підлотник, порядні коньяк мензурками попивають, ну, сипніть-но на косячок», ненавиділи Злидню однаково свої й чужаки, на бічній шконці старий у позолочених окулярах генерал доказував містечковому євреєві, що він сам багатьох орденів Російської імперії кавалер, що ордена Червоного Прапора нема й не було в Уставі орденів російських, що, мабуть, пан капітан нап'явив якогось африканського ордена; дикунство, авжеж, смикав пейсики й поправляв ярмулку єврей, дикунство: пан слідчий запхнули детонатора в стьобаний чобіт, підпалили бікфордів шнур, скалічили, а чим взувачка винна, продали б мені загодя? — дідові ж вдавалося прошлангувати веселіш, особливо, коли на розводі звучав приємний викрик вахтера: лікарі, фельдшера, художники, баяністи, газозварювальники, перекладачі з англійської, крок уперед! Дід мало втрачав од незнання перукарської справи й чужинської говірки, подеколи до обід раював, перш ніж розкушували й цькували собакою до вибою, та якось і він розгубився, опутив од пропозиції: маринувальники грибів, крок уперед! Сам начлаг допитав, де й коли доводилось збирати дари природи, що необхідно для консервації. Дід без запинки брехав про гвоздику, лаврове листя, казан, сіль і оцет і згадував єдине смакування того наїдку в бердичівському буфеті, млів од передчуття табірного щастя, споруджуючи плиту з валунів і видовбуючи в мерзлоті неглибокий погріб, де охолоджував вариво для командного столу, — зажив безконвойної слави й обносів барського, крутого плеча, дармовим куривом постачав бригаду, хоч блатні платили щупкою золота за щупку махри; опісля літньої зливи поміж беріз одсвітами надії світали капелюшки білих, ще не погризених білкою грибів, земля молодилась пахким туманом і без страху швендяли пасаті бурундуки, пруткий торішний падолист лагідно вигойдував ходу, гадюка грілась на камені, сурмило сонце над просікою. «За що, начальник?», — «іди, слизняк, милиці державні замаюсив, іди, кажу», — стукав приклад, і Злидень, спираючись на костур, підкладкою картуза обтирав піт на обличчі, заходив за колючий куц, таки відлинявши від примусової праці, повільно наосліп брів за зелену смерть, а солдат, картинно підбочившись і сплюнувши цигарчину, заскалився над пістолетом на витягнутій руці, і дід перестрашено вклякнув за чагарями, перш ніж здригнулася спина доходяги, того ж дня начхав на маринування, був посаджений на хліб і воду до ізолятора, був вигнаний у забій, був осміяний приятелями, які втратили тютюн: справді, чуже життя варте понюху махорки.

А глупої осені снігопад прикидав намети і гримнув наказ прочищати шлях до їдальні та до бараку охоронців, де вівчарки кігтили підлогу й скавчали на ртутні шибки, — обвальна сніговиця скаженіла, падаючи на юрбу прокльонами неба, то один фіолетовий на мармизі, згорбатилий лікар-отруювач присів, аби зігрітись, і ніхто його не шукав, потім приви́дом вирачкував на подзвін рейки, а дотоді десятники загадали співати «Інтернаціонал», щоб жвавіше працювалося: надірвані голоси ледь розтинали вовкулацьке виття хурделиги, білий пар клубочився, намерзав на спину напарника коростявим царством свободи і велетенський, на все небо, срібний дзвін зависав над натовпом, сатанинсько жевріла за вікном цигарка начальника табору, єдиний стогін біло накупав на держаки лопат, на латані-перелатані рукавиці, на думи про буханець, м'ясну консерву і чай, на сподівання льодистого місяця над верхами обламаних сосон, на здогад-блискавку, що колись це скінчиться, — коли віхола стихла, погна́ли на роботу: вогнища розігрівали мерзлотну твердь і промивники з лотоками й шкрабачками горбатіли в крижаній воді, до м'яса порепаними руками діставали крупинки золота із шліхом, під закликання наглядачів: *мать, мать, мать, давай, давай, давай!* а діда знов оберегла доля: поставили канавником, аби по схилу сопки вгору і вниз ломом здобував кригу у рівчаку, окрижанілі валянки не пропускали воду, і дід брів по течії, душа набувала сил, щоб позбутися сверблячки до самогубства, полинути подумки до жіночого табору, довічного помешкання дружини, «діти з ріднею, не плач», «накупимо низку бубликів з маком, тобі пляшку наливки, мені хустку тернову, Господи», теплий струм уявного щастя зігрівав випадкове ложе, «поставим свічку, дітей раніш повкладаємо спати», «доки схиляючи голову до плеча, розстібатимеш на спідниці гудзик, пальцями загашу жар», «зранку в печі до горняти притулю п'ять крумок хліба з олією, натру часником грінки в поле», «діти в житі вискубуватимуть волошки, донька з баклагою під пахвою подріботить до кринички», дід устигав видихнути те, чого ніколи не буде, — по обниззі розмірено шерехтіли лотоки і вівчарка брехала на сову, що пласталася над потоком, — ломом кришив окрайці голубого при повномісячній благодаті льоду, в серце всибірювалася туга, лід храпотів товченим склом і, прямуючи вниз, дід, тоді майже парубок, широко ставив ноги, щоб не шелепнути в стрімоводдя, чиєсь кайло зрідка іскрило об валунець і давка, задимлена ніч ширяла над просікою, звідки в оточенні охорони з'являлася нова шеренга, а дід плуганився вгору, до кінця зміни встигав знайти спокій, вибрати сіно з волосся дружини і нести кам'яні сльози до рідних степів, під собою бачити рожевінь конюшини, білоцвіття балабану з чорними зіницями джмелів, обталий вдосвіта віск хрестів на церквцях, бекаса, що тривожно дудонить над байраком, і тільки-но спалахував золотий вінок цибулі під стріхою хати, тільки з бовдура сизів дим і пахло печеними буряками, як за спиною моторошно калатали об рейку, видіння меркли, і, озирнувшись, він бачив: сине кришиво схлинає вниз; тоді без любові згадував село і німу солдатку, що підбрала викинуте з кубла бусленя: жінка їла гарбузяну кашу, і бусленя пробувало страву, жінка скибкувала хліб, і буслення брало крумку, жінка спала під повстяним укривальцем, і буслення, сховавши під крило дзьоб, куняло поряд, до весни геть підчунало, підросло, повагом переступило поріг, бачить, бусли загидали вербу над річкою, розвернулося, рвучким підстрибом підлетіло до печі і звугліло в полум'ї, — «через річеньку, через другу, подай рученьку, най поцілую», під ранок дужче визвіздинювавсь обрій, льодяні вінки марно торгикали

Оберемком соломи Сава застелив виямку окрай закущеної бузиною балки, ліг долілиць і попросив у приятелів закурити; Сергій налапав по кишнях штормівки «Біломор» і в сутіні креснув запальничкою; Конопляний, видовбуючи із соняшника молоді насінини, поглядав на освітлене віконце куреня біля обори, звідки за намовою кавказців-шашличників мали відігнати пару бичків за добру копійку.

Безберегий океан марева ополіскував чорний від втоми світ, зрідка над купинами піску вистовбичувались і млякувато перед сном посвистували байбаки, пахло гречаною кашею, яку на тринозі стеблом ложки помішував, сидючи на ящику, пастух у кортових штанях і кедах на босу ногу, обіч на ворині парувала повстинова підбивка сідла і кінь, роздуваючи ніздрі, вдихав привітрений запах чужинців; пастух передумав гнати на танці, позаяк молода практикантка з медпункту на вихідні поїхала до батьків і отепер хлопець нудився над пісною справою, потім згадав, що все одно тра скочити додому за капканами на байбаків: нехано тільки підвечеряю при вогні, — Серій чомусь нагадав, як закосив від армії на мочуна: клав під подушкою цвикалку з-під клею і вдосвіта скроїлював лікарняні простирадла, а, головне, воєнкомові підсунув швейцарського годинника, дядьора з порога військкомату курчат пшонами годував і посміхався: ну, как, шлангіст, нащот священного долга? такіе часікі гідето урвал, абармот? Мало зап'ястка собі не вивихнув, так браслета зривав, і вийшло: ні годен для строевой, а жаль, армія б вивела в люди, лишився б куском і щодня ласував яблучним повидлом та молоком! Сорочкою в згині ліктя обтерши спітніле перенісся і димом здмхнувши бедрика з коліна, Сергій плечем турнув мовчкуватого Саву, який мало вірив, що пастух заночує вдома і тому дратувався балаканиною друга: пам'ятаєш, примандрували до фарцовщиків на хату з високою стелею, гендлювали хутровими шапками і державними прапорами, нишком приклеювались до екскурсії з іноземною говіркою, по підворітнях домовлялися про ціну, а покупець на світло розглядав матерію, чи нема латок, пам'ятаєш, затримав комсомольський патруль і совістив, доки закрилися гастрономи і нічим було закропити себе в порожній, якзимовий стадіон, квартирі, пам'ятаєш, один інтелігентний бухарик по чверті на дванадцятку порадив кинути забавки з прапорами, мовляв, пришиють політику, амністії не дочекаєтесь, дорогі брати, моє побажання: підлатуйте справи подалі від державних турбот, дорогі брати, за світле майбутнє налейте соточку; застєбнув єдиного гудзика на плащі і почухав за вухом: дорогі брати, скиньтесь по сорок копійок, просандалюєте достобіса, а старому чотири пляшки знайди-н по електричках осінню, горенько сталось, дорогі брати!

Авжеж, — піддакнув і ліг на бік Сава, — пристойно кметував той очкарик: ламай під дурника і матимеш приязнь людей; тоді під універмагом розіграли спектакль, саме з контейнерів розвантажували імпортні кофти, черга охкала, Сергій миттю змакітрив і запропонував вантажникові допомогу, мовляв, так хутчіш, той кивнув, з оберемками вдвох увихаються до підсобки, врешті клюнув один із тих, що поза спинами завжди труться, два стільники Серому сує, — братан, паймі, для дочек подарок, расьмер пітісят, — ах, спекульнути розігнався, жді, понял тібя, дарагуша, — потім і Конопляний присобачився в помічники, збили грінку, чорним ходом на

вулицю шась і з парку за площею зирили на шарпанину; підскакують до вантажника: гідде напарники? гідде затирілі бабки? слишал, нада совість іметь! Тако без підготовки, експромтом общипали добродіїв, проте й підкована кобила спотикається на чотири ноги: нарвалися на наперсточників, Серому відомі їхні приколи, то за вухом почеше, значить, під лівим наперстком кулька, то носа торкне, то блискавку засмикне на бобці, пора тим, котрі підіграють, вигрібати монету з-за пазухи, тисячі прикмет, і декілька гевалів страхує гравця з фанеркою, а Конопляний рипнувся, не встиг перекурити, гроші спустив, доздыха чортова, а ті хлопці і шашликами, і чачею з грілок торгують, дорога ж на Південь, море і запах йоду, залицяння й азарт, одним словом, можна крутитись, проте Конопляний є конопляним чортом, меле, що жінка за коровою виладнала на базар, дітям тра кисляку, пайміте, ребята, сдуру пагарячілсь! а на мармизі весь кримінальний кодекс записано, даремне, що вдає простачка, ті й пропонують смерком пригнати худобу, той, що з дошкою, кихконув: радуйтесь поверненню блудних синів і заколіте бичка для друзів сина мого! тут надскочила волжанка з краснодарськими номерами, гурт зашебуршився: Атец дарагой! кожен лапу до дверей тягне, старий окуляри на перенісці поправив і кивком підкликає молодого гравця: скоко там, всьо порядком? Двоє проворніших плюхнулись на задні сидіння, гроші за обшивку пхають, а метрів за двадцять вирує гра, обчистили киянку в брезентових шортах: чоловік військовий каструлею приб'є, чуйте, согласна! її відтирають до автобусної зупинки, ех, коли верескне, і міліціонер миттю вродився: гражданочка, котрий об'юдив, покажіть, візьму до дільниці! наручники на молодому кляц, запотиличником до мигавки, і Сава зрозумів, що сержантик ручний, за поворотом відпустить увірвителя за четвертак, юрба ж звеселіло після арешту намацувала червінці і вужчав зашморг лілових спин: ігри доброї волі, пахході, олімпійський вид спорту, пахході, беру шмоткой, пахході, по полтиніку виграш! золотий блиск печатки вкупі з мерехтом латунних наперстків диригували емоціями: чекальною німотою, зойком щасливця, попльовуванням на ніготь, яким лоскочуть вдвоє складену пампушку п'ятірок, — старший запропонував Конопляному по сотні за день, аби той страхував на автозаправках гравця, — щоб жоден «руп» не вплив на сторону: бика пригоніте, тада устроїм на сезон і траїх.

Над курганом заносився передгрозяний вітер і тихли цвіркуни, кінь косував сливовим оком на паруючий казанок, на угноєне тирловище і жовтий смерч над стернями край лісосмути, а Сергій, дивлячись, як пастух навпочіпки з троєперстя солить гречане з маргарином їдлю і обтирає ложку соломною, думав, чим його кнокнути й кинути при дорозі, щоб гаїшники обнюхували водіїв: плямкає, аж сюди чутно, від голоду зуби болять, о, відковбасив гембу, закурює, курів би за твею домовиною шлях, о, така низька хмара повзе, — ще вранці, з електробритвою, з уламком дзеркала на вокзалі він не уявляв, що смерком доведеться вбивати: самого ж до струсу мозку гатили спортсмени, подруга пожалілася, згвалтувати бідну гімнастку хотів, таку десять чортів не залигає, самого якийсь пухлогубий, з дурдому звільнений татарин після п'ятого кухля пописав пером, самого стільки разів принижували до гикавки, пора відплатити за власну терплячість: смерть схожа на приймальницю макулатури в строкатій сукні, із шоколадним вогнем засосів під комірцем, коли нахиляється над паками газет, однаково зжовклих, як і вбога щоденність передплатників цього калейдоскопу засідань політбюро і негоди на півдні

республіки, овочевої ярмарки в Західному мікрорайоні Ростова і реклами для любителів спортлото, прийому слухачів на курси скрипки при будинку офіцерів і відпочинку на водних лижах: смерть під хихоньки зваблених відвідувачів тюкає вицвілий на балконах папір, — вгинаючи полин на камінні і шматтям обіраного рубероїду зганяючи худобу в закут обори, буревій розгонисто впав на землю і пазурами перших дощин перекинув зелене від жуйки корито з лизунцевою сіллю, з рогачилна зірвав і грімко покотив крутосхилом порожній казанок, дика яблуня під градом обезлистіла, змилений від страху кінь, тремтячи срібними брижами на шиї, обірвав плетену сирицеву кантарку, спотикнувся об ящик, прогалопував до куреня і тільки-но Сава встиг зміркувати, що білогривець відчув погибель, як блискавка жახнула в стовбур і на купоросній стіні дощу криваво розбрунькувалося верховіття; виямка наповнилась гарячою, мов сеча, водою і, виповзаючи на ліктях, Конопляний благав захисту в законної дружини, в законних дітей: гад буду, подамся на Жданов! Сергій над вухом струшував розмоклі сірники, полою сорочки затуляв обличчя від граду, Сава послизнувся на мокрій траві і перший заскочив до куреня, потер забите коліно: смерділо дустом, пастух у прогумованій накидці затакав соломою стелю, кинув Сергієві злежалу кухвайку, що, мабуть, слугувала подушкою, розпитував: не макодзьоби, котрі скуповують маківиння по хуторах, не вгадав?

А коли буря, вщухаючи, обізвалась веселим свистом отетерілих байбаків і пастух, зашнурувавши кеди, із сідлом на плечі метнувся на лови утеклого коня, Сергій спробував розвести вогнище, головешки чаділи, згадав відлюдькуватого селяка Андрія, осінній Кавказ, близькі по горах сніги за вікном жіночого санаторію, згадав смак персиків з оброшеного кулька на пероні Джанкоя, березовий сік, який украдьки від вихователів точили в інтернатському парку, дерлись по стовбурах, прив'язували банки до гілок і малечаловила ротами солодкий дощ, згадав за пазухою тепло губів для свята останнього дзвоника, з рогатки вибитий зуб, і Сава подумав, що ці святкові спогади не перед добром, а вголос порадив попугайком достатися до райцентру, на лаві вокзальній передрімаємо, факт; Сергій, завжди схильний до супротиву, якось миттю згодився, на пару з Конопляним викрутив сорочку, повісив кухвайку на гвіздек і пожалкував за яблучним повидлом і пареним молоком: краще від спирту лікує, вірите? над телятами завис сизий пар і чим далі, тим дужчав сап стривоженого відсутністю господаря молодняка, за пригрітком мокрий асфальт спалахував од світла туристського автобуса, радіо вістувало московський час і викинута водієм сигарета черкнула скло, проте, коли Конопляний кинувся слідом, недопалок уже згас, бідака марно смоктав прокушений фільтр; крайнебо визоріло і запатьпадьомкала перепілка, авто без упину вжикали повз підняті три руки, Сава запропонував для заспокоєння довбонуту каменюкою по лобовому склі: козляри безрогі! Сергій став на розподільній стьожці, щоб голосувати в обидва напрямки, рефрижератор горнув бензинову свіжість туману, коли на обгін вишмигнула «Волга» з банькати́м в окулярах старим, і, в падінні ковтнувши вогняного їжака, хлопець відчув, як злазить шкіра з потилиці, між схиленими головами приятелів узрів на місяці ворогуючих братів, заплющився, ждучи болю, коли понесуть з дороги, прийшов до пам'яті серед кущів бузини, безсилий вихаркнути нутрянну печію, пізнав матюки Сави з подертою на бинти сорочкою, тупіт копит і голос пастуха, що наспів підсобити на крик — відтак знову над собою побачив місячних братів, розповідав їм про матір і забував, що

Ртутна кипіль лампи над ординаторською нагадувала художникові димкувату вечірню сукню — зайшов за картинами, уплітала торт і давай вичитувати: аліментиків мало, дитя хворе, путівку дістань; тверезий змовчав би, нехай сережки рубіново при затяжці спалахують, адвокат Едик, заскалившись, крізь чарку коньяку вивчає своє віддзеркалення на серванті, постіль розкидана, на дні фужера засох лікер; дивно, старенька, подарунки мізерні, набриднеш і цьому? давай вонкати, двері навстіж, скривавілими в кутиках очима по вітальні косує, ціхо, ша! на кухні повільно сокирку взяв, обтер рушником від м'яса, коли крутне, туфлі фінські з перламутровим верхом на порозі погубила, повагом відчинив шафу, купкою на підлогу склав шкіряного плаща, хустки з люрексом, інший дріб'язок, придбаний колись за картини, на капусту пошаткував, сусіди, ображені гримотнею, по трубах б'ють, віддзвонюють ще живого, доки сержанти руки за спину виламали.

Після вироку, як і після ядерного полігона, почувався поза образами, в смиренній течії існування міркував, що жорстокосердна лють чим далі, тим дужче плодитиме зневажених і самотніх людей — заступників перед престолом на суді, чим далі триватиме пошук насолод для розгнужданої гордіні, тим більше стражденників волатиме прямими зробити останні шляхи, бо якщо і приречений, то тільки нинішній світ, зерна ж світла неземні і незнищенні землею, — хотілося вмерти непомітно, до санітарського окрику про підйом, до спиртового запаху медсестри, до дзенькату пінцета об голку, до тарілок тухлої риби, до малювання плакатів про алкоголізм, до безвільно-тваринної туги від галоперидолу, до невисидючості з мажептилу, до крику епілептика з розтовченим лицем, до ляльки з носовичка в руках людоджера, до петлі з ланцюжка унітаза, до скрипучих дверей ординаторської, до першого голуба на вікні, якраз, коли смерть блукає надранням і прихід її схожий на вихор блідих метеликів-капустянок; згодом минулося й це бажання, зникла вбивча в неволі оскомина спогадів і зір сліпила безодня: за переказами вдома золотіла церква о трьох куполах і глибоченне озеро ковтнуло храм, перші свідки присягалися, що чули, як вода із сичанням виламувала рами й гасила свічки, зойкнув дзвін, срібні пруги торкнули берег потопленим світлом, і вперше зникала образа на Анну, спокій спалахував мокрою кропивкою на піску, зникала ворожість до дитини, яку винуватило його самолюбство, обкрадене найщирішою любов'ю і найсвятішим смутком, душа, мов обпалений блискавкою птах, студила крилля в падінні між хмар і диму, прощень і зрад, розлук і вовчого світла батьківщини; вже зимно горлали півні, пороша сіялась на вкритий соломою брикет, під ногами трава шелестіла літнім ще видзвоном мантачки і шамотнею на покосах дерев'яних граблів, копиця під лісом тримала дівочий сміх, любові, пісню, «ой лучче б я була, ой лучче б я була», ще головешки пахли капками сала, ще найвищий на осокорі листок пам'ятав вибух грому, а вже останнє тепло, спрага зросту і вітряного буяння заповзали до кукурудзяних стебел, кублились по димарях покинутих літніх кухонь, тиша володарювала над світом; тої осені мама прийняли в хату двох тіток, що старцювали на погоріле: старша, віспувата, сивокоса, в довгому картатому пальті, молодша, білоока від сором'язливого смутку: вициганювались засвітло, з корзинами,

на споді яких лежали мішки, і поверталися смерком, коли батько гримав біля плити оберемком дров, а мати чистила до вечері картоплю, тоді тітки ставили клунки на ослін, розтирали намуляні перев'яззю плечі і виймали на стіл крашанки, жовті, буцім вільхові поліна, скрутні здьору; гуньки їхні смерділи вокзальною хлоркою, мишачими кублами й злежаним сіном, за першою сніговицею батько з горища зняв санки і тітки, послизаючись у провулку, знову зникали серед посніжених піль, мати не замикала хату, а ставила під дверима відро в налипах жому, боялась, що порчу на сина нашлють, отруять непостійністю, то тітки з обіду відігрівались при печі, просівали муку, варили вареники з капустою, припрошували господарів, а батько бридив, віднікувавсь, ішов розкласти гичку з кагата, й мати слухала оповідь про пожежу, де згоріла сім'я, про бідування, про осуд, що випікає кістки, і дві сестри? дві знайомі? за фіранкою на печі витрушували з вузликів копійки, рахували, різьбилися тінями на сірому тлі, перехилилися на двох четвертинку і, скубнувши вінок сіянки на стіні, лягали однієї на плече, непотрібні нікому для сліз і добра, — тоді вагітна на сьомому місяці ходила на прийом до секретаря виконкому, котрий пхикнув: їдьте, звідки приїхали, «що тепер, бери обріз і йди в ліс?», а згодом, заплакана і сердита на кухні дорікала невдахою, таки прописався в Боярці, пішов двірником і щовечора на нього чекав окремий рушник на гвіздку у ванній, одеколон «Російський ліс», аби притлумити сморід сміттєвих бачків, на підвіконні чекав папір і пензель, а дружина втомилася ждати помітних змін, невситима до пошуку тривога бубнявила в материнському лоні, щоб позбавити останньої любові до чоловіка і почуватися панною, чий усміх, чий хміль образ ладен гнати і милувати надією на лагідну нічну смерть у безсмертному світі, — вертольоти перевалювались на бік і низько обнюхували острів, зникали до криголаму в сніжних снопах, згадував щедрувальників, вічно-зелену тугу осипаної глици і віск на пляшках з-під шампанського, що були свідками й свічниками, пам'ятаєш, мила? дякувати долі, знайомий кухар напихав до рюкзака м'ясо й картоплю, в штольні можна розвести багаття, розвареними картоплинами ловити вишкварки на сковорідці, дякувати випадку, брила кварцу захрапотіла за декілька метрів, доки розчистили завал, встигли з приятелем почубаритись за цигарки, сивина біло-смертельним туманом означила голови, дякувати буранам, ніде поезія так не завчається, як у неволі, єдина тодішня втрата — це страх, основа творчості: ні запечатаний подих листів, ні буденність полігонного неба не вигоювали до святої творчої цноти; при вході автоматник перевіряв перепустки, люди в цивільному ловко одягали крохмальні халати, лунав наказ шикуватися до казарми, на клапанах шапок намерзали бурульки, і задні бачили лишай власного подиху на спинах приятелів, сам диявол прицілювався на мішені бушлатів, сніг гривастився над комірами, гув об розтяжки радіовежі, вгризалася в ніч кам'яна без обрію пустеля, і вікна буряковіли на лютий мороз; день при дні художник відгавкувавсь лишень на команди, решту змовчував, не соромився опівнічних сліз, забував назви поліських річок і згадував бідовішу від Анни жінку з босоногим немовлям на руках.

22

За містом дотлівало сміттєвисько, сох на кватирці махровий рушник, на підвіконні котяра з підфарбленими зеленюкою вусами облизував лапу, і Рита, в дзеркало розглядаючи суху емаль очей, надумала зцілити самотність, — другого дня в побутокмбінаті влаштувалась збиральницею замов-

лень на фотомедальйони для пам'ятників, поправила на перенісці окуляри, що додавали обличчю наївної зваби, всадовила до черезплічної сумки кота, на стільці зашнурувала кросівку, оглянула свою стрімку в азарті свободи постать і приміською електричкою доїхала до степового села: кіт, дрібцюючи попереду, обнюхував слоїки з молоком на тріснутих вільхових лавочках, підвода з бідонами тарабанилась по провулку, і молочар, боком сидячи на драбині, ловко зістрибував, опорожнював посуд, хімічним послиненим олівцем ставив помітки в блокноті, доки булані конячини храпотіли падалішніми в канаві яблуками, і кіт прозогом кидався на лаву, на росяному в сухих латках долонь склі злизував солодкі патьоки, а вона входила на запустеніле дворище: на дровітнику баба саме відрубала голову півневі і відмовилася вмирати: було змарніла на скіпку, то невісточка задумала тихцем струїти, аякже, хату відпродасть, та й підсипала мені в гарбузяну кашу дусту, гірке, чи то солоне це їдло, кажу, голова замакітрилась, живота здуло, хутенько за гній, охкаю і що ти думаєш, солітера, отакенного, як вуж, позбулася, лікарі до невістки, так і так, пояснює, хтіла допомогти, ну, то їй нічого не було, отака тютька, ще до тюрми знеславила сина: приревнував одного бугая-шабашника, що саме виписався з дурної лікарні, ласий на витребеньки, правда, славний коваль, лице віспувате, залізом, потом, курним вугіллям, бувало, на весь колгосп смердів, сам знаєш, баби на току язиками мантачать, там тее-сее, там такий, невістка й пельку роззявила, ну, раз, ну, вдруге, ну, годі, не, видно, добру клепку вставив, одбилася від сім'ї, син то курить, то харкає, то сохне, бідний, і мізки отруєні, гірчичні спльовує через плече, від кузні дзвін пливе, таки застукав серед божого дня, зарубав бідну голівоньку, та не ту, курва стоптані кирзаки обцілювала, пожалів, суддя молода командувала встрілити, аблакат змилювався, дали двадцятку, тепер пише, здоров'я одбили, а праця воляча, нехай вже розстріляють, їдьте, мамо, подавній вирок до області, чекай-но, дам фото, загодя зроби синові на гробницю, порубала курей, завтра в дорогу, роздобряться, може, га?

Кіт налупився півнячих нутрощів, повеселішав і для забавки розігнав горобців на обочині з натрусом жита, на переїзді мигав семафор і линув плач від білоцегляної будівлі з оленем на димарі, — молочар, переїжджаючи колії, позіхнув, перехрестив рота, повідав смішкувато: тєсля золоторукий ридма катується, от дурний, жінка з коханцем на машині розбилася, помсти за образу нема, тільки сльози злі душать; кіт, звикаючи до стеаринового запаху смерті, переліз обаполи, і Рита кросівкою гримнула в залізну браму: одутлий, в каракулевому картузі господар однією рукою обтер на губах махорку, другою мовчки закликав до хати: на пательні пригорали шкварки, в графіні зеленіла похмільна сироватка, коли заціпнув двері й підбочився: на «Жигулі» напташив, амбець, горду силу мою закопала, яке надгріб'я, кілка осикового в блудне місце вовчиці невдячній, геть звідси, дай наплакатись! Затягана майка сповзла з плеча, коли підборіддям по-собачи зліг на клейонку, схлипнув, уздрів покійницю: ляна білосніжна сукня завмерла над брудною підлогою, від подиху тремтіли торочки на схрещених рукавах, лице туманіло потойбічною тугою, розмірений голос дзвінкішав від докорів: доки судійством губитимеш серце, пом'яни добром, послухай, тута відмінна од земної любов! Раптово на покутті спалахнула свіча і тільки-но чоловік вклонився рятивному видиву, хотів запитати пораду, як сумна постать, танучи на віконному склі і неприкаяним волоссям одвітрюючись на льоту, гойднула сухі нагідки на ваті між рам; — кіт довго пирхав від цегляної куряви за тракто-

ром, дівчина подумала, що це обсялось зло з відьомських голок на брамі і з порога їдальні побачила: селяни за довгим поминальним столом смакують пироги з рибою, п'ють журавлиновий квас, а тінь гойдає на дверях загиджену мухами марлю; підбідавши, копнула ледачого від спеки кота, перекурила під липами, минула стічну канаву, де оси повзали по бурякових жмаках, і опинилася на подвір'ї, що нагадувало каланицю: на купі гнилої картоплі дрімав пес, товста жінка доїла корівчину, крізь вишмуляне, ніби прилавок, вікно, з вибитої шибки хмарилася фіранка, господиня півовернулася: четвертак за дві літри з твею посудю, в борг не торгую, то як? стирлували двір, ледве встигаю тицяти за вікно дідоводам, один теї осені до калюги примерз, обдер шкіру і навіть не висякався, то як? — Рита заїкнулася про замовлення, і тітка, радісно скинувши в сінях калоші, гукнула слідом: після елтепе доня обібрала до наперстка, плаття, сережки, шубу, іконку на похорон десь разпродала, та й, може, зустрінеться, Маня Придибаха, татаркувата, вузькоока така, забула вдушити маленькою, бач, багном до одвірка цидулку приклеїла: ти, мать, спаїла, ти і прасті, мать! сподівалась, що паралізує стару, а хату відпишуть, ага, добре, донь, замовлю на пам'ятник, щоб хутчій скопитнулася, курва, онуці ж сама раду дам! Рита на фотографії записала адресу, минула греблю, а за майданом над сітчатою загорожею гіллячився сад, і вузькогрудий молодик, підсмикнувши плавки, погойдувався в гамаку, запропонував нічним поїздом гайнути на море, сходити за полуницями, погортати кольоровий журнал, пригубити крапельку кубинського рому, посміхнутись на добре ім'я лікаря Колеги: відпустка, провінція, забобонність, дівчатка звуть дядькою, забагато обіцянок? Тю-у-у, шивайся, звідки приклигала, сатано!

До траси підкинула поштарська буда, кіт янчав і кігтив мокру сумку, коли Рита зійшла біля вагончика вулканізації: схожий на цигана, засмаглий, мов позаторішний здір, парубок на дротяному ящику терпужив гуму, з ротатого портфеля визиркували пляшки, білий від солі риба'чий хвіст і пом'яті карбованці, — обтер об хвартух товстопалі ручкища, зубами відкоркував вино і без'языким кедом підсунув ящика: сідай, в доміно гратимем, осточортіло вартувати дорогу, нема спасу, гаїшникам дай, хазяїнові дай, чуєш, плесну котові портвейну, не хоч, поминаю молодість, жду, коли наспіє убивця друга, чуєш, зіграємо, дуплями чотири кінці закривати, за кожен програш скидаєш дрантя, клич Савою, не бійсь, назад поверну; гумовим чадом здавалось просмерділа підлога, питво, поцілунки, вбрання на верстаку для розбортировки коліс, мулька з обірваною пружиною розкладачка, розгорнутий атлас на підвіконні, за дзеркалом обвуглені сірники, тиша й стрибок кота за квартиру, а потім крізь сон дівчина згадала сніжну полегкість: за кінотеатром на площі зводили крижаний палац, дротами до стовпів заарканювали ялину, з голубої цегли зводили мур, лілово сяяли вежі за спинами двох втомлених скрипалів, котрі, пийнувши з фляги, за ковзанкою ліпили сніжки для підлітків, ніч пахла бертолетовим димом, і, забуваючи льодяне грайво щастя, вона помітила: Сава поїть вином зв'язаного кота і сигаревою вказує на верстак: живенько нап'ялила дрантя, брись, двадцята за сезон; запхнув за дзеркало надпаленого сірника, зняв кеда і неболяче хляснув дівочий задок, коли з підлоги піднімала кота з мужньо стиснутими зубами, міркуючи: молода, обкраду їхню силу вмовлянь, серпантинний шелест розірваної обгортки, розкаяних бережуть, особливо розлучені.

Багрянолиций з вусами мушкою майор стройбату, полагодивши «Запорожця», підвіз до військового містечка, в пивбарі носовичком обтер піну

на підборідді; знову кидають на Сибір, стрілятиму ведмедів на традиційні пельмені, на Вітряній горі добудуємо місто, сьогодні подарунки в коханок заберу і вперед за орденами, шагом арш! Рита милувалася своїм віддзеркаленням, незасмаглою міткою на перенісці, коли мізинцем поправляла окуляри й зблискував перламутровий на зап'ястку браслет, на шиї родимка чорніла зіницею плоті, кіт п'яненко сопів на колінах, зрідка дригаючи онімілими лапами, майор наспівував «вийді на крилечко, ти моя овечка, ніжик приготує я давно», сигналив до знайомих офіцерів і, відковбасивши губи, диригував головою, «хараші весной в саду цветочки, ещю лучше девушки весной, вийді на крилечко», два добродії в піжамах згорбатили на балконі над грою в нарди, голодні прапорщики тасувалися при їдальні, по вікнах бараків жовтіли газетні профілі відомого мерця, на городі стовбичило пугало в картузі без кокарди, курсант біг до аптеки з букетом айстр, ефрейтор на воротах начищав латунну зорю, майор на два гудзики розстебнувши кітель, радився з пластмасовим чортом під стелею авто: директриса готелю загнуждала літньою, винна пару каблучок, італійську косметику, туфлі, Марину із солдатської чайної лікує фельдшер, докомизилася без ванної, дві ковдри верблюдячі відберу, Ліля-кухарка досі винюхала духи, віддасть натурою, а то задарма кров пили холостяцьку! Кулачищем пристукнув кермо, і дівчина згодом ледве встигала кидати на задне сидіння хустки, вази, вішалку з оленьчих рогів, туалетний папір, ведмедячу шкуру, сидіння для унітаза, простирадла з печатками, оберемки коленкорових гвоздик; за вікном купоросна від безсилої люті жіночка сукала дулі, а по гарячій кабіні вентилятор розгонив запах нафталіну і кальвадосу, якого майор вициганив на останній квартирі, подарував Риті розірваний в поспіху ланцюжок, дві тарані і жувальну гумку; заходила ніч, туман, наповзаючи на густу таволгу по узліссі, злизував над радіатором пар, десь далеко над сосниною різались блискавки, і в короткі маревні миті дівчина мріяла уявити крижану передноворічну фортецю, сичання бенгальських свіч на снігу, хотіла, виплакавшись, забути допомогу чужим покійникам, присягалась відвідати могилу батька, чий невблаганний зір вгадується на заповітній, ласкавій для серця і недосяжній для розмислу, цімбовій течії над західним обрієм, чие лице за думками про насущний день гасне сновидінням — досить глянути за місячне вікно.

23

Вночі медсестра побудила сифілітиків на укол біциліну і розжалуваний офіцер-підводник, тепер пожежник ткнувся в подушку лицем кольору задавненого оселедця і відтягнув резинку трусів; бродячий аліментник Конопляний лигнув холодного чаю, обсмоктав пакетик і ущипнув сестру, а широкоплечий, наголо виголений під Хрущова дід прикрив засоромлені очі долонею, коли наспиртована ватка торкнула сидницю і комар лоскотнув лагідніше, ніж пам'ять про перший гріх.

На базарі за вікном вендиспансеру ляки ганяли пропахлий повідлом папір, розкидали цілющий сухий квіт багна, оранжеве лушпиння молодої картоплі й аговкали в розсохлі діжки, а під кручею рибалка з ліхтарем на дно човна трусив рибу з путанки, що поплавками біліла впоперек течії, зрідка весло з чайним сплеском розгортало туман, зіпали жабрами, терлись об заболочену кирзу срібні в'язі, прикипали хвостами до днища ледачкуваті линки, і сіть під руками тепліла окрай нагрітих сивогранітних скель; на цвинтарі сич на тополі лупав зелепухами очиць і вартував біле

між бузку хитиво, розіп'ятий гомін паперових вінків, що переказували людські мандри ковзкою драбиною смерті, обсміювали легковірство утеклих сподівань, і тоді птах, ненавидячи усміх привидів над вельможною ніччю, летів над могилами, щоб розлякати фосфорну надлюбистком світлінь, а сифілітики здригались від плюгавого хихотіння: Конопляний, кленучи заборону спиртного, відкорковував туш, на вістря голки намотував нитку, колов на жищі, «все віддам за гарячий секс», згадував дорогу на Азов за чорною ікрою, раптові похмільні відвідини сім'ї: беру свою за барки, пиши про вірність, тільки газировки на вокзалі ковтнув, миттю носильники переказали, скурвилась твоя, бач, заскиглила? ананії приставали на пляжі, було вдома сидіти, ждучи хазяїна, про аліментики забудь, думаєш, легко заробити на тачку, економити на консервах, від чаю пухнути! чимчикую на станцію здачі крові, щомісяць виціджую на вино і харчуюся на талон, аж на, коли хоч, серпом по яйцях: хрести в аналізах, на своїй підхопив? досі вгадую, — дід, освіживши одиколоном лисину, почав нарікати на молодь: зацімно пахне, ідуть такі славні хлопці з майовки, сорочки білі, краватка на їдному така дорога, батьки після армії розстарались, то як звелись посеред провулка, страх, сопуть по-бичачому, гамселять туфлями, краватку ту одірвали вон, мордяги позапухали, нікому до дільничного подзвонити, щоб наручниками кляч! тако за штахети хапають, заюшились, до криниці біжать, мозгівню у відрі квасити, одного брикнули, той коли гриз-не за литку приятеля, той кулацюрою січе межи брів, сказись та скрутись ти, думаю, засуваючи ворота, бо до хати увернуть, не вступиш перехреститися, діду, літо перебоївсь, коли принесло ту сатану з надргіб'ям, узяла задатку трояк і хворобою нагородила, вму тутай, соромно потикатись на люди, невістка пенсію на похорон отримає, з капустою пирогів напече, нехано одеколоном змию потилицю, нема спасу, так ріже, о, попустило, це змалку в гори за вільховою корою ходив, нитки фарбувати, їду, насвистуючи, благодать, снігурі оббивають ягоди на калині, знагла шурхїт, мовби жару сипонули в замет, лавина снігу неболяче, м'яко торснула груди, пам'ятаю, хотів продихнути крик, чув охриплий на морозі батьків голос, мамине голосіння, далекий комариний писк струмка на валунах і шкработню собачих лап, що розгрібали завал, звідтоді слабую на голову, промерзла наскрізь, бухгалтером на тюрмі працював, злого не коїв, то й мене милували, один навідував сього літа, юшку з окунів посьорбали, жалівсь на печінку, то я засандалив сам і думаю: справді живому собаці лучче, ніж мертвому левові, видно, нечистий підслухав, бо тільки по новій розілляв, сука малолітня заскавчала за брамою; раптово, як всі знедолені, лагідніючи перед сном, дід притиснув тім'я подушкою і примарилось, що розтрушує зіпрігу копичку, отава димить, солодкуватим тліном огортає по пояс, по груди, за мить обсніжить лице, щоб знести з пригірка на молоду стрімководь по долині край лісу.

Дратівлива мовчанка лишила пожежника наодинці з тривогою: це ж наречена, донька начальника служби нині приходила, сказав, на автобусній через склянку підхопив побутовий сифон, тобі обійдеться, відпочивала з батьками, якийсь час проживемо бездітно, чи кинеш, мила, ну от, лисичка моя золота, моя єдина, цілую край сукні, біжи, оно автобус підходить до площі; і потягнувся, згадуючи розгублений за окулярами погляд: біля морозивного кіоска на пляжі стискала копійки, ставок здоровенний, згодилась човном гайнути на острів, донки розставив на коропа, попрохала з газети стулити пілотку, приміряла, сміючись, пустила за водою, сміючись, навприсядки за вільхою зняла, на мізинці розгойдала лілові трусики, що

полохливою сойкою оббили вологу на листі, нагнули гілку до хвиль, — за підвіконням свиснула татаркувата Маня Придибаха, і Конопляний обли-
зав туш на пальцях, харкнув за ліжко, витер губи фіранкою і попід руки
втягнув до палати гостю, що, звиваючись від лоскоту, неболяче вкусила
аліментника за вухо, поцілувала маківку сонного діда, розкуйовдила кучері
офіцера і, тримаючи сигарету на відльоті, сіла на тумбочку: втекла на
танці, там такі мальчікі, до туалету тягнуть, будеш пити? бум, бум, бум,
кажу, хорова, зробила шпагат, за трьох статтю про розповсюдження не
приклеять, коли тиць, дружинник до мигавки тягне, я вгризнула за
лікоть, мальчікі поприсідали, завжди користуюсь успіхом на периферії,
донька мовчала без мене, га? Конопляний згадав, що Маня лікується з
великокою від постійного жаху дівчинкою, котра звично татає до чоло-
віків, по палатах циганить печиво, за що мати присягається віддати до
дитбудинку (часті зміни жорстокості на любов, ця ознака розпусти, обри-
вали сміх), і Маня вимріювала заміжжя: економитиму на кліпсах, приба-
рахолюсь, залигаю курсанта, зв'язу йому светра, поїдем до білих ведме-
дів; цокотіла шпичками і білі петлі текли за смоляною в'язкою, донька
бавилася за обламаними трояндовими кущами, підкидала клубки, які
швидко скінчались, і мати дозволяла розпустити пухнасте, нікому непот-
рібне тепло, пригадувала залицання на автобазі в будці диспетчера, рятів-
не безвілля, першого коханця, що п'яним подихом лоскотав шию, розка-
зав на роботі, яка вона жінка і спалахнуло, роздмухане заздрістю, шален-
ство охоронців і водіїв, безвусих і бородатих, ревливих і смаглявих, мов-
чазних від миттєвої зненависті і жалісно говірких від передчуття втрати,
бідових і щедрих на обіцянки супутників, — Конопляний відказав, що
ніхто не плакав, і, до вогняних басамуг вишкрібаючи під пахвами леп,
під'юдив: ех, Манька, Манька, вискауй за пожежника та не мороч мені
голову, теплиць набудуєте, на ранніх огірках озолотишся, прицоцаний
волатиме спросоння про бомби, заляжете на дно і в торпедну атаку!

Маня відверто образилась і мовчки полізла за вікно, а Конопляний для
повного заспокоєння зубною пастою підвів примороженому дідуганові
вуса: нехай посмішить на обході лікаря Колегу, то помирати збирається,
то жалкує за городиною, що пустеніє в лободі, то пива клянчить, спробуй
догоди! Старий, вдихаючи м'ятну свіжість, підходив до лісового озера,
вітер обдмухував пилок на вказівних соснових перстах, що показували
далі: там татарник при березі зеленими шишечками хилився на очерети,
тонко пахло смоляними пелюстками на вербових котиках, корою дуба,
холодною м'ятою, чотири пори року зіллялися в єдине літо, він човном
долав іржавкувату гладь, рунделиком вичерпував потопельну воду і поміж
сплеску весла встигав помітити золотаве від мертвої риби дно: червоно-
бокі карасі злегка погойдувались від плавби і тьмяніли за піщаною кала-
муттю джерел, — коли хропіння перекипіло в тихі досвітні сні, Конопля-
ний зітхнув за друзями, Сергієм, Савою і Андрієм, що розсиропився по
дорогах, часто криком глушив вагання, вірив прикметам, це йому тимча-
совість, а нам повертатися нікуди: один шукатиме помсти, другий своє
відбіднував, осилив вішальницьку лють до людей, останньої степової ночі
пастух за кантарку привів коня, на пагорбі допоміг розкласти багаття,
Сергієві безнастанно марила мати: на батькові північні аліменти жила,
пропустив фізкультуру, в сінях роззувся, чую сміх і зітхання, сміх і стогін,
двері закламнуті, горлаю, дурний, відпустіть, задушите мою маму! шпін-
галет на вікні брязнув, хтось, на ходу обсмикуючи гімнастерку, майнув
повз причілкові шибки, шоркав гребінь об розпатлані чіпкі коси: зара,

зара, зара гаденя мале! Помітив затиснутий кулаком, а не звично намотаний на руку пояс, затулився портфелем, позадкував, сльози вимерзли від переляку, перш ніж сусідка помийним відром гатила матір по спині, по розквашених губах, на колисковому гаку під сволоком теліпався косо обрізаний пояс, мені голова здавалась одірваною від хребтини, проте смерть не заколисала і впослі: мамо, заробіткував суддівством, хто виграє фінальну зустріч, «Спартак» чи «Динамо», хто спер пачку курива з матраца, мамо, хто закладає пісногубому директорові інтернату, мамо, хто на перерві махлює підкрапленою колодою, мамо, слухав скаржників, сплівши руки на грудях, слухав, а тоді тикав прокуреним ковбасистим пальцем: ти мужик, а ти підар, пішол вон! мамо, друзі поплескували по спині, поважали за чесність, дарували цигарки, хотілося вголос читати Єсеніна, плакати, бо ж ви померли, залишивши на суд, бо відпалав вогняний обруч на шиї, мамо, сподіваюсь востаннє відмити клятьбу! амбець, тіло задубло в білій печері глинища, Сава підсунув ноги до стіни, щоб валуном замурувати нішу, тоді, хапаючись за бур'ян, виліз вище, від стороннього ока обсунув ґрунт, полину по схилі натикав, рипнув зубами: розбігаємось, смерть хутчіш переловить самотніх, це й добре, — сич оперед третіх півнів облетів базарну площу, поховавкнун, розігнав ляків, що грілися під брезентом на теплих ще кавунах; два равлики пили вологу з кропивки на прибережжі, тихла на греблі хода бракон'єра, гадючилась між верболозів, міняла шкіру туману ніч, і тінь червоноцегляної будови сповзала кручею на молоді хвилі.

Снилось: перестрибнувши цвинтарний рів і від села почувши брехіт собаки, поет утішивсь, що звірина під осінь знаходить свій звичний, відмінний од виття голос; кущі ситнягу холодили чоботи, коли, озирнувшись, він не помітив вогнів і не заплакав від спогадів про німу матір, про небіжчика батька: позавчора до хати вшилився посильний, пробіг очима папери при гаснику, закликав до сільради і залізний оскал зморозив страхом бісів, матеріалістів і скептиків, яких цурався по інституті народної освіти, вчителюючи в Києві, блукаючи по степах єгипетськими дітами, піймавшись на другій спробі здолати кордон, облікаючись окропом на нарах Бутирської тюрми, нап'ялюючи латкасту піжаму в санпропускнику Кирилівської лікарні, звідки вивтікав до батьків, тепер знов увижаються підсвинкуваті, вдоволено іклаті, одутлі відлайна біси на гнойовищі за скотомогильником, — проглянув місяць, два брати довічно карались, угородивши один одному вила під ребра по держак, і вітер, подібний до чорного kota, язиком піщаної дороги злизував туманне молоко по яругах, «по чреву світла ватаги ходять ситі, п'яні: п'ють кров», кому прочитати? коли в більярдній за пивом зустріти друга? смутитись, що мистецтво безсиле заговорити багряним криком, боротьба самолюбств і замилювань собою, біси ж на пострах рвуть кожного, хто вклякає перед творцем, «два сиві орли клекочуть над морем вічності», нікому з висот апостольських мовити: стережіться! признайся, що тікаєш від самогубства? геть, відійди, сатано, — ліс обступив світляками окрай болота і на пеньках, а згодом, назбиравши картуз грибів, біля вогню на рогачилні розвісив онучі, спиною зліг на сосну, заходився пекти грибні капелюшки на патику, і страх явився танцівливою юрбою, котра волаючи похідних пісень і бубном гупаючи об лікоть, брела краєм вирубки, в одного за плечем бронзовіла сурма, в іншого з-за халяви визиркував прапорець, ватага кидалась плавом, на новому березі по-собачому обтру-

шувала загривки, аж здолав сон: вельможні дзвони над засніженими Карпатами, табір переміщених осіб, бровастий службовець на кордоні США і Канади, параліч на Мюнхенській вулиці, останній розчерк олівця в лікарні «Пілігрим Стейт Госпітал», таки облизалися біснுவаті, сліпі поводити сліпих, проте власна гриза млоїла, менше від долі того, що після нього напише, сосна стриміє з ночі, ніби щогла, а Бог шепоче спрагло: «аз воздам!», мільйонноголосий біль впивався щією сосною в майбутнє, роздвоєні шпичаки в падінні латали небо, що розповзалось киселем, — годі пестити думи про обраність художника, якому життя є засланням на глупоту, тому поспішає повернутись на вітряні кола від цвинтарного обрію і вина із сургучевим присмаком слави, від прим'ятої копитом трави на голубій глині і розламаного на козирку картуза з грибами, коли вершник на чалому коні пролетить повз подорожнього, пора гукнути на дзвіниці: Батькові вклоняюся своєму, — збудився поет від дощу, розім'яв онучі й натрапив на повалене дерево: в сухому затишку було чути, як дощосіч змиває землю з коріння, по килимах вересу гасить світляків, а вже від багна, порохкуючи і похрустуючи галуззям, чимчикувало стадо диких свиней, аби довгими писками вибирувати під падолистом жолуддя, вже козулі вибрідали з ліщинника, стригли вухами тишу, терпкими язиками обторкували росяний мох, вже вовки покидали лігвища, стрибками розминали ноги для довгих перегонів, вже лосі чухали роги об дубову кору, храпотіли вершками осикової посадки, вже в теплому від диму тумані росли опеньки на трухлій березі, вже сови з сучків чатували на дрібну між кротовин здобич, вже лисячий виводок на кілька ходів углиблював нору, вже лісник, повйокуючи на коней, віз до млина крадений ліс, вже бобер на обміліні ліпив хатку з озеленого водоростями хламу, не дрімала мурашина варта, яку налякав димок пригаслого вогнища, лісові мешканці забували за земне світло, тільки птахи, летючи до вирію, в промивини туману бачили: де-не-де в'юниться слізна течія світляків, морок без серця, без голосу п'є бузкову лісову кров, ніч золкішає, сліпне на зів'ялій мішковині чебрецю, під корою повалених стовбурів, і, заколискуючи звірину, дужче скиглила розчахнута під верховіттям сосна; чомусь згадав весілля й нахрапистого в новій сталінці Злиденка, що чіплявся до молодої, поет відразу упізнав біса: чуб плакатно вихрастий, очі нелюдським завзяттям пащать, на каблуках підсихає червона глина, підшите шкірою галіфе також у місиві калинових доріг, своя срібна чарка, свій ніж у піхвах на пояску, видно, багато парубків по селах продав цей славний маршалок, затанцювався, хустиною потилицю тре, поет поманив наливкою в графині з півником, спробував посадити гостя під образи й перехрестити, щоб дим пішов, куди там, бочком, смішком увихнувсь між кухарок із гармошкою над головою, діти свищиками стріли на подвір'ї, тільки сліпий сопілкар притупнув на гармоніста: цей перетворить землю на каміння для побиття пророків, це звідси гвалт про смерчі ворожі, марш, марш вперед, робочий народ, сліпитиме нащадків неокупною кров'ю, це потім милосердний змете тінь антихристів, душевних, але не помазаних духом нічийних синів, — від'ятрилось, розтануло свічкоцвіте мерехтіння на болоті, щезло від приморозку, а чоловік на попелищі зігрів ступні, нагнувшись, витрусив глицю з-за коміра свитки, крізь подерту кишеню налапав за підкладкою пару гарбузяних бубок, розлущив їх і подався на гуркіт поїзда, що десь за лісом засівав каміння тихою мелодією сподівань...

...У майстерні друга, запійного скульптора, що зводив по селах пам'ят-

ники, мав п'ять прав на машину, які мусив викупляти після п'яних зальотів і, смертельно боячись наркологів та елтепе, знову їхати на заробітки, Ігор спросоння згадав власну втечу: молодий з каштановою борідкою лікар гавкнув кінську дозу люміналу, бортонув ангела, по лікарні кипіло розгублення, чужа загибель звільнила: відпросився з трудотерапії за цигарками, за туалетом накинув спортивний костюм, сів на електричку, жаль, диякон відмовився, чималий строк відкайданили, режисерові все одно виписка світить, знімуть статтю про психоз, на кіностудії потішатиме сценаристів історіями про шизиків, годі вибріхуватися, сам знаєш, що з дияконом пов'язали б хутчій, терпець урвався вимріювати картини: нічну рибалку з остями й ліхтарем, затяжку махоркою, стиснуті водою мисливські чоботи, яблукасте над житнім стерновищем небо, — в майстерні, прибудованій до гаража, смерділо бензином, прокислою чайною заваркою, в банці стояв недопитий березовий сік, і павук павутинням мережив альбом курортів: притолочений загравою туманець над кручами, покірну гладь озера з мученицьким ликом храму, терен між лободи, латунну прохолоду ключа на мізинці, по вестибюлі тінь лип, коли з курткою на плечі, з невипитою піснею, з приємною важкістю руки на шиї дівчина відмикає кімнату з крохмальними клавішами простирадл: за довгим полем ріллі стрімкий спалах крейдяного пагорба, над дорогою яструб п'є спокій очей лисиці, вклякнути й плакати, літо загортається легше, ніж томик Ахматової, називати єдиною, доки згаснуть романси по самотньому радіо, жалісною і чужою під тінню птаха на змитій бруківці, під мимовільною чорнотою польоту до яблука на двох, заздрити собі на тісному покривалі, просинатись від тріску вогню, спросоння розсмикувати порт'єри й сліпнути від південної грози, що хилить пальмову віть до вікна, замолювати розгублений плач коханої і губами зцілювати туті цвітини бузку на грудях, прокидатись романтиком невдач, жагучою рибою в промоїні греблі, блакитним знаменом над палубою, добрим домовиком, звівши ноги з бантини, — на столі в підстаканнику загострені олівці, два ескізи, фотокартка лікарняних друзів, режисера й диякона, котрий наостанку благословляв: отже, молишся чи постишся, звинувачуєш чи прощаєш, схвалюєш чи докоряєш, виходиш чи входиш, продаєш чи купуєш, розкажуєш чи мовчиш, чи щось інше дієш, роби во славу Господню! на старовинній валізі лежала портретна рама, гуаш, різнобарвні замацані пензлі, пучок колосків, похідний кип'ятильник, мурахи в майонезному слоїку з цукром, і, заллявши окропом чай, художник головою сірника почав рятувати в'язнів скляної домовини, однак вони заривалися вглиб, тоді нігтем постукав по дні, мурахи завмерли під сніжним пригнітом, забули дорогу від солодкої смерті і згадалось: перед інсуліновим шоком санітар, примотуючи до ліжка, впирався в матрац коліном, на грудях стягував широкого пояса, бо ще до сніданку сестра попередила хворого не пити воду, не палити, готуватись до провітрення мізків, бо судома гарячим свинцем наливала кістки, кидала в прірву, де на камені сохли колючі сонця перекотиполя і рикав гривастий зі свічниками замість рогів звір, що час від часу годувався кров'ю блощиць на власному тілі, яке облизував наждаковим від спеки язиком, лапами гріб пилюку, дика пустельна голизна кишла іржакуватим болем, від сатанинського крику репав сонячний дзвін, бо виламувало скроні, медсестра після уколу глюкози тримала в згині ліктя ватку, давала пити сироп і повернення до свідомості упам'яталось тим медовим ковтком і листяним шелестом паса, якого змотував на руку санітар; страх діабету примусив тікати і отепер офіційному хворому, з відміткою на відомій по відділах

кадрів сторінці військового квитка, залишився фотонабір, себто збирання по людях замовлень на кольорові портрети, прийом колгоспних заявок на виготовлення агітплакатів типу «Тверезість гарантує продовольчу програму», оформлення стендів соцзмагання з трактором на хвильчатому тлі, лишилось заробіткувати на стрічках — кращому механізаторові, рибалці, ідеологічному працівникові, винбригаді, доярці, народному контролерові, наставнику молоді, фуражирові, чабанові, комсомольсько-молодіжному агрегатові, працівнику бухгалтерії, городній бригаді (страх господній, скількох тра ощасливити золотистою биндою), лишилось оббивати пороги правлінь, вбалакувати парторгів на вивіски, слухати, що є свій художник, що продере сліпи й намалює ого-го, а грошей на витребеньки катма, та й зайва маруда застійних часів одбиватиме селян від праці, ми обдумаєм це питання на районній нараді, залиште адресу, ждїть офіційної відповіді до зими, лишився острах потикатися до батьків, випадкові нарікання по випадкових готелях, частіше пітна вокзальна товчїя, в усміненому туплєві віть долину, шкіряна папка з показухами, в сумці станок для гоління, нитки з акуратно обмотаною голкою, порейзана фломастером карта Союзу, пара шкарпеток, на середхресті мигалка з червоним хрестом, вага етюдника на плечі, жорсткість фарби на пучках, понад річкою всевишній солов'їний пульс і осторога бути пійманим на в'язки.

25

По райцентрах, міняючи волю на спекотний порох доріг, художник під кінець літа відчув упевнений спокій творця, і тоді лагідне світлоносне небо вклякнуло перед двоповерховою дерев'яною оселею, — собака на затінені виноградом подвір'ї позіхнув, покидаючи вулик, що слугував будою, тітка в тріснутій на рукавах сукні втомлено замахала, «не треба, маєм портрети», на веранді дівча бавилось безвухим зайцем і, доки запнута тугою, відьомськи вродлива, молода жінка, долонею притримуючи спідницю на породистих, засмаглих ногах і грайливо торкаючи хитке перильце, збігла сходами старої будівлі, срібним нігтиком зірвала застібку на зашмулянй по краях папці, супроти сонця глянула на рум'яно портретне лице малюка, на наречену в білому чеканні темряви, на діда з орденськими планками на піджаку, доки пес обтрусив солому, листя гойднулось від леготу, мати гримнула тазиком картоплі перед качками, плеснула в розрубану шину води, сонним перевальцем почовпала до літньої кухні, доки вишневі тіні різьбилися на кволіх без чоловічого захисту плечах, на волосі кольору молодої соснової кори, Ігор боявся словами розчаклувати захоплену німоту; віддала папку, ловко підібрала коси з очей, посмішкою з лукавим вогнем помади запросила нагору, а художник усе незмигнито дивився на Неї, боком обминув чорнороте оскалене собача, з альбому вибрав фотографію доньки, погортав оксамитову скарбницю без жодного батькового знімка, помріяв хоч доторк вільної блузки, хоч тінь безтурботного намиста, хоч почерк залишити на згадку і попрохав записати своє ім'я, своє прізвище, свою адресу, Вірина згода обернула сміх на прохання зустрічі: працюю вихователькою в гуртожитку, відпустка скінчилась, яке там море, яка там блакить, знов чекай п'яного шарварку, виску, дізнань після бійки, пелюшок по коридорі, безсоромного сміху з прохідної дівочої секції, залицянь на вахті, розлучена давно, знаєш станцію човнів за мостом, тоді до завтра, вибач дурну відвертість, це прикмета довіри до тебе, Ігоре.

Другого дня від букета троянд пломеніла заграва, рибалки змотували вудочки в очеретах, на найвищому кургані над містечком тлів на вежі сторожовий ліхтар, художник згадував і не міг пригадати роки, коли так натхненно чекав побачення; вуж проповз по піщаній стежині, продиркотів до танцюючої край парку мотоцикліст, лілова повінь над схилом зми-вала перелітних качок, що на ніч сідали на стернях, тітка з відрами нагну-лася над колонкою, голосно засурмила артезіанська вода, і Віра, зринувши з глибокої сутіні, межами повз городи зійшла до приріччя — ще здалеку впізнав обсіпані медовим пилком плечі з метеликами зав'язок на сукні, помітив хитиво соняшників уздовж кукурудзяної стіни, поцілував руку і здивувався з розгубленості, відповідаючи, що квартирує в побожній, за-клопотаній долею церкви, бабусі, котра до грубого зошита великими літера-ми переписує молитвослов, роздає людям заступницькі письмена, щоб замолили гріхи блудного світу, ледь чутно цокоче настінний годинник, кіт дрімає на барвистому біля холодильника килимку, ждучи м'яса, пахне від духовки сухарями, за образом стоїть на розтирання одекolon, за днем про-житим світає обнадійлива печаль: Богородице діво, радуйся, яко Спаса народила душ наших! зранку вихиляю кварту молока, мандрую від селища до селища, спекота зморює булану череду на водопої, пастуха в газетній пілотці, м'явквато гуде канат на вітрильнику, бог вість навіщо спорудже-ному біля шахти, велосипедист везе до чайної низку плотвичок, купається в теплій калюжі гайворон, десниця вітру кидає попутку, якою за розмовами про ціни на спиртне дістанешся до свого провулка, за вербами викупаєш-ся голяком, розчухаєш на лопатках комарів, обсохнеш, потім за фіранкою малой собі перевізника в ондатровому картузі на поромі, за ходку бере порожніми пляшками, бо вино в селі на обмінний посуд, малой двох смоловарів за шашликами біля вогню, забувай заповідь, що кожен за себе, один художник за всіх, малюй, коли бабця лляною хустиною вкриє окуля-ри на святому письмі, пригубить сироватки з медом, засне під лампадкою над узголів'ям, ця легкість була передчуттям стрічі з тобою, — вона росомо букета остудила рум'янець, розгладила здивовану брову: справді худож-ник? а схожий на горьківського босяка, джинси підскубані, сорочці двох гудзиків бракує, правда, сивина й погляд довірливий, цікаво, цікаво, дума-ла, йдучи сюди, дивна сонячна млість від моря золотаво засвічує кров, гульки гульками, надходить настрій, коли сама собі ворог, прагнеться свята: торік сіла в «Москвич» до пристарка, діаманти обіцяв, плакала, повертаючись сніговими заметами з лісу, дурна, мало першим законним навчена, піймала з повією, забрала маля, зблеску втекла на чуже село, дали квартиру й агроном присватався, однораз після роботи бачу: донька заре-вана, питаю: чого? — вона схлипує: дядя вдарив, що зайцеві вухо відірвала, — лють мені виїла очі, з сокирою гнала приймака, сором, сусіди пліткують на кожен рип, то повернулася до мамі, дім цей, молитовний раніш, успад-кували, стеля вимита воском горить, чоловік нажабитися, ние під вікнами, віриш, звичайно, гріх, але зраділа, коли забув за нас на режисерських хлібах, свекруха досі кістки мие, запропастила, мовляв, одне на умі було, зіп'юсь тобі на погибель, нехай і так, математику викладала, а яка з мене вчителька, діти стрибають: ви когось любите, тільки чесно? та за вами успіш хіба? тепер вихователькою гуртожитку, доньку беру з собою, зрідка під грозу заночуємо там, вахтерка сиротами кличе, залицяльників досто-біса, а батька дитині нема, своїх покинули, на чужих охота гарикнути, скажеш, забагато люблю її, звісно, так, насилу дотерпіла на курорті, фотог-рафію зацілувала, може, коли подорослішає, вийду заміж, мужиків досить,

знаю, вперта я, — сутінь тихла, ріка поза часом ткала туманне полотно, щоб свіжими сорочками туману обдарувати ближніх своїх, чоловіка й жінку в човні без весел, на кургані малиново розгоралось вартівне світло, що лягало на пристрасні брижуваті піски, на тиховоддя в ліхтариках лелій, на залізничний міст, на сумні, за легендою прозвані Двома сестрами гребені гір, на стрімкий вал, зірваний жовтовіконною «Ракетою», що з м'яким стуком об газонівські покришки прикипає до набережної, на купол безхрестої, з тонким шпилем церкви над площею, на тінь гітариста, який на танцмайданчику в парку пробує на звук струну — кожен подих і погляд будив творче сяйво, жінка заплакала, хвилі розмірено чмокали стовбур верби, хижо щирилась багнетна сталь над коміром солдата на мосту, а в пам'яті художника повставали сумісні, бачені повсюди лани білопінної гречки й вусикуватого ячменю, половіючого жита й соковито зелених після дощу буряків, Ігор водномить відчував шаленство і спокій, захват і впевненість, хотів подовжити очікувану близькість, знаючи, що біополе його і нової знайомої співпадає, хотів вдихнути весь матіоловий запах освітленого хною, темного при корінні волосся, яке лоскотало йому руку, «не плач», «легко з тобою», «візьмемо шлюб», «пізно, сама собі чужа», «двом легше, подумай, мила», «а третю забув?», «добалакаєм потім», «мовчи, хто тікає в майбутнє, той втрачає його», «мовчатимем до зустрічі другораз», «добре диво», крізь виноград зелене світло на другому поверсі обторкувало дитячі сандалики, м'яч, безвухого зайця на поріжку, і, долоною затуляючи цілунок на грудях, жалісно усміхаючись бісиками зіниць, вона на клямку закрила віконниці, щоб не зманювати гавкіт псоти, одягнена довго лежала на атласній ковдрі, доки художник, вклонившись образам, почув шашеля в сволоці й сонні зітхання бабусі, за перкалевою відгородкою на цупкому картоні малював портрет у спрагло малинових, у благально зелених світлотінях, щасливо загадував: завтра вмовлю взяти відпустку за власний рахунок, на головпошті зніму пару сот, позичу в друга, одеський поїзд близько четвертої, до вересня раюватимем на квартирі дорідної вірменки, вночі дудонітиме вітрисько з моря, білизна відвільгне від протягу по фанерній халупі, а вдосвіта поцілунок лоскотатиме сіллю на губах.

26

Передобіддям, випросивши в бабці букет, художник загорнув квіти портретом і, минаючи в провулку запах абрикос на шиферній покрівлі повітки, подумки бачив дорогу до міста: на обочині бризки розплавленого асфальту, лет шуліки над полином по курганах, пост ДАІ на пагорбі перед лиховським поворотом, бачив на соломі під лісосмугою недбало підпитих, лінькуватих шашличників, на базарі кагати притрушених пилом динь, помідорів, лящів на жовтій газеті з обірваною на розкур стьождкою, бачив чергу машин перед будкою вулканізації з циганкуватим, наблатиканим майстром, метких, чорнокосях, із оберемками немовлят циганок на бордюрі обік заправки, водіїв, що замахувались каністрами на понурих од безгрошів'я гадалок, далі, на другому поверсі вокзалу, — безнадійну товчію біля кас, квитки на одеський поїзд між прокурених пальців носильника з бляхою на банті, на вулиці солодке вжикання пристрою для цукрової вати, гам цеховиків, що при стіні розвісили сітчаті панчохи, майки з лимонними пропечатками левів, далі напарфумлена, спрагла задуха купе, на полустанку запах смажених курей від вагону-ресторану,

білі фіранки і біла осонцена ковिला за вікном, спокій, по-рідному тихий вишепт при випадкових сусідах, потім сонне з хитринкою лице, стиглі губи, вночі на станції Синельниково звук свистка, на запасних колесах жовтоліхтарний зблиск у руці зчіплювача, голос сусідки: «глянь, береже дружину, не спить», глибока місячна синь на посадкових акаціях і на шлагбаумі з вогняним вічком, здається, поїзд пливе дном вікодавнього моря, повз хижі очиці міст, повз морочні розщелини лісу, а над ранок власкавіє тепло щоким на його руці, «де ми, коханий, де ми?», в тамбурі сигарета гоїть невиспівану пісенну німоту: «горіла сосна, палала, під неї дівчина стояла»; відкрити тамбур, плакати мимоволі, в дзвінкій прохолоді причується соловей, війне духмяністю кави від провідничої канцурки, сидіти скраєчку, коли вдосвіта здригнеться, розкуйовдить злямчену вітром сиву чуприну, запитає: двом тісно? ляж задрімай, — за річкою школа тулилась до площі і вітер від купола церкви ніс іржаве порохно над головами людей.

Знав, що сила любові — це біль переламаної над степом блискавки; в обладнаній під будинок піонерів церкви вискляво, неблаговісно голосила сурма, діти з розмаху хляпали дверима, вітер патлатив червоні галстуки: де твоя дитина? де твій храм? — запитував себе, чекаючи жінку, чия довірливість окреслювала особливий тип; нині, здається, ти найнеобхідніший, позавтрім обридний; відчуваючи, що вдячна душа за стільки літ знаходить постійність, можливо, стомлена пошуком того сухого, розсипаного чорнобривця, котрий слугував закладкою «Кобзаря», — Віра в голубій, яскравіший від линялої синяви неба, сукні перейшла міст, урочисто серйозна, ледь усміхнена смородиною зіниць, і, даруючи букета, художник думав, що така мить повертає цноту обом; два листки над майданом, дві синьокрилі бабки летіли над головою молодиці з пакетом живої риби, під опорами мосту ріка молитовно каялась перед осінню, Ігор натякнув про поїздку, вона пристояла, обіруч стисла його кулаки, «відкладемо на той рік», «дотоді висохне море», «давай «Ракетою» втечем за містечко», «а мати? а донька?», «сказала: день ангела в подруги», «ти справжній заєць, ти диво з див», луна кроків гасла по кам'яному провулку, художник згадував попередніх красунь: самі манірні обридали, багатьох було жаль, світе ясний, помилуй єдину від злопам'яті образ, коли наперед відома розлука, благослови випадок, три незасмаглі трикутники в довершеній сутіні і нічого, крім серпня, — відтак на базарі вкинули гарячого кавуна до торби з картатим покривалом і на задній палубі теплохода вона роззулась, рожевим кісником перехопила волосся, і, помітивши виголєні острівці під її пахвами, краєм зору пізнавши захоплення рибалок на причалі, він застєбнув спухирену на спині сорочку й прислухавсь до нелукавої, відповідної до характеру розповіді: ночами примара залоскочує, здається, з донькою на чужині, копійку до капійки збираю, мама водила до знахарки, що порадила заміжжям себе вберегти, відвикла, та й бридко почуватися зобов'язаною, скажеш, егоїстка? сама собі дивна я, — ріка рівно обрубувала береги, коріння кленів пило прохолодну порожнечу, діти на кам'яних стільчиках стежили за поплавками, між териконів за вишневыми садами бовванів виселок, на поромі баби тримали в кошиках безсмертник, молоду картоплю, тугі баклажани, кульки персиків, безхмарно велична блакить пульсувала щебетом ластівок, що по верболозових затінках стригли хвилі, пірнали до глиняних нір, куці глоду їжачились над потічком по балці і «Метеор» з розвороту причалував до нового берега, котрий однаково хмелів художника вільним простором, натхненням фарб і відкриттям жінки, чия відвертість засвідчувала самотину: вийдемо на весілля, обніму хлопця, довгенько маму рідня цькує, бідна

після батькової смерті так розповніла, завагітніти гріх, знайти собі гріх, на аборт лягти гріх, не поститися гріх, онуку панькати гріх, нарікати на долю гріх, втекла на море, за балачками бант синенький світав, бузька, замурзана об порічки, покусані комарами руки, єдина моя, думаю, невже без тебе вжила б? — розмови про дітей вбивали його щирість, міркував: жалію чужих за рахунок своєї сиротливої кровини, але тепер він у голос подумав: дивно, дитя твоє миліше від рідного, посміхнись, моя вчителько, вчиш терпіти на семиліття, — грімкий вихор зносив два гребені вибалаканой недовіри, ріка двоїлась, і, вмитий трунком спільної туги, єдиний тінювий обрис світлів на водяній скибі, що приорювала сонячний падолист за бортом.

У згині ліктя тримаючи торбу, Ігор допоміг Вірі зістрибнути на голокамінний берег, а згодом купалися, вода вже тримала обережну судомність осені, гостра порода приємно нашпигувала ступні, від водопою на акацієвому стручку пливла нитка слини, пахло живицею від молодого підліску на пагорбі, був довірливий щем і повільне бажання, усміхнений смуток і живична плинність часу, забутого вкупі із золотими сережками при валуні, — з дубової кори художник вирізав чарку, поскибував кавуна, що встиг охолонуту в мокрому піску, а яструб, кігтями здерши сухий мох на сосні, зринув під високість, звідки владно оглянув свої володіння: пригорщу шипшини на розстеленій сорочці, жовток винного корка з хвостиком, білу пряжку на поясі штанів, цукристий сніг на скибках, смагляву вологу на жолобку між лопаток жінки, що обтрусилася на коліні полин, взяла з рук супутника соковито яскравий дар, задивилася на полум'я: кавуняче зернятко стекло їй по підборідді, мурахи наповзали до солодкої чарки, тремтіло марево на обвітреному камінні, дим спраглим коромислом хилився до води, і, осліплений видовом людського щастя, птах зник за хмарою, — снилось серце пічного вогню, коли батько з получки клав на столі пістоleta з пістонами, які пахли сміливим теплом, дарували втіху, а невідомість у сніві паморочила малого втратою забавки, за вікнами місяць сріблів червневі луги, білі, як в інеї, — спросоння вона торкнула його ногою, він діткнувся до вигину ший, заплющено узрів нестерпну сонячну повінь, ліг долілиць і під тріск черепашнику, забувши клеймо втікача, повірив, що це не сон: люба, славна, чудна, озвись, обіцяй бути моєю; почув, що цокіт годинника на зап'ястку коханої наструнює його ество, що, вихолоджуючись, злегка стріляє на кам'яному обручі жар, пообідня пора тане легко, мов подих коханої, котрій наснилися дружки на короваї за святково уквітчаним столом, «за віночок свій ти коня візьмеш, я си куплю другого, ти весь світ зійдеш, та вже не знайдеш, вінка рутяного», над сизою ріллею тлів вогник свічі, яка від пісенного болю тремтіла й розгублювала зерна спалахів по марнотному обрії, — під голову жінки художник поклав польові гвоздики, кинув пригорщу падолисту на жар, сонце, вдовжуючи льодохід тіней, торкало верх обламаної сосни, від річкової судоми тремтіли найменші листки на осиках, своєю одежею вкрив шовковисте в сиротах тіло і вона кинулась, невидуюче зойкнула, видихнувши примарний розпач, заколола цнотливою квіткою зачіску, простягнула руки до лизявого, серпанкового вогню і, торкнувшись розгубленого чоловічого погляду, згадала чути оперед пісні слова захвату й поклоніння, відказала з вінуватим сміхом: милий, боюся гіршого, бач, підкидає сонну; склала вчетверо, згорнула на лікті шахове, розкішне безладдя покривала, витрусила з босоніжка пісок, двох охмелілих мурашок і ще пелюстково теплий попіл багаття, дістала з сумочки дзеркальце, двічі хукнула на

долоню, зукоса помітила, як супутник на кручі вимахує вогняним скрут-
нем трави перед теплоходом, що здививши хвилю й розлякуючи ласті-
вок, стрімко обминає бакена на повороті.

Проти сонця іржава курява з церкви нагадувала остюкувату пилюку за
волокушею; Віра закликала в гості: пес на утрамбованому котовилі зуба-
ми сік блохи, мати на ослоні крізь м'ясорубку чавила в емальовану миску
помідори, зітхнула на привітання, на сходах донька фломастером під-
мальовувала метеликів на зачитаній книжці і по-старечому кахикала в
кулачок, благодатний спокій царював над чистою синню серпня, над
махровим рушником на умивальнику, коли, дзенькнувши металевим
стрижнем і хутко ополоснувши руки, Віра кивнула на веранду під виног-
радом, що пах молодим вином, — на другому поверсі Ігор помітив:
маково над курганом спалахує сторожове світло, містечко урозкидь огор-
тає димкувата імла, ріка засинає в кам'яній, зеленкуватій від моху тіснині,
зрідка мотористи пригинаються в катерах під мостом, на сходах жінка
пестить бант на голові доньки, що здивовано глипає на чужака в дверях,
він казав собі: неможливо побачити дерево вічним, пракорінь за коренем,
гілка за гілкою, запримітити давні обламини під новим пагінням, куди
воно виросте? неможливо уявити повинь по серпневому річищі, немож-
ливо вгадати обсноване світлотіннями серце, то тьмяне, як мороз на листі,
то ясне, як брунька роси, що тихо цюкає стрімководь; вона навшпиньки
зняла з шафи магнітофон, тута литка тримала впевнений спокій воску,
коли схиляючи голову й опускаючи довгі вії, натисла на звукову клавішу
й, сидячи на підвіконні, гойднула загнутим носком пухнастого капця;
темінь закутка срібліла віковими, намоленими слізьми ікон, ще стіни
тримали дух свяченої верби, ще сухі айстри ліловіли на купі книг, ще з
«огоньківської» обкладинки над дзеркалом зорив босий Толстой, ще на
дитячому ліжку дрімало безвухе зайча, на томику Мопассана лежав нав-
піл згорнутий журнал «Здоров'є», коли хруснули її пальці, «горіла сосна,
палала, під нев дівчина стояла», — жалісна моя, ходім до мене, бабуся на
богомілья поїхала, — «під нев дівчина стояла, русяву косу чесала», —
присплю доньку, почекаємо, добре, — «ой коси, коси ви мої, довго служи-
ли ви мені», — згодна? житиму тутай до зими, — «більше служить не
будете, під білий вельон підете», — осінню легше забути, розійдемося, та
й, — «під білий вельон, під вінок, більш не підете у танок», — справді, як
тобі, нареченій моїй таємній, стати коханкою привселюдно, — «горіла
сосна, палала», — зара викупаю Олю, заберу пошту на вулиці і, може,
сходимо в кіно, посидь трохи.

Ігор знітивсь від вдавано привітної усмішки матері, що заповнивши
собою дерматинове крісло, боляче охокнула й натерла духмяною маззю
лоб, розпитала, звідки він родом, яких батьків син, помовчала і зітхнула
веселіш: сестра хатину оцю відписала, дотоді на Поліссі жили, дві телиці,
трое поросят зривали стелю, конюшина порошокліла по копичках, така
жись, чорна праця від гордошів оберегла, мій представився, Віра на ос-
танньому курсі педінституту малу знайшла, чоловік ревнивий, після
армії кинув, бив у хмелю, бідна, втікала на чуже село. А для Олі тутай
повітря цілюще, я молюсь безнастанно, таки відпустив, живе мирно,

злитись ніколи, на все воля Господня, диплома отримала, по десятці відклавши із стипендії, туфлі купила, після служби застає чоловіка з повією, таке одоробло, брагу вічно по стромах винюхував, прибрала доля, та нове лихо обсіло: мала хворіє, возили оцево на аналізи в область, гряде судний полудень, а ви, бачу, людина серйозна, викохуватись обом минула пора, за клопотами живетесь любенько, дитині догляд потрібен і роботи непочатий край, сама перу, сама товчуся по господарстві, сама виряджаю до дитсадка, на півставки газетами торгую в кіоску, звідки допомоги чекати, бог вість? — «ой мамо, знов за своє», — «хіба змовчу пристойній людині», — «ми погуляємо біля річки, добре, мам», під комірцем волошкової махровки Віра пристебнула брошку-бедрика, сутінь пахла глянцеви́ми змилинами на подорожнику, і дівчата на скелі співали про козаченька, що сів та й поїхав до війська служити, і, коли пісня мовкла, на протибічному березі парубки свистіли в два пальці, аплодуючи, кидали в темряву іскристі пшикалки з коробок сірників.

Ступала попереду, в блимоті засліплених мошвою ліхтарів художник на мосту підмічав зблиск мідних набойок на каблуках туфель, яскраву золотинь заколки в зібраному вузлом волоссі, звабну ліру вузької джинсової спідниці, забур'яненою, крутою стежкою минав запах білого наливку по садках, новий сплеск підголосків над водами, тіток, що зорювали під брезентом на базарних лотках, і ніч схолодніла за рипом хвіртки, — за підсобівкою налапав ключа, вдихнув заспокійливий, ситцевий дух фіранки між стіною і закутом, доки жінка з хапливою турботою розстебнула й стоптала спідницю холодними від роси ступнями, недбалим рухом скинула блузку, зілялася з нічтю, він цілував родимку на плечі, цілував мокрі від сліз губи, цілував твердішу від денного журавлину сосків, цілував плаский живіт, цілував незасмагло конвалійний трикутник без плавок, адесь проламував хащі й розфиркував по галявині туман білогрудий з могутніми рогами олень, дві відьми з пуховими хустками на попереках чаркувались наливкою приворож-зілля, домовик, звісивши ноги на скрипучій віконниці й лапами стиснувши скроні, заскалив ліве око, аби не осліпнути від нетерпцю, сич вигрівав крила в душли обпаленої блискавкою сосни, проти світла над вежею шаленіла в бузувірському танці хмара кажанів, займалось передосіннім полум'ям листя глоду, сивіла в криниці стояча вода, і зір лампади боронив од напасті два стомлені любощами тіла, «чом заплакана, рідна моя?» — «з обласного диспансеру отримала лист, зумисне при мамі змовчала: в Олі туберкульоз, вдома плакати побоялась, сюди прийшла, ой боже ж мій, боже, чим прогнівала?», він до хрусту стис худенькі плечі і сотні голок болю закам'яніли під нігтями, по артеріях лоскітно заструмкотіли до серця, і, коли кров вимерзла, ліг на спину, щоб полегшити голос, «зрозумій, зароблю гроші, поїдемо по найкращих санаторіях, заспокойся, благаю», «їдь один, мати взнає і дорікатиме розплатою за гріхи, їдь завтра, коли навідатись, я напишу», «люба, допоможи допомогти тобі», «їдь, розлукою спокутую провину, може, помилка, може, колби переплутали, правда», «жалісна, славна, сиротлива, дозволю побути, доки взнаємо все», «розриватимусь навпіл, ти мені милий і донька не чужаниця, їдь», «знаю, з медом борсучий жир лікує», «ой, горе, вибач це одноденне кохання», «побудь хвилину, дай надивитись», сиділи поряд, лицем до лиця, дитячі сльози на дитячих віях схолодили його щоку, «маєш гребінець?», «розчешу пальцями, ось так, тепер зовсім шкільне дівча», «прозивали лисичкою, дивно, нічого підступного в мені нема», на переїзді уривчато дзигонів дзвінок перед Ворошиловградським

поїздом, і місяць маслянів на відрі, коли провівши жінку й сидючи на цямрині, побачив чорну, мов обкорована береза, вежу над сонним розгубленням степів.

Спросоння чув: бабця шкребе сковороду ножом і виполіскує теплою водою з чайника; металевий звук кігтів груди новим забуттям, доки в передобід помітив крізь прохил фіранки: хазяйка пхнула до трьохлітрового слоїка посипану сіллю цілушку хліба, пішла до сусідки по молоко, тоді художник спакував до спортивної сумки дірчату мильницю з торохким змилком, станок для гоління, куртку з чортової шкіри і сказав собі: звідтепер кожна година розлуки, кожне випадкове на осінніх дорогах добро, кожен видих милосердя до стрічних людей власкавить долю до дитини з нестерпно старечим бухиканням; було важко озирнутися по кімнаті: постіль ще тримала запах лободи і солодкого поту, а подушка вже висохла від її сліз, — до ранку його катувало безсоння, за вікном тремко, ядуче сокотіли цвіркуні і далеко за обрій мигтіла зоря за зорею, по провулку з лиховісним виттям, з багровим смолоскипом на кабіні прогналась пожежна машина, пилюка вільго запахла дощем, однак ні крику юрби, ні пострілів черепиці під струменями бранспойтів художник не розпізнав у ворохобному пустозвуччі, коли вийшов на ганок курити і всахнувся від доторку кажанячих крил, що з капустяним тріском черкнули брову, обірвали павутину над газбаломом, ламкими тінями загидили тісноту сінців і різонули ніч за порогом; на тарілці з олією кіт догризав хвоста оселедця й шкодливо ждав миті, щоб шаснути в дверний прочіп надвір, дві нарум'янені цвітом папороті відьми гилили консервну бляшанку до вокзалу і там обмулювали боки нічліжників на валізах, біля урн розвівали соняшникове лушпиння, збиткувалися над стрільцем у мотоциклетній колясці на платформі, скубли комір його бушлата і навівали злодійські сни; білогрудий задиханий олень по коліна в бездонному озері гамував спрагу, ясени вмерзали в оранжеве небо і по сусідству дід клепає косу в засохлій під пругом траві, рибалка ладнав торбу макухи, до велосипедної рами примотував вудлища, тиха в скорботі за відбулим цвітінням земля німувала, лиш зрідка цокала заціпка об квартиру, й Ігор заледве вірив, що серце до світання вимолить муку.

На клумбах доцвітали троянди, і барабан озвучував церковні стіни, під лиялою парасолею тітка торгувала пиріжками й компотом, дід котив до базару тачку лисобоких кавунів, пил осідав за шахтарським автобусом, і дівчата, затискаючи носи, підмітали шкільний майдан, за вітриною кіоска тітка розкладала газети, і відмінний від учорашнього, покайний сум зміцнив бродягу, що почував себе старшим на десять літ і під скрегітний тріск гравію на вибоях забував те миттєве сяйво художності, те дороге, зрозуміле тільки митцєві, творче прозріння духу, той геніальний смак полуничного вина в ресторані над Доном, елеватор над хутором, синюваті з прозеленню горобини подвір'я і зрідка криті очеретом хати, розпластаного міднокрилого орла на пагорбі при в'їзді в станицю, гінку, рожеву цвітінь чортополоху над полиновим туманцем кургану, станичника на коні і жінку з обмурзаним циганчам на руках, ватагу, що плавно витанцюувала під гармошку повз сутінковий готель, підлітків, з якими по очеретах вибовтував щук і пригинався від рибнадзору з молочною фарою на носі човна, діда Зосима, котрий взяв на квартиру, замість себе поставив до горілчаної черги, потім навчав ловити сома на смажене курча, запах глици на масля-

ках, тугу за батьківщиною, забував однаково, як і дорогу до аулу Хурзуф, чуби горілого лісу на скелях, двох веснянкуватих хлопчин на віслиюкові, біля якого сфотографувався на пам'ять, пахучий пухкий лаваш і легку випивку просто неба, забував, щоб стати буденно кволою людиною, щоб хоч трохи полегшити ниття під лопаткою; забувалася молодиця, що в поїзді за в'язанням приказувала: якого вони собаку тримають, сім курок зарвав, кабанові одгриз хвоста, з одною теличкою в союзі, отако лигне за два рази відро помий, за малу крихту мене не зарвав, таке-то гостювання в дітей! — тускнів на дзеркалі спогадів общетинений, хворий парубійко на нічному вокзалі Дніпропетровська, бідний доздорювався на свою голову з старшиною, підмели, та й, зникла граційна великоока студентка в синьому береті, в білій курточці, самими пальчиками помахавши з автобуса, — хотів навмисною тратою святого вогню задобрити втрату єдиної, що проти волі обох зірвала цей каменепад, хоча сподівався повернути простір злагоди: побережи, Господи, крутий поворот і пінисту гримотливу ріку по Учкуланській розщелині, життя, що хапаючись за кожен висступ, жде обвалу, сонного дядька з бамбуковою палюгою на колінах, пса з обережно задертою лапою біля вівчарні, сонце крізь зливу, димок над халупами в живиці на стінах, Господи, укріпи в мені спокій творця, не дай забути глибокі на острові радіоактивні сніги, покинуті, вбогі шахтарські бараки, грузьке місиво під черевиками, коли розлякуючи щурів, штовхав ліктем обпалені, подовбані двері без петель і просив закурити в бичів, що на солом'яній підстилиці розігравали в карти, кому сьогодні здавати кров, кому їхати по чорнило, Господи, побережи в пам'яті сухі зазубні породи над шляхом, високу кабінку попутного «КраЗа», звідки бачиш весь осончений виднокіл, вінок сіянки під причілком, деко гарбузяних бубок на повітці, куц перелок, що горить під вікном неопалимою купиною осені і в морозній імлі засинає бинт на хризантемах, котрі мати на зиму втеплила кізяками, відтак обсипала попелом, спить у кавунячій долобанці скрижаніла вода, яку дві качки марно довбуть спраглими дзьобками, спить на дні тазика руде брикетне кришиво вкупі з вугіллям, Господи, приспи божевільну туту і втримай на льоту! — по дорозі на вокзал під ногами хижо тріскотів гравій.

Вкотре за осінь літак, покидаючи хмари, розтинав полум'я нічного аеропорту, колеса торкались бетонки і голову відкидало назад, стюардеса просила зачекати автобуса, — і душа, обморожуючи крила, поверталася з Башкирії: дим хімзаводу пластався над гуртожитком, де при навстіжних дверях супроти телевізора сліпав на матраці сорокалітній каліка, якому відняло ноги на шкідливому виробництві, в консерві чадів недопалок «Біломору», павук на милицях плів павутину, і, слухаючи гамір чужих малюків, розлуння чужих кроків по коридору, дядько благав смерті для себе, не для дружини, котра до сусідньої кімнати закликала приймака і дітям заборонила потикатись до батька; душа прилітала з Кавказу: на веранді пригощали чачею, кисло смердів під навісом козячий пух, і набридали розмови про порядок, тоді художник цівкою диму лучив у здоровенний, завбільшки з двері стайні, потрет молодого Сталіна при скромній зірочці, за вікном зупиненого грозою авто букове листя підганяло пастухів, що на яблукастих конях батожили череду до обори і з чорних папах на біло вичовгані носики чобіт струмкотіла вода, гортанні

вигуки покривали розпач грому між скель; душа на Уралі прощалася з кремезним білоруським дідорою, що вік горбатів вибійником, заробив пенсію, дітей довів до пуття, а бабу сказило під старість, пішла прибиральницею до чоловічої лазні, отакий на сиву голівоньку страм; душа вертала від поліського краю: півень, сидючи на залізній шкрабачці, бив крильям до сусідських курей і обсікав налипи сухої грязюки, від ями смерділо жомом, грелі без одного зуба схилюлись на погрібник, тліла в дірчатому відрі шешітка з соломою, щоб розлякати комарноту, і хлопець навколішки міняв циліндр мотоцикла, за кленами горіло в степу вогнище косарів; душа, пам'ятаючи лампадне світло любові, звідусіль надлітала до південного міста, в полум'ї аеропорту забувала відчай доріг, де не ступала жінка з лісовим ім'ям.

Гор поспішав ще зустріти, ще впам'ятати тисячі облич стражденної істини: колись розгодиниться пора і він намалює на пеньку сідло з ремінними попругами, з іржавими стременами в гнойовиці, намалює на умивальнику розквасле під дощем мило, цибулю в ящику під повіткою, попону мух над бідомом меляси при хліві, на злущеному рубероїді кролячої клітки червонітиме рак із побілілими на сонці вусами, на сливці зависне залатана шовковою ниткою підсака на акацієвому держаку, кури довбатимуть бляшанку з черв'яками і дід паяльною лампою обпалюватиме вербового човна, з банки оліфи стримітиме помазок, цідилок на кущі зацміну зазолотіє від тирси; намалює стомленого нічного таксиста, що на стоянці, ледь відкрутивши корка, мие руки з пластмасової каністерки на капоті; намалює бронзового матроса на баржі з піском, свою комору: забите паперовим мішком вікно, патьоки замазки на дверях, під пропаленим праскою столом біле, обламане крило вентилятора, на ящику дві розварені картоплини і сіль у сірниковій коробці, за абрикосовими гілками терпку навалу грози; намалює себе при газовій лампі: неголеного, з пасмами сивого, зачесаного назад волосся, за вухом жовтіє сигаретний фільтр, а погляд, колись однаково пожадний на щастя і безнадію, стомлено прикипів до гнотика, що крізь горловину надтріснутого скла пропечатує стелю березовим тихим листком, — спокій посідав місце біснуватої розтривоги, дорожнього відчайдухства, коли боязно послабити волю, згадати: мама допрацьовує до пенсії медсестрою, через день поспішає на другу ходку автобуса, бо перша відвозить школярів, світло батьківщини, хіба осилити знаття, що селяни, навчені довгими проводами, довгим чеканням, довгою зневагою засоромлених дітей не прощають потерпіло сирітських повернень, падолист покидає віття назавжди, минула весна, коли безпритульність оголювала почуття, ріднила з петеушниками по запльованих тамбурах електричок і гріла такою беззахисною любов'ю, котра, здавалось, назавжди позбавить голосу в довірливому співчутті, згодом звук до щоденних відвертостей, втрат, каяття, похмільної втоми на лавці з газетою під головою, звук доплинного позачасового смутку, що напував смертним жалем народження, смертною ціною совісних літ, останньою вірою: ти художник, ти владен нагадати поколінню про святе, ти один на лісозавалі, домовини штабелів непотрібно змертвіли окрай води, ти тільки забудь головпошту, різь вапняного кутка по очах, листувальний скоропис: отримала посилку з цукерками, спасибі, але копійку шкодуй, тобі не в конвертах приносять червінці. Олі купила до зими чобітки, баба лікує травами і до храму з собою бере, вчора в дзеркалі злякалася власної подоби, від гуртожитку ходили в похід, пам'ятаєш серпневі скелі? валуни кострища подаленіли від берега, ніби ніколи мокрий пісок не вихолоджував кавуна, ріка зміліла кам'яним руслом, вибач, ми-

лий, обоє незлі і немає між нами затятості, однак, не судилося, думки то біля дитини, то на роботі, то важко уявити розпад нового шлюбу, добрий мій, сильний мій, знайдеш собі, жду повторних вістей від диспансеру, така зморена, що хочеться лягти лицем до стіни і не бачити нікого й не чути, аби тільки злощастя обминуло малу (уява позбавила гнівного порятунку від жінки, довершеної, як тінь свічки на образі) художник подумки передавав привіт одновухому зайцеві, напрасованому бантові на дитячому ліжку, світлу з кургана, подумки приїздив до бабуні тупою сокирою врубати пару полін, закурити на потовченому кльощу, ждати погідних сутінків для побачення на обезлюднілій човновій станції: дикуваті перевізники на містку радісно матюжать літо, з флакончиків до графина зливають мурашиний спирт і гилять аптечки на воду, подумки бачив: бабця дістає з погрібника глечик виноградного, запнутого марлею вина, дякує за добру пам'ять, під іконами ллє в лампадку вазелінове масло і довго за північ замовляє біль сутлобів, — художник ніяковів від думки про зустріч, згортав листа: вечорова студінь дихала в'ялими помідорами, густим, як снігосіч, димом вишневого листа, бринзою в пилюці на підвіконні коморки, супокоем віри в свою береженість, і сон спалахував барвами вересня: на молодім вруні бурштином сьогорічних скирт, крейдяними горами в морозній імлавіні, почорнілими перед сльотою стовбурами ялин понад шляхом і розсипаним біля ванної, срібним від піни волоссям жінки в одній спідниці на мідних гудзиках, недоторканою берестою вимитих сходів, крізь віконницю на другому поверсі світлом настільної лампи, при якій вона дочитує його листа, виходить на ганок і бачить нетлінний сторожовий вогонь над райцентром, куди так сподівався приблукати до святкової суботи, в шкірянці з витертим спортивною сумкою лівим плечем.

30

Прокинувшись на задньому сидінні автобуса, побачив: рілля посивіла від мокрого снігу, і два пастухи в брезентових до п'ят накидках, згукують череду ближче до скирти, на стовпі яструб замружився від заметілі, і низька, обстріпана по краях хмара тягне по курганах чорнильну тінь, зустрічні фари м'якою тирсою вистигали асфальт, від пригрітку завидніло кукурудзиння по межах, просмалені борти човнів, шоломоподібна, засніжена баня церкви над сталевим могуттям ріки з чорнобривцем бакена на повороті, жовта тенісна куля світлофора перекипіла в зелень, колеса гримнули по мосту: зміна світла заневолити художника до сліз, біла окидь яснила вежу й дими найріднішого в світі міста; зрідка над телефонною будкою проглядало сонце, «да, гуртожиток, зара гукну», «добридень, давно приїхав, Ігоре?», «звідки вгадала, що це я?», зустрічним запитанням хотів пригасити розгубленість, «переказали, хтось кличе таким голосом, яким запрошують на весілля», «сьогодні вільна?», «під вечір концет народної музики», «мені дозволено послухати, мила?», «приходь близько шостої, почекаєш за церквою», — і приємно було упізнати розкішне привілля літа: жовтолистяні за містком човнової станції верби, сніг на фанерній шибіці пивного ларка, сніг між шпарин голого щита оголошень, сніг на колихкому ліхтарі над базаром, сніг на картузі двірника, що з недопитою четвертиною в кишені вимітав квасолію з-під лотків, сніг на дерев'яних мухоморах пляжу, сніг на обвислих дрютах, сніг на колонах будинку культури за підковою синюватих ялин, сніг на спортивній сумці з яблуками, печивом,

коньяком, коли за гастрономом на площі звів комір куртки і повз розповніле погруддя за вітриною газетного кіоска, повз міліціонера в заболоченій шинелі, повз безлисті, німі тополі за аптекою попрямував до церкви, забувши, що нині тридцять третій день народження на білий світ.

За мостом на вапняні скелі намерзала каламуть, синів короткий осінній вечір, два грузини в дублянках притупували круг скляного, свічками визолоченого ізсередини ящика з оксамитовими трояндами, звіддалеку вогняний сніп нагадував калину, біля якої колядники приймають від хазяїна дари, художник ткнув гроші і продавець відхилив скляне віко: воскова теплінь дихнула серпнем, чеканням поїздки до моря: під стелею світляки надсвічують кімнату, дві зубні щітки, вино й газову лампу, при якій далеко за північ можна на випадковому аркуші малювати до коліна ожгризком олівця, малювати сонні, заведені за голову руки, світанкову рожевінь губ на матраці, зіжмакане простирадло в ногах, що кидають бронзову тінь на фіранку низького вікна, малювати оцтовий вітер, що зриває листя з їжаків по садку, кожну зігріту поцілунком сироту на литках, циганську сережку загасаючого гнотика, який потріскує під плескіт прибою, знати, що любов є ліками і є снодійною смертю великої дози, коли думки коханої пливуть побіч твоєї владної ревності з присмаком оцту — «куди себе притулити, куди?», жалісно зіщулені піонери на паперті обстукували черевики, від магазину плив здобний ванільний дух, від доторку до церковної стіни пальці зігрілись шорстким теплом, Ігор побачив тусклі сліди на іконному склі і на розп'ятті біля царських врат, позолочених ангелів на рушникові, зблиск підківки на каблук молодого священика, поріг, звідки йшли в сутінь помирати під січневими небесами, а млин відлунював зойки поминального дзвона: два найсвятіші земні плачі, дзвони й жорна, один заспокоює, другий заглушає стогони лихоліть; терпили сумніви й тихло кам'яне голосіння, схоже на стукіт фрески під ноги школярів: святого серпанку, колючки з тернового вінця і сандаль при вогняному кущі на Хориві; схоже на материнську схиму, на лагідну тінь, що падає на сухий затишок край сльотавої імлі, — обтрусилася з лисячої шапочки сніг, здмухнула пасемце з лоба, холодними віями зігріла його щоку, і дзвін затих, переливаючись у жіноче ество, «як дитина? як ти? як робота?», «дякую, Оля вдома, отримав останнього листа?», «ні, давай чкурнемо з концерту, відсвяткуємо день народження», «твій? справді? треба відсидіти це міроприємство», вечір пах нафталіном кожухів, недавно витягнених зі скринь, і бензиною гіркотою автобуса, що привіз музикантів до храму: під густим вапном художник упізнав німби над аркою, гак для панікадила, дві балалайки, три домбри, стрункого на сцені оркестранта, що лицем притуляючись до баяна, пробував міхи, під листопадом вітражів упізнав нову, засвічену здивуванням, красу жінки, коли ведучий, продмухнувши мікрофон, оголосив номер і в темряві вона стиснула його коліно, «трохи побудемо, та й», упізнав стрімку шлинність часу за першими акордами, за тонким гравіом мідних брязкалець бубна, за голосінням струни, за важкими миротворчими зітханнями басів, за єдиним для обох спогадом про літній танцмайданчик: сумирна й палка, зорепадна й фіалкова тиша обривалася новими вальсами, високі, розлунені над вітварем мелодії пекли зіницями святих під вапном, хмелили жалістю, — відтак, пригинаючись між крісел і спалахів сірничин, вийшли на слизьку паперть, кошлатисте хмаровиння деінде тануло над димарями, на мосту Віра, ховаючись від крутії, злягла грудьми на його руку, сміялась, що навітрєні сльози розмиють туш, іржаво на воротах базару скиглив ліхтар, і бабуса віником змітала з криниці снігову кипінь, випустила

до хати, кіт під піччю шемерхотів сухими снопиками материнки, лампада рівномірно обсвічувала штору, засмикнув прочіл до стіни, прибрав швацьку машинку з тумбочки, куди опустив сумку, жіночі ступні зігрілись під ковдрою, губи ще пахли серпневими яблуками після коньяку, заколислива теплінь віяла гасом на розпал, вона вгадувала, чи пізнала її стара, втомлено згоджувалась, що мало вірять розлученій, але тепер однаково; крізь шпарини вітер доносив дух примерзлих по горідчику хризантем і, впираючись ліктями в солом'яний матрац, слухаючи, коли кахикнуть раптові двері, сплівши пальці в розсипаному, отавистому волоссі, підігнутими в колінах ногами стискаючи туті, стиснуті ямки сідниць, вкотре і знову, пружка порожнеча, знову і мить осяяння блиснула прогірклим квітковим холодком, знову пестити заслухане з дитячою лукавиною лице, знов торкати ледь видимий шрамик на брові, знов цілувати голубу тіль за вушком, знов застібнути ліфчик на спині з крилатим відтиском рук, — на вулиці вежу запнула завірюха, дивно сп'янівши і голосно сміючись, Віра надкушувала м'яку сніжку, благала вибачити, художник згодився від'їхати завтра, поцілував засніжені коси на комірі плаща, пригорнув струнку, вже недосяжно звабливу постать, глянув на яскраві внизу вікна молитовного дому, повернувся і тихо пішов від воріт.

31

Сніг на плоті притрусив листя духмяного гороху, глечик, дві промерзлі тернові хустки, коли попрощався з бабусею, «і не п'єш, і сумирний, а бач, підібгала хвоста, нехай знайде собі луччого», в обрізаних битих валянках, у плющі з витертими ліктями торкнула френзлями шалика сльозу й перехрестила художника, — вздовж попелястих ланів, минаючи чоловіка, що нагинці до кубинського мішка збирав кукурудзу, минаючи на пагорбі обкльовану бузину в легкокрилій тіні автобуса, подумки повертався до літньої зливи на хутірському паромі, до тітки, що обдарувала теплою проскуркою у церкві, до засмиканого розлученнями, дітьми, пиятиками скульптора, який згадував Господа, тільки кленучи жінку, до смородинної роси дитинства, до дідової рушниць на килимку з білими ліліями, до обкованої міддю скриньки з набоями, до широких мисливських лиж, які з доброї ясенини дід випарював, загинав, натирав воском, до подібного на сморідь бовтунів запашку димового пороху від прохолодних цівок, до небуденного настрою, коли собака, згризаючи лід на подушечках лап, замертво падав на солом'яний настил біля буди, а мисливець розперезував козушка, рукавицею обтирав біло захукані клапани зав'язаної під бороду шапки з дерматиновим верхом, ставив лижі до причілкової стіни, на підлогу сіней кидав двійко зайців, що заскнілими очима зорили в стелю, діставав з рюкзака мерзлий хліб, лису цибулину, баклагу з корком на ланцюжку і пригорщу схожої на заячу кров журавлини: той смак задимлених гостинців, той гострий звук тесака, коли над відром дід оббілював здобич, той жвавий стукіт дробин об підлогу упам'ятався мрією про день, коли старий візьме загонщиком на полювання, розламає житню крумку під стіжком, на удачу плесне вогняного перваку, навчить читати звірині сліди, подарує першу встrelu, картонну гільзу, що пам'яттю про лісову хижість на довгі літа оберігатиме від невдач, проте дід рано преставився на суд всевишній, мати продала зброю, пачки пороху виносив хлопцям за сигарети і тільки потім, блукаючи, зрозумів усміхнену, мужню дідову самотність під вусами в бурульках льоду, однаковісінько

собака з харчанням оскалював пашу над лапою, однаково хуртовина замітала сошейку так, що трактори вдосвіта не встигали розрівняти дорогу автобусові і діти брели чотири «кеме» до школи, ватага відчайдух на скирті егейкала до однокласниць, знала про завтрашні наганяї, перетирала вільхове листя на куриво для самокруток, однаково відгонила мишву від сидорів по портфелях, грала в дурня на висадку, сніг остюкувато сипавсь за коміри, зрідка водії самоскидів, що губили в глибоких заметах брикет, сигналізували на дружний свист гультаїв, котрі смажили сало на спільній шпичці, однаково бульдозер горнув по обочині круту хвилю з піском на гребені, однаково хлопчаки натоптували соломку між риштувань воза, дядько в проклишаних кирзаках притупував круг багаття, пригощав «Запашними», з розмаху віжками понукав коней, однаково підковані копита здовбували мельхіоровий санний слід, однакове почуття морозної втоми, однакове безвілля кам'янило, як і тепер, нагадуючи Ігореві мертвотну безвихідь: сили танули крижаним наростом на лапах мисливського гончака.

Байдужість, з якою читав «світ мені чорно запнутий, на ніч віконниці затуляю, аби спросоння не кинутись за вікно, крізь сон закричу, мама поцілує, плачем тихенько, аби Олю не розбудити, сказали в диспансері, що легені згортаються, зараз відвар медунки п'є, на скіпку висохла, на вихідні гуляєм по парку, на залізних оленях катаємось, крихтами годуємо ручних лебедів, від липких чоловічих поглядів бридко, одне на умі, на свята подруга підбивала до ресторану, без замороки побачень простіше простого, напевне, обабніла геть, бо змовчала, давай доньку на коліні гойдати, ось і тепер тобі вдвох відписуємо, пам'ятає за сивого дядю, головне: довідувався Тарас, чоловік перший, казав, що зняли психозну статтю, забирає до Києва, пити покидає до виздоровлення малої, вибач, батька не замінить ніхто, польові гвоздики у вазі з колосками горять, мов живі, цілую, будь поміркований», байдужість горбатіла тінню режисера за спиною, нашіптувала, що нікуди нема вороття, присоромлювала навмисною безпам'яттю про лікарняного друга, — доклигав до коморки за площею Мічуріна, простягнувшись на матраці під замасленою ковдрою, яку скульптор стелив, ремонтуючи авто, замість простирадл слугували паперові мішки, до підлоги примерзла кавуняча скибка, від снігу повужчали дверні шпарки, гидка сирість змусила увімкнути електрокамін, що випалюючи кисень, огортав чорнотою задухи, спіраль двоїлась, подібна до клубка ситих дощових черв'яків, які точили розм'яклу землю, вогке ганчір'я за стояком умивальника, безрамні картини біля хиткої ніжки стола, слизькими п'явками прикипали до тіла, рвучи вузькі судини, звиваючись від м'ясного струму крові, по артеріях повзли до розбубнявілого на останньому видиху серця, і, прокинувшись від дзиготні відігрітих мух, почув: звискують на повороті трамвайні колеса, з дерев опадає мокрий сніг, хтось черкає сірником і бухикає за першою зтяжкою, ополудні гупнув об табуретку плескач відмокрилої стелі, запахло глиною з кізяками, під вечір мухи налипли на кавунячу скоринку, зранку під ногами перехожих позліткою затріскотіли калюжі, малинова в сутіні спіраль під столом виїдала повітря, думки поволі відтерпали на третю добу, коли лежачи горілиць, покрутив радіо: нічна служба «Голосу Америки» передавала вісті про диякона, чувся копитний стукіт обходу по палатах і повставали з пам'яті розламані на перенісці окуляри з мідним кільцем, голос, що застерігав від образи Бога в собі, від двомільйонних лженаукових потвор, від псевдокультури, яка завдяки рятівному цинізмові сатаніє сімдесят вавилонських осеней: нехай печаляться ті, хто плодить печаль; осте-

рігав від нещастя свободи, котра прикатовує до повсякденного вибору, і ніколи пам'ятати Творця, коли нові хмари надходять слідом за дощем і настає час, про який скажеш: немає радості в ньому! згадалось одутле від довгого неприродного сну лице служителя храму, терпляча, завжди здивована усмішка в черзі до перукаря, котрий по понеділках наказував розпарювати щетину, білохвостим помазком пінив мило в бляшанці, гострив об ремінь притуплені леза, недбало кидав на коліна вафельного рушника, зрідка косував на одеколон на підвіконні й задобрював хворих анекдотами про Чапаєва, «давно могли дременути разом, покинь ці сумніви, диякон покладається на милість долі, і що йому порятунок у втечі, годі, він своє дотерпить для справедливості німих, чиї благання висповідає перед горнім престолом», по радіо взялися зачитувати бюлетень розшуку родичів: якийсь Петро, чию названу матір кликали Варварою, запитує за брата Андрія, якийсь батько уродженець Дрогобицького району, хоче отримати листівку від синів, «крутом однаково розгублені серед однакових згуб, дехто ще сподівається, ти стомлений, ти забув покликання витворити надсвідомість і з'єднати над річкою крейдяні береги, за самолюбну скорботу будеш покараний ти», — жах паяльною лампою різонує очі, випалив серпневу барвистість волі, відтак сльоза запекла образами санітара, тоскною, принизливою невисидючістю від таблеток мажептилу, «свіданками» з мамою, прощанням крізь кухонне вікно, сном, бо врешті забувають і забутих провидінням.

Ніщо не боронило від туги за райцентром із козацькою, дивною назвою: досі вікно молитовного дому замурував іній, мати на самоті опалює одну кімнату, досі рибалка з ящиком за спиною скрадливо пробує лід, піонери піском посипають ковзанку, досі бабуня переписала молитвослов і під лампадний блиск на фіранці почуєш: «недуга найдена, наслана, надумана, нагадана, недуга вітрова, водяна, земляна, я тебе виговоряю, на сім вітрів відпускаю», чути приємний доторк ножа до гарячого лоба, до гарячих грудей під розхристаною сорочкою, «я тебе виговоряю, на сім вітрів відпускаю, тут тобі не бувати, крові не спивати», дужа, дарма, що стареча, рука підводить голову до кварти трав'яного з медом відвару, «я тебе висилаю на моря глибокі, на гори високі, де люди не ходять, де дзвони не дзвонять, там тобі нагулятися, з братчиками повидатися, амінь», спалахи свідомості повертали до комори, і вогняний спіральний черв'як зрідка тускнів од протягів, «правду казав диякон, що надійде час, коли сам запросишся до лікарні, доки заважати існуванню нормальних людей? внормованих ким? головне розв'язати світ жінці, любій жінці, чарівній жінці, не бути тягарем», — на четвертий день змусив себе вийти на світло, край площі завернув до пивбару: над кістками розламаної риби лунав голос циганкуватого майстра з будки вулканізації, бракувало посуду і тому декотрі пили з молочних пакетів, пили з дволітрових банок, пили з консервів з-під томатної пасти, Ігор зіщулився, витер носа підкладкою курточки, звів коміра й закурив у рукав, циганкуватий торочив плюгаві історії про гостей при дорозі, перехопив погляд сивого: «що, й тобі закортіло, здихляк?», художник озирнувся, щоб побачити, до кого звернені слова, тоді, зрозумівши, плюнув і стомлено обтис п'ятірнею защетинені вилиці, здригнувся від перегарного диху, — Сава припізнав пам'ятного від київської пори знайомого, правда, тоді бородатого, зустрів на сходах однієї криворилої, своєї матері, по п'янці вибовкав Андрій, таки так, оце, значить, батько, татусь, благодійник, праотець, корінь роду, ти диви, смикається, остання чухавка напала? тримай дяку, порятунок від дрижа-

ків, кинь здивовано зирити, пізнаєш, як покидав мене напризволяще? — художник, долонею оберігаючи зір, устиг помітити крізь пальці: в жилатовому кулаку збиснуло щось подібне на скальпель, мовчанка юрби обпекла болем, лезо, тихіше від спалаху павутини, сікло виріз блаженської сорочки, сікло груди, сікло зсудомлені над чуприною руки, а пам'ять художника чіплялася за деталі: от спурснув за пояс алюмінієвий, подарований дияконом, хрестик, обрізало шовкову нить, от кров гаряча, хутчій засохне, відійти до стіни, сісти на підлогу, міцніше ліктями стиснути живіт, дурна дитяча думка, що киші полізуть, оно посеред дороги зупиняє таксі, нехай біжить, від себе тікають тільки прокляті, мигавка вис, це підлікують і не минути психушки, радій, тепер все одно, виклянчити аміназину і спати, спати, спати.

32

За дверима сільклубу Андрій чув: роєм ос дзигонить обірвана стрічка, і парубки, витрусивши з кишень дріб'язок, за підсобівкою кінобудки радісно налапують пластмасового корка, — другий місяць приймаючи, зрідка навідуючи матір, звик проводити Зою на роботу і після сеансу забирати додому: завагітніла, несподівано злагідніла, втратила бажання до посиденьок, часто запитувала чоловікових порад, він розумів: «це остання сподіванка заміжжя, якої-то заспіває потім», обмивав чоботи, згадував тиху, сумирну поштарку Олену: недавно прислала запрошення на весілля, трапився лікар вендиспансеру Колега, правда попиває на самоті, але хто зара святий? згадував блукальних приятелів, циганкуватого Саву, ждановського аліментника Конопляного, скалоокого Сергія з вічно спітнілим переніссям, мабуть, по колу пускають слоїк пива з горілкою, якщо досі не попутали синів гуляйполя, запізно народилися, хіба що для сексуальної революції, одним махом обротають самого диявола, рік-другий ще пошумують, стягнуться на кооператив, гад буду, коли газета не пропечатає їхні мармизи, принаймні чесніші від тих, котрі махлюють вагонами, брехня собача, злодій є злодій, просто тобі поталанило, хлопче, цить і відригуй капустяний смак дурної грошви, скоро осінь, скоро синню палаючої сірки розпросториться височина, зрудіє, вивітриться по схилах чорнозем, крилами бабок стрекотітимуть на вітрі сухі кленові ключечки, дотліють берези, зіржавіє забута сіялка скраю озимого, збитого худобою поля, зіржавіє обкинуте інеєм череп'я дубового листу, зіржавіють рубці поранених калиною снігів, зима залиже сукровичний обрій, вилікує хвору осінню кров, морозний дух стане конвалійним запахом, що задурманює дужче смерті і дужче осені; а мамі він доповідав, що в тестя розвів кролів, міх полину за день струблюють, зате на зиму вам шапка, для бабуні рукавиці будуть, коли до своєї хати перейду? бог зна, жінку сам чорт не перепре, каже, боюся свекрухи, та й старий уже геть здигинів, сидить на призьбі й насварює ціпком падолист, сини навідували, здерли золотого образка на пропой, чого плакати, мамо? дерті для поросят два мішки змолот, часник зимовий посадили, брикету причеп хлопці обіцяли після жовтневих підкинути, бабцю перед Різдвом забере до себе, дістав на весну поліетиленової плівки для теплиці, редьки насіємо, огірків, куди твоє діло! ну, чого ви, мам, приходьте туди, хіба якщо без дитини, то без гріха? покиньте оплакувати, своїх ще догляну, — а мати витирала сльозу хвартухом, в печі потріскувала, сохнучи, низанка груш, кіт, вигинаючи спину, терся об валянок, над портретом брата зів'яли нагідки, з дерев'яної

рами злущилась полакована соломка, мати, щоб затамувати біль по синові, згадувала давнє минуле: пшениця така, що вуж не пролізе, одні жнуть, другі перевесла в'яжуть, треті копи кладуть, а ще зимою чоловіки льоду нарубали на ставку і накагатили в глибокому погребі, а тоді кривий Федір везе на поле дубову бочку води з крижиною, ми малі на полудрабку, як вороння, кричимо: «ой ти Галю, Галю молодая...» — матері здалеку з-під руки впізнають, де чия дівчина майорить кісником, кухарка налле отакенну миску борщу, молотимо ложками, коні біля коритець відгонять гедзів, і так охота знайти той льох, повен зимової стужі, раювати собі яблуками моченими, куди там: «їхали козаки із Дону додому, підманули Галю!» — чеберяєм на передку воза ногами, на гурт одну волошку нюхаємо, їздовий батожив коня так, що мусили пригинати голови, коли пужално замахувалось назад, і сідали на степове озеро дикі качки, ондатра з очеретиною впоперек зубів глипала крізь татар'я на галасливу підводу, вітер від крайніх меж ніс пелюстки соняшників, мліла в печі гладишка відстояного на сир кисляку, батько давав по пригорщі сухих вишень, голодна пора заходила, свекрусі моїй дісталось, — на болоті Валя скубла їстівний рогіз, коли її до табору на вигоні підібрали цигани; батько ще восени закинув на плече сокиру, по людях теслею заробіткував, надсилаючи до села кминний буханець, сало, ляльку з липового поліна для ваги в торбї, саме розголос про ковбасників пішов, і голова колгоспу гарцював на кобилі: глядіть мені, куркульські гади, хазяїн пошився до банди, учтіть, приймем мери! — мати в плач, дітей по родичах роздала, по слїдах чоловікових зникла за ясенами в тридцять третій зимі, тітка своїх насилу доглядала, нігтями з шпарин столу видлубувала здерев'яніле тісто, нищечком пухли, звичайно, ніхто не метнувся за дівчиною, коли циганва від хати до хати полізла: десь поцупити охлялу на сідалі курку, десь розварену на кисіль, гнилу картоплину, правда, тітка накинула на Валині плечі свитку, засокорїла: стрїнеш батька, напитаєш по хуторах маму, чого, доню, лежачи, смерть приймати, в ямі належимось, — краєм ока дівчина помітила сестру, яку згодом бригадир відтарактарить до тюрми; царювала субота, циганки в квітчатих спідницях трясли сережками й висварювались від сільських молодичь, що підбочені й люті кричали: а нех вас трясучка об землю розіб'є! — цїхо, стиdomирниці, — відказувала котрась циганка, ополоником знімаючи шумовиння з м'ясного варива і випускаючи підлоб тютюновий димок, — цїхо, дурні! циганчата увихались поміж ворогуючих сторїн, за соромітні частівки клянчили по пару копійок, чоловіки обсмикували атласні сорочки й отавою змахували попїл на чоботях, походжали півнями між багать, між ковальських мїхів, між барвистих наметів і до смерку не мовкнув, не тих дзвін молотків об похідне ковадло, — вона благала Заступницю біля шатра, куди за лікоть підвела стара циганка: багровосмуглий, зморшкуватий на лобі бородань сьорбав липовий чай, під кожухом, на голому тілі дзенькало дванадцять хрестиків: ану, обернись, ану, стань отуто, покажи зубки, поцілуй руку, мирова дівочка! поплескав по голові, аж хустка збилась на очі, проте вона забула страх, ступила до пропахлих кіньми людей під зоряним небом, доки бородань, підперезавшись, поправив намисто на грудях циганки: навчиш гадати, замовляти кров, ворожити, вишпїтувати бешиху, тоді поглянемо! парубки кліщами опускали малинове залізо в жбанець води, полою засмальцьованої сорочки дитина виловлювала з казана дрібні кусінчики здьору, поки кухарка вказувала на підводі місце для сну, — довша неба й глибша ріки дівоча пам'ять облітала колгоспний сад, де вторік трусили

сливи за копанкою, підходив дідуньо в безпогонному кітелі і збирав розкидані невдалік від сторожки торбинки, порпався за пазухою: осьо грушок вам приніс, сідайт побазікаємо, як там школа? стоїть ще? самотній, мов перст, дідок не відлякував ні старих, ні малих, казав голові: голубе, всього не винесуть, зазимую тут; тобі тільки сніг сторожувати, дорікав голова; не скажи, голубе, зайців тра нагонити, гризуть анафемські кору, ох і гризуть; отож дід, сидючи на кротовині, простягав ноги, обдаровував спасівчанками, а криволапий, німий його цуцик ласував медовими сливами і, витягнувши писка, спілював кісточки на лопух, сторож зітхав: голова мене сварить, колгоспники лають за недорід, цуценья скавчить, горенько мені, горе! діда судили за «вредітельство», школа закрилась, бо вимерли вчителі, на Різдво сходили два лиховісні сонця над хмарами, який зараз місяць над озером? там, церква пірнула і дзвони скликають на правду велику: візьміте золота й срібла з фараонової казни, приведіть рідню з пустелі голодної, — крізь сон благала помилювати, прокидалась від дзенькоту збруї, коні попасом по канавах щипали траву, старий циган давав до рук згребло, щоб вичісувала реп'яхи з грив, сам обмацував упряж, мастилом із міхурця везяв натерті посторонками боки і цілував зірчаті лоби жеребців, знов колеса намотували дратвувтанюки, знов за обпавути-неним віконцем кибитки під линиялим верхом половіло марево, знов бовваніла на пригірку бортняна сосна, знов циганка здавала гадальні карти, знов селяни горбатіли під клунками домашніх скарбів, кидаючись від обозу, і якомсь Валя побачила простоволосу, поверх кухвайки обмотану хусткою тітку, що заковізла в канаві, за плече торснула тіло небіжчиці: зрятуй мене смертю своєю, мам! гарапник колючим дротом різонував по ногах, «тікати надумала, брись, кажу», за халяву чоботиська бородань запхнув нагайку, яка в такт ходи гадючилась по мокрій глині, помилкова радість степів німувала під попелястими небесами, люди йшли старцювати до Києва, сунули за лісовими ягодами, брели на шахти, клигали топитись без сторонніх очей, листяні вихори поводитирували сліпих, блакитнів спів жайворонка, цвіло жито на стрісі, пори року покинули світ, і вона украдьки кидала солону на жухлий, вигорілий спориш, щоб знайти по золотому сліду шлях додому, — отаборились на безлюдному хуторі, постягували з горищ змійовики, житнім тістом обліпили покритишки на казанах, давай самогонити, давай, обнявшись за плечі, бутіти пісень; дівчина до погрібника віднесла гранчастого бутля, метнулась навтьоки попід тинами, таки піймали й каблуком наступили на косу: а пшоно жерла! а грілась біля вогню! а растаку твою і перетаку! смерділо дьогтем, тоді блювотиною, коли везли впоперек сідла: циганчата зраділо хапались за стремено, і по головному наметі тліли відблиски кінського жиру, що палав у черепку; потім над'їхали лісовики у смушкових шапках в яглиці, за ковбасу вимінювали настояний на кураках самогон, згодом прольоткою зачастив енкаведист Злиденко в портупях нахрест, брав данину горілкою, обсмаленими курами, антонівкою в розмальованих кошиках, новою, обцяцькованою золотом збруєю, за полиновим пустирем дико горланив «Красная Армія, білий барон...», паляв із маузера по воронах на ясені, а Валя, вдихаючи пекельний дух смалятини, підмітала пижмовим віником пір'я до триноги, допомагала варити любисток для купелі, за греблею ухкали сичі, бородань щупкою жару припалював люльку, і, засинаючи на возі з пучком соломи, вона бачила розвіяний по всіх усядах дороговказний вогонь, чула далекий подзвін від лісового озера-безодні з рубленим храмом на дні, глибинні потоки розгойдують язик дзвона: гуде

від підземельного холоду мідь, туман нагадує тремтячу, змилену шкіру на лошаку білої масті, від судомного дзвону в'яне зозулинець і гаснуть сні, — плакала безголосо, ще не відаючи, як ковбасники проламали обухом голову батькові, як сестру спаралізувало в тюрмі, як мати гибіє в саманній халупі, в колісці під сволок гойдає кошеня, доки кіт янчить, доти матінка плаче, коли кіт замовкає, мати здріміне: суху, згорбатілу на ослоні, сусіди знайшли, поховали серед могил, що дибились над могилами; вона плакала серед бог вість якої зими і вдихала пріль злежаного в шаньці ячменю, цигани час до часу обкрадали вимерлі села, гнали горілку, забували за дівчину, що згадувала бачені по світах подерті нігтями, одутлі від пухлятини, примерзлі до столу обличчя покійників, за жодним спогадом не впізнавала рідних лиць, слухала видзвін, обв'язувала й стягувала хустку на розповнілому попереку, немов зашморгуючи немовля в собі: таки за третій раз вивтікала, за скрипом хатніх дверей ікона Заступниці впала на діл, вона зліпила образ вишневим клеєм, встигла нагріти баняк води в печі й обродинилась Михайлом, батьком твоїм, що заблукав по дорогах солом'яних...

...спогади про люті часи повертали від сонних вокзалів, калюжі місячно іскріли льодком, коли Андрій під руку із Зоєю йшов від клубу і думав, що, може, немовля спокутує, забуде блукальний сум, — гупали лапами кролі в клітці і від ряднини на плоті пахло полином.

33

Поїзд рушив і, щоб заховати діряві шкарпетки, санітар ліг ногами до вікна, звично підпортфелів потилицю, глянув на хворого, що лицем до стіни облягався на голій лаві: буйний? попробуй вгадати мовчуна, той художник також не просторікував, легше знатися з говіркими, факт (добродій недавно посів місце старого, з наколкою орла, санітара, мав двох чужих, недоношених онуків, зрадливу жінку, плюс аліменти, що після нічних чергувань гнали на розвіз утеклих, яких час від часу затримували на вокзалі, виясняли особу, потім везли до обласних психлікарень), дурні плещуть, духовкою приворожила, одна ніч варта всіх осеней, така гнучка, здобна хода, така серпанкова зваба над зірчатими панчохами, такі стиснуті ліктями груди, з'являєшся і її не поменшало, і витре об хвартух мокрі руки, догризе моркву, онуки позасинають, крізь металевий цокіт брудних вод умивальника долине тріск наелектризованого шовку, коли підігнутими колінами зіжмакає мою газету, цьомне маківку, зачекай, Ларисо! з блокнота дістав фотокартку: жінка нібито насміхалася, згадав, що це ж глянцева обличчя даруватиме приятну усмішку по дорозі назад; справді, чудасія з бабами, той художник послав листа до коханої, конаєш зо сміху, спускаючи в унітаз, а що? кореспонденція на приколі, сам собі винен, чого звівся цапки на лікарів, який приклад для буйних, ти диви-н, — вискнули гальма, поїзд пристояв перед шлагбаумом на переїзді, санітар ковтнув лимонаду, побачив під миготливим світлофором землисту на лиці тітку з брезентовою торбою; то Ігорева мати розносила по людях свіжину: син під чарку любив пийнути присоленої поросячої крові, торкнути сигаре-тою паяльну лампу, доки колюни в засуканих по лікті кітелях кидали важкі, фіолетові киші в тазик, сусідам дивно, мовляв, такого багацько наклали, коли-то своїм оддамо? давно не писав, змалку ображений, лагідний, пісень тихесенько співати любив, за безцінь скуповував старі платівки, ото пензля відкладе і музики слухає, спокусився мистецтвом, кіоскер-

ка розказувала, поцупив репродукцію картини Врубеля, нема, нема, коли заскакує весь буряковий, кинув паперову качалку й навтьоки, аякже, злодійством рід не ославився, прадід розписував храми, дід за колгоспного художника був, батько обмальовував причілки, колодязні дахи, аж радість, записали сина до художнього вчилища, потім інститут, коли злигала нелегка з Анною, бачу, гості, талія широким поясом стягнута, згори бездимно, розковбасила губи на кожен пчих, після армії писали, вернісь, здитинієш же по світах, куди там, чим далі від'їздив, тим ближчою вона здавалась, випадкові по електричках співчуття заневолити сина, за чий гріх? за всіхній? з подвір'я мати помітила за столом літньої кухні радісно зсугуленних чоловіків, що хрумкотіли огірками над сковородою, кішка злизувала на порозі кров, і мати вибрала з поштової скриньки районну газету, ще поторкала всередині холодну бляху, залізо зітхнуло порожнім звуком, кинула слизьку торбу на мисник, лягла одягнена здрігнути до зміни в лікарні, і наснилося, що син на пагорбі озирає з-під руки розсохлі руді діжки, білий від солі дерев'яний поміст, на якому бородаті рибалки, кривими тесаками кромсаючи улов, придротовують молоді голови до тухлих рибин, зелено з позолотою спалахує товчене скло і горілчані корки, луска срібліє на жилавих, волохатих руках, линялими стягами полощуться сіті за річкою, а син п'ятірнею розчісує сивину, стоїть, упам'ятовує ловців неправедних, — крізь перестук коліс санітар відчув погляд хворого і простягнув чоловікові пачку «Прими», яку завсігди тримав, щоб задобрити супутників: вгадай, чи кметує поцупити справу, чи дати драпака, чи жде сонної години, як отой Конопляний, ото махновець, зранку люди гасають босі до провідника, де туфлі, де бурки, де сапоги? бачу, ждановський артист заскалився, долонею позіхи прикриває, гигає в подушку, вночі до свого ящика стягнув взуття, то я вступився за чокнутого, мовляв, шизи перемкнуло, зрозумійте каліку, проте чорт зна, мабуть, думав намитись, узагалі, ці сумашедші, як листя, доки помічаєш, доти спотикаєшся об них, візьми добери, коли шлангує, коли дуругонить, нема їм віри, сумашедший, значить, годі блукати, годі замакітрювати бідні голови керівників, то їм пенсію, то роботу, то виборчі права, то першу групу, сиди сиднем при дверях закритої палати, ні, колесувати треба від Урала до Бреста, ловлять, лікують, а нех воно скажиться, ото метляє на стрілках, накурився мій кролик, ти скажи, аміназину вліпили, а не спить, таки добре, що неговіркий, один був гарчав, як бензопилка, до провідниці підліз, тихцем чаюють на пару, до анекдотів про Петьку й Анку дійшло, виймаю з портфеліка його справу, колись про семеро вбитих наплів, провідниця склянку з окропом гризе, кажу, це сумашедший, нам окреме купе виділяйте, бендзь це здави і грайце марша, пані муве по-пульському? сто чортиць мені в дихало, бригадир опупів, закликає до «есве», культура, дипломати по три слова бовкнуть і мовчать на коридорі, мій маршалок отетерів, якось по шияці врізати невдобняк, державна інтелігенція і ми при ній, заціпнулися ізсередини, звичайно, один художник був козирний, да, сключітельний був парняга, — над випадковим райцентром зоріло на кургані сторожове світло, гримотів міст, і тінь поїзда, підрубуючи дерева, ламала декорації неблаганного часу: погляд художника світав до інтернатських дітей, яких здали на перевиховання, головлікар, аби призвичаїти до обстановки, на три дні приписав вітаміни, діти під гітару витанцьовували гопака, підперезані простирадлами, потіха й годі, а це що за концерт? посадити на сірку! блиснів обоймою зубів головлікар; малі скиглили, жар присушував шкіру до кісток, а якщо температура нормальна, сестра знов коле спухирені абсцесами

сідниці, диякон відносив інтернатииків до туалету, Ігор, видать, тонкосльозий, першим визвірився, не маєте права, дуреписько, прав той, у кого більше прав, мовчи й не пікни, самого недавно виловили порізаного, ах так! головлікар щось нарейзав у картці, сестра тільки виконує припис, чую смерком художник марить, кохана, крихкість нашого літа межувала з божевільям до листа: всупереч засторогам, поновила шлюб, знаю, що ненадовго, від нього, як і від тебе, боюсь народити неповноцінне дитя, вибач, ніколи не уявляла тебе вітчимою, коханцем так, можливо, звикнувши, знайду спокій, про щастя забула мріяти, сумую за тобою іноді сильно; цареградські лодії плвли повз засоромлене жіноче світло в накіпті сукні, повз десяток недомальованих акварелей, повз заступництво за малих, якщо я гірший за вітчима, любя! — а тоді гукаю медсестру: глянь, сходить піною, викликай-но бригаду, бо головний жабри засолить і викине по статті, молода мимра дякує, роздобрилась на чистячок, спирт є спирт, правда, хутенько наспіли, ратицями каблуків заступачили коридор, вибачаються, я заспокоїв, дав сумашедшому таблетку прокопану, щоб підлогу підтер, один дебелий масажував груди, упрів, скинув шапочку на підвіконня, по енцефалографі зелена хвилька стрибає, другий мізерніший поряд вклякнув, мусить щось діяти, доки серце пульсує, покинь, — непорядок, канешно! диякон стовбичить за одвериною, Господи, милосердним будь, укріпи за брамою ерусалимською, на нього цитьнули, підключили Ігореві той апарат, що електрикою оживляє, дебелий закурив, менший слідкує за зеленкуватим тремтінням, хворі голосно сопуть, вдаючи сонних, минає чверть години, початок третьої, медсестра й собі запалила ментолову з фільтром, нащось на тапчані обскубнула клейонку, дим могутнім крилом черкав кахляні стіни, на підлозі сірів гудзик, одірваний, коли попід руки з палати тягли, на каблуках засох червонуватий суглинок, швидка коротко фафакнула за вікном, дебелий очима пошукав попільницю, загасив сигарету об кактус, медсестра сіла заповнювати журнал, обіруч підсунула крісло, вдруге просурмило за свинцевим від туману склом, менший обтер нікотин на губах, ловко обсмикнув поли халата, я тільки помітив, як вони перемигнулися, дебелий відкинув пітнього чуба, крутнув ручку на апараті, стрімка очеретяна блискавка пропекла більмуватий екран, диякон за порогом перехрестився: прости, Господи.

1987—1989

Київ, Ростов-на-Дону, Біла Калитва

В'ячеслав ЛИПИНСЬКИЙ

ХАМ І ЯФЕТ

63

З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.

В мові даної людської громади відбивається її душа. — «Шляхетність», «благодарство». — Чи витворилось вже в українській мові своє власне слово для означення оцієї державнотворчої властивості душі?

Десятиліття відродження Держави Української!.. Чому ж її нема? Чому і ця спроба сотворити державу та стати нацією скінчилась руїною, як і всі попередні, в протязі тисячі літ?..

Необуздане хамство і цей раз розвалило Українську Державу. Іншої правдивої відповіді на оці болючі питання нема. Хамство — розуміється не як лайка, а як віками освячене поняття для означення певного типового соціально-психічного явища. Що означає це поняття?

Пішло воно від Ноевого сина. Слава цього сина: згірдлива насмішка над слабстю і наготою батька. Така насмішка — це зовнішня ознака хамства. «Вони — каміння придорожнє, тяжке, похмуре, що ними значить свій шлях історія. Ми — буйний, веселий потік весняний...» «Супроти них ми можемо здобутись лише на погорду...» «Чи ж зрозуміє камінь, загрузлий в глинищі, якого природою є опір і нерухомість, його, що греблі рве, що весь є гін і порив, що сам собі рие ложбище і несе рух та пісню визволення». — Беру для прикладу останній, найсвіжіший зразок відношення українських синів до українських батьків. Від тисячі літ лунає по Українській Землі оттака «пісня визволення...»

Але ж це природний поступ, це творча революція, визволяюча свіжі, молоді сили; це патос чину, енергії. — Неправда! — Коли б це був прометейський гін вірного сина, палаючого любов'ю до батька, до братів, до своєї громади — коли б це було молоде бажання дістати для своїх хоч трохи вогню з неба — Україна була б нині наймогутнішою державою, найсильнішою нацією. Яфет, брат Хама, бачив наготу і слабкість батька не гірше, ніж Хам. На вид цей в його молодій душі так само спалахнуло почуття, так само зародився чин. Але чин Яфетовий був інший від чина Хамового. Яфет прибіг до батька, підніс його. Він всіми силами своїми став на поміч батькові. Чому? Бо в Яфеті у відношенню до батька заговорила *любов і почуття спільности*, а в Хамі — злоба і почуття окремішности.

Абсолютний брак любови до своєї громади, натомість любов тільки до себе, свого «я». Повна відсутність творчої синівської покори, натомість

Продовжуємо публікацію текстів В'ячеслава Липинського. Зберігаємо правопис оригіналу. — Ред

зарозумілість глупої пихи, що «греблі рве» і сама гине. Погорда до батька, коли він слабкий, натомість рабство у чужого, коли він сильний — ось хамство, ось прикмета людей, що живуть на Українській Землі...

* * *

Хіба тільки їхня? Хіба ж у інших націй нема хамства? Не в хамстві, значить, джерело нашої безвласнодержавности і безнаціональности.

64

Хамство єсть скрізь. Це правда. Скрізь єсть «гін» до виділювання себе із своєї громади, до непослуху їй, до насмішки над її авторитетами. Але скрізь поруч цієї сили відосередкової, руйнуючої, єсть сила доосередкова, здержуюча. І власне оця друга сила перемагає завжди в тих людських громадах, що стають окремими державами, націями.

Прикметою українських людей єсть не само хамство, а ніким *інічим не обуздане хамство*. В громадах державних — Ной, поруч Хама, має завжди ще й другого сина: Яфета. Хам батьком погорджує, Яфет любить батька. І будууючою силою своєї любови він перемагає руйнуючу силу хамової злоби. Бо Хам шанує тільки силу. До піддержаного Яфетовою силою батька він перший прибігає просити різних милостей.

Погляньмо на найближчих сусідів. Спільний Москві і нам удільний, руйнуючий, відосередковий, хамський період кінчається там перемогою батька при помочі Яфета: відродженням вседержавної, батьківської, старшої од всіх удільних великокнязівської влади. Так само, хоч іншим способом — при помочі конфедерацій — перемагає свого Хама Польща. Не кажучи вже про рицарську, в Яфетових традиціях виховану, Західну Європу. Не згадуючи теж Північної Америки. Бо, перемігша там бушуюче хамство, Яфетова сила Вашингтона спиралась на вродженій солідарности завойовницького — в віковій монархії вихованого — англо-сакського племені. Така солідарність, *вродженою* ріжним од природи Українцям бути не може, і її Українці іншими, нереспубліканськими, методами мусять в собі щойно тільки виховати. Але ось ще гірша «україна», ніж наша: Сицилія — помісь Азії, Африки й Європи; кипучий котел різних рас, вір, культур, мов. Навіть вона знаходить в собі Яфетове плем'я. Во ім'я любови до Землі, до спільної Батьківщини, твориться там під пануванням своєї нормандської династії окрема держава, і в ній, з перетоплення в одно візантійства, латинства і мавританства, нова національна культура, чудові пам'ятки якої можна бачити донині в Палермо. А у нас?

* * *

Гетьманці! В таких переломових хвилинах, як сучасна, не вільно дури-ти себе неправдою. Легенда не брехня. Легенда — це сильне хотіння, що бере образ укоханої минувшини для творення будуччини. Але це не перебріхування мунувшини, щоб допінгувати своє кволе хотіння. Це не чад неправди, яким трूसи оп'янюють себе, йдучи в бій за те, чого не хочуть.

Єсть в нашій історії матеріял для легенд. Єсть князівсько-дружинницький епос з апотеозою Землі Руської. Єсть Кричевські — вірні до смерти Війську Запорозькому полковники. Єсть сердюки, що за тінь, за символ Влади Державної, Гетьманської поклали свої голови літ тому десять під Києвом. Але поруч: море хамства, і то, на жаль, тріумфуючого хамства. Хамство це мусить пізнати без страху, до самого коріння, кожний не трус,

не позер, не фразер; кожний, хто любить Україну. Пізнати не на те, щоб над Україною по-хамськи насміхатись, а щоб її любов'ю синівською з пониження піднести, перемігши хамство кругом себе і перш за все в собі.

* * *

Князівська влада на Україні була сильна й авторитетна доти, доки не була українською; доки — як Володимир, Ярослав — спиралась на сили північні — варязько-новгородські. З хвилиною переміни напряду цих північних сил — від Києва на схід московський — південь Руси в самім собі державно-творчої сили не знаходить. Вибухає перше наше історичне хамство. Князі молодші не хочуть слухати та шанувати Старших. Старші — Князі Великі Київські і Галицькі — розпучливо шукають на Україні сили Яфетової, щоб обуздати молодших. Її нема. Перемагає хамство. І від оцього початку котиться воно по Україні без перериву, до сьогодні.

65

Удільні розбурхали українську стихію, поскидали Великих і пішли в рабство до допоміжних першому українському хамству Татар, а потім до Литви. Те, що було не мертве і не хамське поміж ними, почало в поті чола відбудовувати стару батьківську князівську владу під Литвою. Але проти них розбурхали українську стихію молодші: пани та бояре. Скинули старших: живі останки князів. Не знайшлось сили Яфетової — Хамова сама себе знищила — і пішла Україна в рабство до допоміжної в скиданю князів — Польщі.

Під Польщею те, що було не мертве і не хамське між панами, почало в поті чола рятувати стару Русь. Але проти них розбурхали українську стихію молодші: козацько-шляхетська старшина. Скинули старших: живі останки панів. Не знайшлось сили Яфетової — Хамова сама себе знищила — і пішла Україна в рабство до допоміжної в скиданю панів — Москви.

Під Москвою те, що було не мертве і не хамське між козацько-шляхетською старшиною, почало відродження України і в Гетьманстві 1918 р. поклало камінь вугольний під будову Української Держави. Але проти них розбурхали українську стихію молодші: «нація селян та робітників», складена з інтелігентів. Скинули старших: живі останки козацько-шляхетської старшини. Не знайшлось сили Яфетової — Хамова сама себе знищила — і пішла Україна в рабство до допоміжних скидати Гетьмана — пєовяків* та большевиків.

Ось факти. А тепер про їх наслідки для державної і національної свідомости синів Української Землі.

* * *

Держава — це перш за все: *Влада, Територія, Громадянство*. Без цих трьох складників нема держави. Значить, для будови держави необхідна організована сила, яка піддержує владу во ім'я добра цілої землі-території і цілого громадянства.

Нація — це перш за все єдність духова, культурно-історична. Значить, для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній державі. Нація — єдність духова — родиться завжди від держави — єдності територіяльно-політичної — а не навпаки.

Хамство українське від початку нашого історичного життя ставало

*Від ПОВ — Польської Організації Військової. — Ред.

впоперек цьому природньому процесові. Державі — початковому, цілому, батьківському — воно протиставляло завжди — кінцеве, окремішне, синівське. Колись — уділ, потім — стан, далі — віру, ще далі — народ і пролетаріят, а тепер — націю. Погляньмо на цю останню фазу.

Влада державна — *законна, маєстатична і загальна*. Її право правити державою спирається на чимсь вищим, старшим і святішим, ніж вона сама. Воно не може впливати тільки з цього, що вона «хоче» правити і має «гін» до влади. Боже помазання, яке вона в покорі приймає, і закон батьків (традиція), який вона з любов'ю продовжує, — вище і старше — ось що лягло в тій чи іншій формі в основу народження всіх державних влад цілого світа.

Територія, Земля, Батьківщина. Держава родиться в хвилину, коли всі мешканці даної території стають як один в її оборону під проводом посідаючої до цього законне право Влади, проти мешканців чужої Землі, чужої Батьківщини, чужої Території. *Територіальна, краєва свідомість*, а не свідомість племінно-культурно-віроісповідно-національна лягла в основу всіх держав цілого світа. Коли французький норманн і германський англосакс станули як один проти Франції і Германії — народилась Англія. Коли романізований галл і германський франк станули як один проти Риму і Германії — народилась Франція. Коли германський лех і слов'янський полянин станули як один проти Германії і полянської Руси — народилась Польща. Коли варяг і слов'янин станули як один проти напору нових варягів і проти слов'янської Польщі — народилась Русь. Але з різні удільних з великими, козаків з панами, православних з уніятами, пролетаріату з буржуазією, і українців з неукраїнцями на одній Українській Землі в протязі тисячі літ не народилась Україна.

Громадянство — це організація. Від слова: органічність, природність, те, що в природі єсть. Отже, Церква — Христом Богом установа організації природньої потреби віри і моралі. Армія — організація природньої потреби оборони. Родина — організація природньої потреби продовжування роду. Клас — організація природньої потреби знання і краси (інтелігентський клас) і природньої потреби хліба (продукуючі класи). В основі організації, а тим самим в основі громадянства, лежить авторитет: церковний, воєнний, родинний, класовий. Тільки тоді коли єсть загальнопризнані, громадські — церковні, воєнні, родинні і класові — авторитети, на яких може спертися Влада, народжується на території даного громадянства його власна, своя Держава. Бо тільки тоді можна викликати необхідні для здобуття Держави загальні підйоми громадянства, коли єсть рычаг, двигун — авторитети і слухняні у відношенню до них організації — що ним можна громадянство, як один муж, підняти. Без організації і без авторитетів нема громадянства, а єсть розпорошена, взаємно себе не знаюча і ненавидяча юрба рабів. Такою юрбою мусить правити з чужої Землі, з Метрополії, чуже організоване громадянство, чужа Держава, на те, щоб ця юрба сама себе весь час не різала.

Влада, Територія, Громадянство — це три основи *державного думання*. А державне думання, це основа державного ділання: політичної творчості, а не політичної руїни.

Хамові українському основи державного думання споконвіку чужі, не зрозумілі. Як бугай на червону плахту, так реве він, коли йому про них заговорити. «Останній крик його моди» — думання націоналістичне.

— Джерело моєї влади: я *інині*. В життю рішає тільки сила. Тільки сила єсть владою. Не маєстатичність, не законність, не традиційність потрібні

Україні, а патрони і стихія. Патронами оперезаємось до зубів. Розбурхаємо стихію. Тарахнемо шапкою об землю на площі Св. Софії так, що в одну мить не стане ворогів. На вчора, на батьків, на любов до них, на покору перед чимсь од мене — Хама — вищим — наплювать. Вище понад все — це нація. А нація — це я і такі, як я. Не якесь там старече теоретизування, а молода буйна національна стихія, що булькоче в нас і пре нас неухватним гоним до отаманства, до правдивої стопроцентової націоналістичної української влади.

— Ніяких краєвостей і ніяких авторитетів нам не треба. Націю ми творимо на еротично-чуттєвих основах. З кого так само бухає злоба, як з нас — цей Українець, і він з нами. Будь він пан, адвокат, старшина, священик, селянин — чим більше одбився він від свого класу, чим менше не має він авторитету в своєму класі, тим більше в ньому злоби проти своїх власних земляків, тим більше в ньому потрібної нам стихії української нації.

— Народ — великий і могутній — як дощу в засуху, так же приходу нашої диктатури. Ми ж завжди знаємо, чого він хоче. Хіба не самостійності хотів він, сорокамільонний, коли іменем України ми її Гетьмана валили? І хіба супроти цього всього потрібні нам якісь «влади гетьманські, традиційні», якась «свідомість територіяльна», якісь «організації класові, громадські», якесь «думання державне?» Руйнуй Гетьманство до кінця! Бий всіх на Україні, хто не такий, як ми! Клич проти них Варшаву, більшовиків, хоч-би самого чорта! Скидай батьків! Вони ж не українці! Вони не вірять в мене — Хама — значить вони не вірять в Україну!

Нема нічого лекшого, як скинути батьків. Батьки скрізь і завжди, по своїй старості, од синів слабші. Але ж, по скипенню батьків, поруч цього — вискакує зараз на Україні другий Хам.

— Ах так, каже: — тут на цій землі нація понад усе. І джерело влади тут мій власний гін, сила кулака та масова чуттєва стихія. І ніяких авторитетів тут нема, скрізь тільки самі дурні, непотребі, злодії. Прекрасно! Цей розбурхує стихію і націю «вукраїнську», а я розбурхаю тут стихію та націю польську або всеросійську. Різати панів, жидів, буржуїв, батьків бити і все, що тут єсть зверху — можна чудово во ім'я всіх цих трьох націй та стихій. Метод тільки задержимо той самий, бо тут вже народ до нього здавна звик.

— Цей наплював на батьків, скинув їх та Гетьмана і став націоналістом «вукраїнським.» Я так само наплюю на батьків і стану націоналістом польським або всеросійським. Йому вільно починати від себе і віднині свою «вукраїнську» націю. І мені вільно починати від себе та віднині мою націю польську або всеросійську тут, в цій безбатьківській і безтрадиційній «вукраїні». Він верещить, що я ображаю його націю. Яка ж це нація, де — як він сам каже — всі батьки ідіоти і де всеукраїнські повстання вибухають тільки проти української влади? А народ? Він же суверенний! Вчора він його вибрав; сьогодні вибере мене. Не вірите? — подивіться кругом по цій землі. Ми ж народові те саме кажемо, що і той: смійся з своєї старої традиційної влади; не визнавай одної, всім нам тут спільної, батьківщини; плюй на всі свої авторитети і слухай тільки тих, хто на твоїй стихії національній грає. Правда — націоналізми наші різні. Але ж сам той, «вукраїнський», каже, що це питання тільки сили. Він нас в морду во ім'я свого націоналізму, а ми його в морду во ім'я націоналізму нашого: польського і всеросійського. А що його насмішки над краєвостю ми добре пам'ятаємо і тому до однонаціональних сусідів наших за націоналістичною допомогою завжди звертаємось, то не наші морди були, єсть і будуть

на цій націоналістичній «вкраїні» в крові...

Сидить Хам український, побитий сам собою, своїм двойником — Хамом польським і Хамом всеросійським на Україні — та гірко плаче: — Всі мають: Чехи, Литвини, большевики, Пілсудський, Муссоліні, мають, а я не маю. Хіба я не такий самий, як вони?

68

— Ні, Хаме! в стократ ні! Чехія, Литва і всі сьогоднішні націоновласти не від націй та отаманів, а від монархій, територій і громадянств з їх церковними та класовими авторитетами почались. Вони продовжують старе, а не починають, як ти, за кожним разом все нове. З державного, а не націоналістичного думання відродилась Чехія. Своє державне право, а не «національні об'єднання» вона в Австрії весь час обороняла. Масарик — держави їхньої відродитель — був той, кого найбільше там ненавиділи, такі, як ти, націоналісти. Во ім'я державної, а не націоналістичної ідеї бореться так слушно і завзято Литва за Вільно, де нації литовської, як нема! І не пишуться в цих всіх націоновластях німецькою транскрипцією імена Бартлів, Геців, Брікнерів, Коллярів і Вальдемарсів, щоб показати, що це «чужинці», а не «справжні» голопупенкові націоналістичні «українці». Навіть до тебе найподібніші большевики, і ті, при таких самих, як твоє, безмежнім хамстві, посідають зовсім чужий тобі інстинкт державний, мають думання державне. Владу свою вони в своїх поняттях освячують універсалістичною комуністичною доктриною, отже, виводять її з чогось вищого від себе. В покорі і пошані творять вони залізний авторитет Леніна, яким обуздують своє власне хамство — «ерос і стихію» отаманів. І будуючи державу на московським історичним ґрунті, незруйнували вони всього батьківського, старого. Не захопились вони, як ти в своєму варварстві, «американським» ніби способом випалювання старого лісу, щоб міг рости лопух, настільки, щоб не зберегти того, що своїм п'ятсотлітнім досвідом дало їм змогу зорганізувати армію і чеку, підстави їхньої влади.

— Далекі від твого хамства і Пілсудський, Муссоліні. Не маю наміру їх *апотеозувати*, тим більше, що наслідки всього того, що вони роблять, не будуть, думаю, веселі для їх націй. Але хіба ставив Пілсудський «поза нацією» Мейштовича за те, що будував пам'ятник Єкатерині, Радзівілла за те, що родич Гогенцолернів, а Тарновського за те, що при австрійським Цісарі стояв і хотів стояти? Чи викинув він представників цих старших верств, цих пройдених вже нацією шляхів, як непотрібне каміння придорожнє? Чи не ненавидять його за це такі, як ти, націоналісти, тромтадрати польські? І чи не поставив той самий Пілсудський *сам над собою* президента як символ в республіканській Польщі — вищої од нього, Пілсудського — Державної Влади? А хіба вжив Муссоліні «порив і стихію молодих сил нації» на те, щоб скинути Короля і згуртовані біля династії всі старі верстви? Хіба, врешті, Муссоліні і Пілсудський не мали сил на те, щоб, як і ти, самим головними отаманами та головами народніх республік поставити? — Протри очі, засліплений злобою чоловіче! Націоналізм яфетований з пошанованням батьків не єсть націоналізмом Хамовим для винищування батьків.

— Та на що Україні ця непотріб! — реве Хам. Хіба подібні українські батьки, українські старші верстви до батьків італійських або польських?!

— Може більше, ніж ти до Пілсудського або Муссоліні. Але не в тім річ. Річ у *взаємовідношенню* таких синів до таких батьків, яких дана Земля має. Що ж до потрібности, то тобі, Хаме, батьки потрібні найбільше для одного: щоб перед смертю тебе поблагословити і за Україну твою на тім світі перед Господом молитись.

— Смієшся? Смійся! Але знай, що як скує тебе в рішачу хвилину раптовий, нічим зовнішнім не пояснимий духовий параліч — такий самий, що скував удільних над Калкою, панів над Святою, козаків під Збаражем і Берестечком, а тебе самого в обличчю мізерних тоді, в порівнянні з твоєю бичачою стихією, большевиків і «дзеці львовських» — то це тому, що всі, побиті і запльовані тобою, старші історичні верстви з прокляттям у вічність з України повідходили. Тому, що нема в тобі єдиного джерела перемагаючої відваги — любови та покори. А на тобі єдиного джерела успіху — благословенства батьків.

* * *

— Хаме український, помимо все — Земляче таки Рідний! Зло, яке ти робиш Українській Землі, тобі трудно зрозуміти. Ти не любиш, коли тобі про нього говорити. — Все це теорії, а я признаю лише життя; все це було, тепер буде інакше — кажеш ти. — Може, захочеш принаймні зрозуміти зло, яке робиш самому собі: наслідки твого хамства для тебе ж.

— В практиці, в життю зустрінеш ти на Україні в першу чергу отамана. Він — це вже не «теорія» — а реальна, тисячолітнім твоїм пануванням витворена дійсність українського життя. Замість характеру — рев і доколінний шлик; замість сталої ідеї — щодня інший настрій; зброєю — демагогія і брехня; мотором — злоба, зажерливість і пиха; тактикою — зрада, а суттю — порожнеча, пуста поза. В день, коли йому славу в руки плещуть — без розуму герой, що на стіну скаче. Вночі хитрий трус, що перший утікає. Тому здатний до бою тільки в перемішці з типами протилежними — суворими, правдивими, скромними, твердими. Тому до самостійности, якої підставою єсть вірність, органічно не придатний. Нація отаманів, що мала тисячі парадів «розбурханої стихії» на площі Св. Софії, — площі Мудрости, з якої реготалась, — але не державу. Нація отаманів, нація бунту і зради, з якими на кожному кроці і тобі прийдеться зустрічатись.

— Поки скидатимеш батьків, вся ця нація буде, розуміється, з тобою. Але завтра ти захочеш бути проводом над нею. Хіба ж ти віддаси добровільно свою владу? Ти ж кажеш, що віриш в Україну. Коли так, то за свою віру ти будеш боротись скільки сил з напором бунту і зради отаманів.

— Ти казатимеш: віднині шануйте і слухайте мене, бо я не Гетьман, а представник нації і народньої стихії. А тобі на це: і ми представники нації та народньої стихії, а ти кого слухав, шанував? Ти казатимеш: ви ж мусите мене любити і бути мені вірними, бо я ваш провід. А тобі на це: кого ж ти любив і кому ти вірний був, коли кликав нас во ім'я злоби до бою; себе ж любимо не менше ми, ніж ти. Ти скажеш: Україну любив я і був вірним Україні. А тобі на це: і ми така сама Україна, як і ти. Ти казатимеш: що я здобув, те нація мусить зберегти, законсервувати. А тобі на це: що ж ти консервував, коли во ім'я нації поскидав тих, що були до тебе? Ти казатимеш: але ж тільки на зробленім можна далі будувати, бо інакше випаруємо у вічному кипінню. А тобі на це: хіба ж ти сам не навчав нас, що хто почуває в собі гін, той мусить будувати все наново, на новім корінню? Ти скажеш: послухайте ж хоч мого досвіду кривавого, здобутого відданням всіх сил боротьбі за волю України. А тобі на це: не потрібні нам всі твої дурні теорії, ти ж сам навчив нас вірити тільки життю, гонові, стихії. Ти скажеш: ви ж від мене учитеся, за що ж скидаєте мене? А тобі на це: бо коли вчиш, то ти вже камінь придорожній, похмурий слід історії, а такими ти

нам погорджувати звелів. — Тоді проти вас я піду силою! — Нам тільки цього й треба, бо сила нації, сила отаманів, вся за нами...

— Нема способу Хамам дисциплінувати Хама, отаманом отамана. А чи можеш ти без дисципліни собі здобути владу? Подивись тільки хоч би на останні десять літ.

— «Вороги народу,» «зрадники нації,» «не Українці,» «поставити поза законом» — так скидали Гетьмана і нас, гетьманців, десять літ тому ці, що потім в Східній і Західній Україні захопили владу. А сьогодні? — Дослівно цими ж самими кличами поскидали і скидають їх. Повстанчі отамани одержали те, що дали нації, з рук таких, як і вони, нових повстанчих отаманів. Як гірко, як щиросердечно вони сьогодні плачуть. І »брат на брата,» і «моральний бандитизм,» і «розбивання нації,» і «безсовісна демагогія,» «кретини,» «герострати» — так сьогодні скаржаться вони на тих, що роблять проти них те саме, що вони робили. Не плачте! Завтра так само поскидають тих, що нині вас скидають. На кожного українського Хама завжди знайдеться ще більший український Хам!

* * *

Десять літ тому, 16/29 Квітня 1918 р., одвічному на Україні процесові все більшого хаміння, аждо рабства, був покладений хоч на хвилину край.

«Удільна» Центральна Рада, розпочавши «відродження нації» бунтованням селян проти панів, котилась нестримно вже на ліво — туди, де вискакував все більший Хам. Хоч декрет про признание права приналежности до української нації тільки особам не вище фершала («лікарського помішника» — як сказано в декреті) був проголошений пізніше (Директорією), але зародки його були вже всі в Центральній Раді. Тому Німці, яким потрібна була тоді дійсна українська нація, складена з представників дійсного місцевого громадянства, а не з одної секти все більше лівіючих інтелігентів, Центральну Раду розігнали.

З'їзд хліборобів Української Землі (з Московщини чи Польщи там ні одної людини не було!) проголосив Гетьманство. Хто були ці хлібороби? — Нащадки козацько-шляхетської старшини і старого панства, отже, в дану історичну хвилину політично на Україні найстарша і найбільше досвідчена верства — зросійщена і спольщена в попередній добі — така, якою її створила історія українська. До них прилучилась найбільше господарна, найрозумніша і найбільше благородна частина селянства. Побачивши за своєю спиною большевицького дрючка, не захотіли ці чесні і розумні люде покористуватись своїм дрючком, якого дала їм на панів Центральна Рада. Хоч в з'їзді участі не брали, але йому співчували: духовенство, старе кадрове офіцерство російської армії родом з України, промислові, фінансові і торговельні круги, врешті, горстка інтелігенції. Таким чином З'їзд Хліборобів виявив 16/29 Квітня 1918 р. бажання всіх *найважливіших* класів тодішнього громадянства Української Землі.

Якщо не згадувати часів розцвіту старої князівської Руси — часів, коли Україна, як щось окремого від Новгороду чи Суздаля, себе ще не встигла проявити — то не було події, як оцей З'їзд Хліборобів, так відмінної, так іншої від всього того, що досі діялось на Україні.

Перший раз в історії України Владу Українську проголошено під проводом батьків, а не синів: під проводом консервативного — старшого, а не революційного — молодшого класу.

Перший раз в історії України джерело Влади виведено з традиції, а не

з бунту: з моральної, а не фізичної сили — з чогось *старшого*, ніж сама Влада.

Перший раз в історії України Влада Державна, сегосвітська, не схопила «за патли» Владу Духовну і не примусила її себе визнати, а прийняла в покорі з її рук помазанництво Боже: помазанництво Духовного, вищого од себе.

Перший раз в історії України Владу Верховну віддано не отаманові за його персональні заслуги, а представникові Роду, що вже гетьманував на Україні: отже, во ім'я спільної минувшини цілої Української Землі, а не во ім'я сьогодняшнього гону якоїсь одної окремішньої отаманської банди.

Перший раз в історії України знайшовся представник старшої, батьківської верстви, що, не підлизуючись до хамства і не кланяючись йому на всі чотири сторони, зважився взяти на себе страшний тягар Верховної Української Влади.

Перший раз в історії України в творцях її дальшого життя проявилась *свідомість Землі*, а не Орди. Пряма наслідниця кочового Низу — Українська Народня Республіка (що як той на Дунай, так вона згодом перекочувала до Варшави) — була замінена територіяльною, на засаді Батьківщини опертою Українською Державою.

Перший раз в історії України — поняття «Україна» стало означати *ціле* — у всіх його класах — *місцеве громадянство*, а не тільки один його «уділ», одну його «віру», якийсь один його «народ» чи якусь одну його «націю», вроді тієї, що розбудовується тепер «інтегрально» в Сміхові під Прагою.

Тому перший раз в історії України могла з'явитись хоч на хвилину Законність, Маєстатичність і Загальність імени українського — Української Верховної Суверенної Влади. І в цьому — а не в різних побічних дрібницях — лежить все вікопомне значіння акту, якого правду намагались і намагаються закрити страшною руїною і підлою брехнею ці перші десять літ нового панування Хама...

Такий, а не інший характер акту проголошення Гетьманства став зразу проявляти творчі наслідки, незважаючи навіть на форми, в яких Законність, Маєстатичність і Загальність Влади могла в реальних українських умовах проявитись, і незважаючи навіть на ґрунт, так глибоко переораний психікою і навиками хамства, як ґрунт український.

Під впливом цього акту починають приймати поволі українські форми всі прояви місцевого життя. Українським — з російського та польського — починає ставати місцевий консерватизм. З хвилиною, коли і на Україні знайшлося нарешті щось консервувати, коли Україною має право зватися нарешті не тільки жменька злобних літераторів, а все дійсно сильне і дійсно творче на Українській Землі, з'являються консерватисти українські. Тому може нарешті зорганізуватись і місцевий український поступ. Єдність «Національного Союзу», якої ані перед, ані по Гетьманстві не бачили між собою «національні» революціонери — стала можливою тільки завдяки появі в українських формах місцевого консерватизму. Тільки його тверда стіна давала змогу революціонерам, замість летіти носом в прірву, одною рукою перти на стіну, а другою одмахуватись од натискаючих на них ззаду ще більших революціонерів.

Тисячолітнє хамство не може, розуміється, зразу щезнути з лиця Української Землі. Але, зв'язане тепер Законністю, Маєстатичністю і Загальністю Української Влади, воно всю свою злобу і руїну повертає в кінці кінців на добро Землі. Хамству польському і всеросійському на Україні

вирвані його найстрашніші зуби. Воно не може вже оправдувати свого існування хамством українства. Бо ж українство тепер — це вже не партійно-революційна отаманська «нація», а все і всіх обіймаюча Гетьманська Держава. І як не намагається ревіти одно хамство про «непонятну мову галіційську», а друге хамство про «незрозумілу народові мову російську», проте вони прекрасно бачать, що *Гетьманську Владу* «мовою» не перекинеш. Тому одні починають вчитись «шевченківській», «не галіційській мові», а другі видають українсько-російські та російсько-українські словники, і з цього виростає Україна.

Росте Україна і тому, що її хамство нарешті в перший раз себе взаємно побачило і пізнало. Чи можуть зійтись коли-небудь при однім столі український вшехполяк, общерос і націоналістичний українець, якщо нема вищої од них, старшої од них, Законної, Маєстатичної і Загальної Української Влади? Знайшовшись завдяки цій Владі раптом в одній хаті, вони бачать, що подібні вони всі три до себе, як близнята сіямські. І це стирає їм всім канти. Так само, коли хамський каратель лупить нагайкою іменем України революціонера, а хамський революціонер іменем України здирає живцем шкіру з карателя, то обидва вони поволеньки перекипають, а на дні лишається спільна і тому, і другому Україна. Росте вона і тоді, коли її найбільший навіть ворог мусить тому, що це Держава Українська, іменем її всі свої громадські акти прикривати. Росте тому, що її сини, хоч б'ються ще, як і билися раніше, але символ України стоїть вже тепер *над ними*, а кругом їх держить обруч Державної Української Влади, що не дає їм, як досі, розсадити Україну.

Найбільше же росте Україна в початках Гетьманства 1918 р. тому, що батьки не проклинають вже своїх синів. Що починають вони поволі Україну синів благословляти, бо ця синівська Україна вже не б'є, не мучить, не проганяє їх. А з другого боку давно зросійщені і спольщені сини згадують тепер своїх українських батьків і з любов'ю та покорою починають тепер до сього синівства признаватись. В невидимій силі такого, власне, іншого, ніж досі, наставлення громадської душі починають почувати себе рідними братами і рідними синами одної Української Землі місцевий «росіянин», «поляк», «українець». І тільки тому, тільки в часах Гетьманства 1918 р., твориться своя Держава Українська, а в Українській Державі починає народжуватись дійсна, не літературна, Українська Нація на Українській Землі.

З попередньої нашої історії одна лише доба може рівнятися по своїй українотворчій силі з добою Гетьманства 1918 р. Це — останні роки панування Великого Богдана. В свідомості своїй і своїх помічників він перестав вже тоді бути лише козацьким Батьком. Він хоче Королівства Руського, Гетьманства Війська Запорозького, в розумінню не мандруючої озброєної ватаги, а територіальної Держави — такої, яку має в сусідній Річпосполитій аналогічний Війську Запорозькому Народ Шляхетський. Тому він так хоче возстановити тоді органічну структуру, розбитого козацькою революцією, громадянства Української Землі. Тому для повернення цьому громадянству його батьків, його консервативної частини, він так запопадливо оберігає універсалами повертаючих тоді на Україну панів. Тому він так хоче одержати для себе благословенство Патріарше — *вищу* духовну санкцію своєї Влади. Тому він так драгливий в справі вибору сина на Гетьманство, бо хоче витворити традицію, дідичність — санкцію чогось давнішого, *старшого* для Гетьманської Влади. І тому падає він, горем убитий, на вість про бунт козацький. Валиться, наче дуб

од грому, старий Гетьман, коли по десяти літах надлюдської праці ясно бачить, як Хам український не розуміє і повік не зрозуміє, що таке Законність, Маєстатичність і Загальність — що таке вірність і шляхетність — в будові нової Держави, в твореню Української Влади...

— Як?! влада верховна має бути вище, ніж мої суверенні апетити? Значить, ніколи вже ні один отаман Гетьманом — владою верховною не стане? Значить, Україна — це щось таке, що я маю шанувати, любити і слухати, а не щось, чим я можу бити, скидати і себе вивищувати? Щось спільного всім на цій землі, а не власність монопольна моя і моєї банди? Брехня! Це не Україна! Це вигадка московських і польських поміщиків, щоб повернути собі маєтки на Україні!

Повстання Пушкаря завалило українотворче діло Богдана Хмельницького. Повстання отаманів під фірмою «Петлюра — Винниченко» завалило українотворче діло Гетьманства 1918 р. І як в першому, так і в другому випадку — так вчора, як і від віків — переможці, обдерши Україну з Законности, Маєстатичности, Загальности, перерізали зараз же на другий день самі себе і щезли в рабстві. Чому так сталося?

* * *

Тому, що не було на Україні *своїї власної Яфетової Сили*.

Українотворче діло Богдана спиралось на силі Тугайбеєвих Татарів, що біля Гетьмана весь час перебували і по його наказу отаманські голови стинали. Українотворче діло Гетьманства 1918 р. спиралось на силі, дисципліні і організації німецької армії. Обручі, якими держався український котел з перекипаючим в державу та націю його хамством, не були місцеві, українські. Коли вони перестали держати, коли зникли, хамство розірвало котел, убило Україну.

Гетьманці! Ції гіркої і болючої правди не вільно ніколи забувати. Все інше в нашому упадку — це деталі, це дрібниці. Основне — Хам і Яфет. А суть, найглибша суть, така: *буде власна місцева Сила Яфетова здатна паралізувати Силу Хама — буде Україна; не буде її — не буде ніколи України*. Бо навіть Варяги уподобнюються тільки до Яфета. Коли на даній Землі єсть тільки Хам — вони не асимілюються ніколи. Так, як не засимілювались з Україною ані рицарський гетьмановий «друг-сокіл» Тугайбей, ані німецька армія.

Сила Яфетова — це не диктатура. Нема на Україні такої місцевої сили, яка б без помочі Варшави чи Москви могла примусити мовчати всі інші місцеві українські сили. А поміч Варшави чи Москви у *внутрішніх* українських справах — це смерть, це загибель України.

І найбільшим політичним нерозумом було б прикривати щільно диктатурою котел, який мусить ще перекипіти: мусить у внутрішнім тертю перетерти віками накопичене хамство. Вся суть в цьому, щоб це хамство перекипало в українських державних обручах; щоб, взяте в обручі, воно котла не розсадило. Таким власне обручем мусить бути Яфетова українська сила.

На прапорі її написано:

За Гетьмана з Гетьманського Роду — за одну для всіх і вищу од всіх Законну Маєстатичну і Загальну Держ. Українську Владу!

За всю Землю Українську — за спільну всім місцевим «уділам», «вірам», «націям» і «народам» — Батьківщину!

За ціле Громадянство Українське і за основи його буття як Громадян-

ства: за Церкву, за Армію, за Родину, за Класові Організації!

Тому українотворча Сила Яфетова дасть в межах українського державного закону волю українському Хамові. Доки він під одним Гетьманством, не порушуючи єдності Землі і не руйнуючи основ Громадянства, б'ється між собою за свої «уділи», «віри», «народи» і «нації» — нехай б'ється. Але за отаманські посягання на Верховну Владу, за розбивання Української Землі і за руйнування Церкви, Армії, Родини і Класу — Хам мусить йти в клітку. А головне — він мусить знати і відчувати, що єсть сила, яка його посадить в клітку. Без цього не буде України.

Безмірно важко таку Силу Яфетову на Україні сотворити. Бо щоб стати опорою Законної, Маєстатичної і Загальної — Державної Української Влади, вона *джерело єдності* мусить мати в собі, а незовні. Це значить, що вона не може бути об'єднана ненавистю до чогось поза собою, так як об'єднані нею, наприклад, комуністи чи фашисти. Вона не може об'єднатись ненавистю до свого Хама, бо Хама вона мусить виховувати, а не убивати. Вона не може об'єднатись ненавистю до Москви або до Польщі, бо ненависть до Москви зажене її в Польщу, ненависть до Польщі зажене її в Москву, а ненависть одночасно до обох — в петлю самогубця або в дім для божевільних. Прикладом для неї мусить бути не націоналістичний фашист і не соціалістичний комуніст, а давнього, з часів могутности, старого типу англійський *слуга державний*.

Не в загіпнотизованій якоюсь ненавистю банді його сила. Сила його — це дім — родина, Церква. Клуб класовий. Пошана, вірність та любов для своїх лідерів — авторитетів. Вірність цих авторитетів Королю. Ідеал всіх — шляхетність, джентельменство. Ось і все.

З безмірним спокоєм дивиться він на свободні рухи своїх співгромадян доти, доки ця свобода не зачіпає Маєстату Короля і Державного Закону. Тоді він без пардону валить по голові. Так само не ненавидить він ані Француза ані Німця. По лапі дасть одному і другому за вмішування в його внутрішні діла. Але з кожним готовий вийти в союз, коли цього вимагає вище для нього понад все, крім Бога — *Добро Держави!*

Такий наш Яфетовий Ідеал, Гетьманці! Тільки внутрішня вартість наша, тільки ця сила, яку ми сотворимо самі в собі, дасть нам змогу цей ідеал великий осягнути. Як не може бути без Яфетової Сили — України, так не може бути Сили Яфетової без непорушної, безкомпромісової внутрішньої моралі. Які ж основи цієї моралі?

Любов — що не значить коров'яче взаємолизнання, а тоді раптом рогом в бік. *Покора*, — що не значить хитрість і низькопоклонство. *Вірність* — в серці, а не на язичі. І *почуття спільности*, а не злобне вишукування в очі ближнього пилинки, щоб жовчі більше до свого жолудка напустити і собі в той спосіб приємність учинити. Коротко: *шляхетність, благородство*. Як скрізь, на цілім світі, від назви верстви державнотворчої родилась назва моральної прикмети, так тільки з цієї моральної прикмети народиться Яфетова, державнотворча сила України.

На цих основах збудуємо організацію. Вона не сміє бути одірваною од громадянства «чуттєвою» бандою. Коріння її мусять бути в громадянстві — в своїй родині і своїм роді, в своєму класі (значить, в різних класах України) в своїй Церкві (значить, в різних християнських Церквах України), од яких ми не маємо права, тому що ми Гетьманці, одриватись. З організації цієї виросте на Землі нашій Яфетова Сила, а на Силі Яфетовій опреться Гетьман — Законна, Маєстатична і Загальна Державна Влада України.

Хочемо, щоб була Україна — робім те, що тепер робити треба: творім організацію — зародок Яфетової Сили. Ділом і думкою. В краю і на еміграції. Скрізь і при всяких умовах. Не «від завтра» і не «коли кон'юнктура буде ліпша», бо завтра буде вже запізно, а добра «кон'юнктура» без нашої співучасті ніколи не появиться.

При тім не закриваймо очей на смертельну небезпеку, що з кожним днем все більше загрожує нашій організаційній праці. Найбільша небезпека Яфетовому ділу — Хам. Він хоче на своє перекрутити наші цілі. Він добирається до нашого внутрішнього життя.

— Нехай ваш Гетьман стане отаманом! Нехай він прожене од себе всі останки старих, слабих, непотрібних класів; всіх старих українських діячів, всіх теоретиків, що не вірять в отаманську Україну. Нехай він стане на чолі українського повстання проти таких, як він. Нехай буде диктаторським вождем молодих націоналістичних сил, до яких належить будуччина і завтра сорокамільйонної нації. Тоді ми всі станемо Гетьманцями, всі підемо з вами! — Так шепче вам до уха Хам.

— Чи не пора вже розпочати бунт!? Вже десять літ існує рух гетьманський і ще не поділився? Чи можна щось подібного стерпіти «на Україні»? Таж дивіться: москалі, поляки, українці, поміщики, селяне, буржуї, пролетарі, офіцери, дворяне, козаки, православні, католики, унії — все там вкупі. Ану! поцькуй-но їх один на другого! Розбий! Можеш це робити без боязни. Екзекутиви там нема. Зразу станеш гетьманським отаманом. Вкради у них ідею! Перекрути її на реві! Вирви з неї два, три гасла, а на саму суть наплюй! Скажи, що ти очищуєш гетьманство од ворожих — чи нації, чи селянству, чи унії, чи може православію — елементів. Скажи, що ти за Гетьманом, але проти тих, кому він доручив тобою управляти. Скажи, що ти хочеш, щоб Гетьман був самодержавний: твоя воля — його воля. Тоді удасться тобі це, чого даремно добивався, поки був республіканцем: станеш українським «Муссоліні» — возстановителем Гетьманства силою всеруйнуючого і всеосмішуючого українського вікового хамства!

Гетьманці! Послідователі Яфета! Покажім, що єсть у нас екзекутива. Не фізична, не кулачна, — а духовна і моральна. Нехай не зверне нас з нашого шляху, нехай не розложить нас — все в пародію ї порохов обертаючий, український Хам!

В обличчю всього того, що було і що єсть на Україні, Милість тільки Божя може нас урятувати. Тому до Бога перш за все нехай звертається наше серце, душа наша, в ці десяти роковини.

Помолімся, щоб допоміг Він нам, Великий Милосердний, виробити в собі, до смерті зберегти і дальшим українським поколінням передати Яфетові прикмети. Щоб дав Він, Великий Милосердний, Гетьманові нашому і Родові Його сили нести найтяжчий український хрест: збирання Сили Яфетової біля Символу, Законности, Маєстатичности і Загальности Державної Влади Української Землі. Щоб зміцнив Він, Великий Милосердний, нашу любов взаємну, що одна тільки дасть проводові нашому змогу вести нас, а нам рости, йдучи по дороговказам проводу. І помолімся за брата нашого, за рідного, за Хама, щоб Бог Великий Милосердний освітив його Милостью Своєю, щоб послав йому в серця покору і любов, щоб переіменив його в Яфета з Хама. Помолімся не пустим криком ніби «релігійних» лицемірів, а найглибшою самотою серця. Помолімся там, щоб одійшов од нас гнітючий сором за слабість нашу і силу Хамову, що нам забрали, зруйнували Україну; щоб настав в душах наших спокій, в серцях радість від буття з собою, а в умах надія — тоді,

дасть Бог, видержимо, Гетьманці!

А ти, Хаме, пам'ятай, що кожної хвилини Яфетом можеш стати. Хіба ти не бачиш, як сил активних українських мало і як цю дрібку ти хамством своїм ще більше дробиш, розбиваєш. Ти ж — син, ти — молодість, ти — завтра, ти — стихія. Ти більше маєш на Україні сили, ніж Яфет. Тому за будучність ти перш за все несеш відповідальність. Щоб ти будував, а не руйнував, як досі, Україну, одного тільки треба: *хвилини покаяння*. Щоб хоч на одну мить покинув ти писати, бігати, кричати — свою «рушійність» хоч на хвилину припинив. І запитав себе, свого сумління: що властиво мене в моїй активності жене, яке це почуття мене до руху пхає? І відповідь дав собі так щиро, так правдиво, як в обличчю Бога, як на порозі смерті...

76

Не схочеш такого покаяння? Робитимеш дальше своє плюгаве діло? Роби, бушуй, кричи, вали! Крім руїни і згуби для тебе ж самого, нічого з твоїх писань, криків, банд не вийде. Бо згідно переказаному всім нам на науку Божому Заповіті діла твої, поки ти Хамом остаєшся, прокляті на віки вічні, до кінця світу. Амінь.

«Поступ», 1928, ч. 3 — 4.

НАЦІОНАЛІЗМ, ПАТРІОТИЗМ І ШОВІНІЗМ

(Лист п. В. Липинського до п. Богдана Шемета, писаний у Райхенау дня 12.XII.1925 у відповідь на поставлене питання).

Дорогий Богдане! Листа Вашого одержав. Дуже тішуся, що Ви піддержуєте зв'язок з Н. Н. і іншими своїми однолітками і товаришами. Як я вже Вам згадував в попереднім листі, на Вас, молодих — вихованих уже в українських сім'ях і українських традиціях — спаде колись тяжке завдання берегти і продовжувати ті традиції в тому хаосі, який лишиться на Україні по упадку большевизму. Про це тяжке завдання Вам слід уже тепер думати і до нього заздалегідь приготувитись. А найкращий спосіб підготовки — це єднання від часів молодости і вироблювання в собі спільними силами однакового методу думання і ділання. В той спосіб Ви, молоді, ввійдете в життя як організована сила, що зможе стати ядром, біля якого відбуватиметься кристалізація й упорядкування українського хаосу. Коли навіть у таких державно сильних націй, як Англіїці і Москалі, ядро держави могли творити тільки люди, що спільність, єдність і організованість одержували ще в ранній молодости (звісні англійські гімназії, петербурзький пажеський корпус, кадетські корпуси і т. д.), то що ж доперва говорити про потребу такої спільности від молодечих літ у нас — нації з такими страшно слабкими державними інстинктами і традиціями. Отже, тому тішуся з того, що Ви відчуваєте потребу такого єднання, такої, коли можна так сказати, корпоративности, і дуже, дуже заохочую Вас це діло як найбільше енергійно продовжувати.

Розуміється завжди дуже радо готов я допомогти Вам чим зможу в цій Вашій праці і дуже Вас прошу завжди з повною щирістю звертатись до мене з питаннями, які Вас мучать.

В цьому своєму листі Ви порушили незвичайно важне питання націоналізму і шовінізму, на яке постараюсь Вам тут коротко відповісти.

Націоналізм буває двоякий: державнотворчий і державноруйнуючий — такий, що сприяє державному життю даної нації і такий, що це життя

роз'їдає. Прикладом першого може бути націоналізм англійський; другого — націоналізм жидівський, польський і український. Перший є націоналізмом територіальним і політичним, другий є націоналізмом екстериторіальним і віроісповідним. Перший — я називаю патріотизмом, другий — шовінізмом.

Коли Ви хочете, щоб була Українська Держава — Ви мусите бути патріотами, а не шовіністами. Що це значить?

Це значить перш за все, що Ваш націоналізм мусить бути опертий на любові до своїх земляків, а не на ненависті до них за те, що вони не українські націоналісти. Для Вас, наприклад, мусить бути ближчий український москвофіл чи польонофіл (оцей, як Ви його звете: Малорос і Русин), аніж чужинець, який Вам мав би допомогти визволитись від Москви чи від Польщі. Ви мусите все своє почуття і весь свій розум напружити на те, щоб знайти порозуміння, знайти спільну політичну мову з місцевим москвофілом чи польонофілом — іншими словами: сотворити з ними разом на Українській Землі окрему державу, а не на те, щоб поза межами України знайти союзника, який би допоміг Вам знищити місцевих москвофілів і польонофілів.

Шовініст робить навпаки: він завжди во ім'я націоналізму порозуміється з чужинцем проти свого земляка. Приклад: галицькі шовіністи, які їздять до Варшави просити помочі проти місцевих галицьких «Поляків». Такого рода націоналізм унеможлиблює існування Української Держави, бо загрожені союзом «Українців» з чужинцями місцеві москвофіли і польонофіли завжди покличуть з далеко більшим успіхом чужинців проти «Українців» і знищать державну незалежність України.

Далі шовінізм український ріжниться від шовінізму польського і жидівського, які він наслідує, тим, що він не має таких глибоких культурних і економічних коренів, що дали би йому змогу стати сильним віроісповідним і економічним рухом, як останні. Культурні коріння України в народі українським не глибше від коренів Руси, і коли почати грати на почуттях, на емоціях, на «національній вірі», то на Україні перемаже завжди «Союзъ Русскаго Народу», а не «Союз Українського Народу». Шовінізм український, який є націоналізмом на моду лавочників (жидівське гасло: «свій до свого») і на моду живучих од вітварів «національної віри» інтелігентів, доведе політичну ідею України до загибелі, бо ані дійсні бакалейщики, ані до чогось здатні інтелігенти на Україні шовінізмом українським не захопляться. У нас він буде репрезентований завжди типами Донцових і тому подібних озлоблених і егоцентричних (закоханих у собі) людей, які своєю безсилою злобою все творче, життєздатне на Україні від України відганятимуть.

Отже, будьте патріотом, а не шовіністом. Бути патріотом — це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного й політичного співжиття людей, що живуть на Українській землі, а не мріяти про витопплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом — це значить шукати задоволення не в тім, «щоб бути Українцем», а в тім, щоб було честю носити ім'я Українця. Бути патріотом — це значить перш за все вимагати гарних і добрих учинків від себе, як від Українця, а не перш за все ненавидіти інших тому, що вони «не-Українці». Врешті, бути патріотом, це значить, будучи Українцем, виховувати в собі перш за все громадські, політичні, державнотворчі прикмети: віру в Бога і послух Його законам, тобто духові вартости; далі вірність, твердість, сильновольність, дисципліну, пошану для своєї традиційної Влади

(монархізм), загалом кажучи, лицарськість — тобто політичні вартости. Натомість бути шовіністом — це значить прикривати свою духову пустку (безрелігійність), і своє політичне руйництво: отже, зрадництво, хиткість, безвольність, отаманію, самозакоханість, кар'єризм, здеклясованість — фанатичними вигуками про «Неньку Україну», про «рідну мову», про «ми Українці!», про клятих «Москвинів і Ляхів» і т. п. Борони Вас, Боже, від такого рода «націоналізму», який може принести тільки те, що вже приніс: руїну України. Те саме напевно каже Вам і Дядя Сергій в розмовах про шовінізм, про які Ви в своєму листі згадуєте.

(Тут пропущено згадку про одного Турка, який думав перекласти на турецьке «Листи до Братів-Хліборобів» і через п. Б. Ш. звертався в тій справі до їхнього автора).

78

Наближаються Різдвяні Свята і Новий Рік. Позаяк мій час на кореспонденцію тепер дуже обмежений, то, певне, не зможу вже перед тим до Вас ще написати і тому вже тепер шлю Вам найсердечніші Святочні та Новорічні привітання і бажаю Вам багато сил духових та фізичних, успіху в Вашій праці, молодечої віри та бадьорости і як найбільше патріотизму, а як найменше шовінізму. В. Липинський

"Поступ", 1927, ч. 1-2.

ДОНЦОВ І ЛИПИНСЬКИЙ

Саме зіставлення цих двох імен мусить викликати не в одного з наших читачів реакцію, подібну до електричного струму, що його викликає злука двох полюсів. Бо ж, справді, вколо сих двох імен поляризується від двох десятків років українська політична думка. Під знаками сих двох ідеологів стоять два табори, що ділять нашу національно-політичну арену бодай за кордоном. Зрештою сі дві людини були політичними противниками в житті і не жалували сарказму та нападів одна супроти другої.

А втім, чи не маємо тут до діла з доволі розповсюдженим об'явом, коли два кровно споріднені брати є в той самий час найбільш заїлими ворогами. Або з іншим об'явом, коли дві протилежності стикаються. В кожному разі обидва наші політичні письменники є знаменними для нашого часу, обидва стоять на тім самім перехресті доріг, обидва служать дороговказами для наших сучасників. Але кожен з них приходить до того перехрестя зі свого боку, звідси позірنا протилежність їх прямунів. А до того ж обидва мають пристрасну, ексклюзивну вдачу, звідси їх сторонничість і взаємна нетерпимість.

Протягом останніх двадцяти років українське життя перебувало і події відбувались ніби під монопольним впливом думки Донцова. На Донцові виховалось покоління, що приходило до голосу по революції. Воно то винесло на своїх плечах московсько-большевицький режим то польсько-державну займанщину. Боротьба з останньою була вповні натхнена Донцовим так само, як і ідея української національної революції, що набрякала і тужавіла по всіх землях. Лишається загадкою, як поляки не здавали собі з того справи і могли толерувати в себе огнище донцовської думки, що ним був «Літературно-Науковий Вісник». Але чи ж то єдиний приклад польської короткозорости? Натомість Совети не переочили Донцова і викляли його по всім правилам комуністичної секти.

Натомість Липинський до останнього часу цікавив серед українського

громадянства хіба невеликі гурти його вірних, що дивились на «Листи до Братів Хліборобів», як магометани на Коран і вчили та товмачили їх, як жиди Талмуд. Та не цікавились Липинським одиниці, непричетні до гетьманського руху і які, маючи ширший виднокруг, доглянули в його писаннях цінні вказівки до пізнання нашої історії та сучасності. В укр. політичній житті Липинський відігравав дотепер скорше негативну роль, еднаючи людей, які не були в стані погодитись з духом нашого революційного часу і ставили йому опір. Під тим оглядом Липинський, його ідеї і його чинність є виразно реакційними, що немало утруднило нашим сучасникам підхід до нього.

Щодо понять революційності і реакційності, то треба зазначити, що вони релятивні і в часі, і в просторі. Справді, чи ж соціалістичні ідеї, донедавна так крикливо революційні, не є нині наскрізь реакційними? Вони протиставляться стихійній органічній перебудові ладу в Європі, а може, і в цілій світі. А знов же двигуни цієї перебудови, фашизм і нац. соціалізм, оперлися не на одно з гасел, які донедавна вважались назадницькими, як-от хоч би націоналізм. Тож ужиті нами категорії не можуть служити для кваліфікації правильності чи хибності ідей чи чинів, лише для характеристики наставлення у відношенні до дійсності. Що іншого в питанні людей і їх чинності. Тут ці терміни мають чи то позитивний, чи негативний зміст.

Внаслідок певних подій і в силу природної еволюції нашого громадянства тепер дається помітити деяке послаблення інтересу до Донцова, натомість в розмовах і в писаннях дедалі частіше з'являється ім'я Липинського. Знаємо середовища, де ученики Донцова, які всапили його ідеї майже з молоком матері, починають мати не так до ідей, як до особи їх автора, сильні застереження. Знов же бачимо, як прихильники гетьманського руху, зпостерігаючи зріст зацікавлення Липинським, тішаться, ніби то було знаком зросту їх політичних впливів.

В дійсності не йде о зміну відношення сил, лише о дальше навершення української політичної думки ідеями, що дозрівають в житті і свідомості. Ідеї Донцова вже так засвоїлись нашим загально, що перейшли ніби в підсвідомість і ніякі застереження не позбавлять наших сучасників влади над ними. Ідеї Липинського щойно доходять до свідомості того загалу і щойно зачинають ним засвоюватись. Вони входять в нашу революційну дійсність, скорше сприяючи перебудові життя, аніж гамуючи її. І сам факт співжиття і співділання ідей різного походження в тих самих середовищах свідчать про їх спорідненість.

Грунт, на якому виростали основні, підметові ідеї обох наших політичних письменників був той самий, а власне: отримання західноєвропейського духового досвіду з життєвим досвідом східноєвропейським або інакше: сприймання нашої нац. дійсності крізь призму ідей Заходу. Обидва досвіди переживаються нашими авторами неоднаково, звідси їх розбіжність, але не суперечність, як то комусь, а може, і самим авторам, могло здаватись. Кожен з них вніс в саме ставлення, а тим більш в розв'язування проблем щось свого питомого, індивідуального, але і то їх не порізнило ґрунтовно. І не даром в останні часи ім'я Донцова починає дедалі більше в'язатись з поняттям «традиціоналізму», гарольдом якого був Липинський.

Як духовий, так і життєвий досвід Європи, мов той бог Янус, все мали два обличчя, з яких одне звернене на Захід — обличчя латинороманської цивілізації, а друге на Схід — обличчя германо-слов'янської культури. А

втім, в самій основі європейської цілості східний і західний первень стисло зазублюються, включаючи в себе переходи звена, як від романської Іспанії, пересякненої арабськими впливами, або колишньої Еллади, що дала підмет римської цивілізації, щоби пізніше протиставити Римові — Візантію.

Приглядаючись нашим авторам, дасться помітити, що основні первні європейської духовости відіграють в їх світоглядах рішачу ролю, але дозуються неоднаково і в кожного на свій спосіб.

Донцов є ближчий до германо-слов'янського світу, і то як своїми формальними зв'язками, такі цілим своїм наставленням. Впливи Ніцше у него дуже виразні і, мабуть, їм він завдячує свою приналежність до культу Діоніса, культу первісних, стихійних сил, культу життєвого гону. Не раз і не два закликає Донцов своїх земляків плекати в собі свіжий інстинкт, замиловання до руху, до змагу, до розкошів борні і перемоги. І сими закликами Донцов зробив своє. Він розбудив в молодому поколінні дух зачіпности, волю до заборности, охоту до ризика, себто той духовий імперіалізм, без якого жадна жива істота, а тим більше нація, неминуче паде жертвою, замість стати переможцем в житті.

Зовсім щойного Липинський. Цілою своєю істотою він є близький латино-романській культурі, генієві західноєвропейських народів. Само собою напрошується порівнення його з французами Моррас і Барес, що є характерними виразниками зах. європейської духовости, виплеканої на спадщині інтелектуалістичної Еллади і тверезого розуму Рима. Розум, ба навіть розмисл, а не інстинкт чи інтуїція є тут вирішальним чинником духового життя і чинности. Саме почуття є пересякнене наказами інтелекту. Сей романський світ є світом Аполлона, генія викінченности, зрівноважености, гармонії. Се є світ унятий в певні, ясно означені рамки, а тим самим обмежений в своїх розвоєвих гонах і осягах.

Природа духових джерел, з яких наші автори черпали науку, позначилась на цілім стилі їх думок, на почуттях їх, на самих формах вияву і вислову їх.

Донцов є більш поривчастий, загонистий, незрівноважений. В нім сильніша стихія і то стихія, як германського напору, так і слов'янського, скорше українського гону. Відомо, що германо-слов'янському світові бракує здібности до плястичного оформлення, тож не дивно, коли і нашому авторові бракує форми. І не даром з романських авторів для него найближчий Сорель, що в своїх писаннях і теоріях, зрештою, дуже цінних, доволі хаотичний. Ідеї Донцова не укладаються в якісь рамці, вони частогусто взаємно собі суперечать, а тому не творять і не можуть творити певно-устійненої, внутрішньо зрівноваженої системи. Його виклад рвучкий, експресивний, промовляє не так до розуму, як до уяви, а тому Донцов мав величезний вплив на молодь. Його впливи сягають на саму підсвідомість, і тому вони будуть тривкішими, як інші, і переживуть самого автора, а може, і його славу.

Інакше є з Липинським. Сей, не вважаючи на пристрасність вдачі і нахил до сторонничости, коли то не були лише наслідки його недуги, є глибоко зрівноважений і внутрішньо розмірений. Безперечно, той факт, що він належав до зах. католицької церкви і то не лише формально, багато спричинилось до його внутрішньої дисципліни. Він є більш плястичний в думанню і вислові, а головнo більш синтетичний, як Донцов. Тим-то Липинський потрапив дати остаточне оформлення не одному моментові нашої історії, а головнo Хмельниччині. Свої думки на політично-соці-

яльну суть українського життя він уняв в систему, виложену в «Листах до Братів Хліборобів». В тій системності є сила і в той самий час слабкість Липинського, бо ради неї він мусив викривити не одну правду, щоби нагнути її до згори поставленої тези. Для прикладу досить пригадати надмірно суворий осуд нашої інтелігенції та народніх мас і вибілювання провідної верстви, а що найменш замовчування її великих провин перед нацією. Тим не менш його теорія творить цілість і «грає».

Зіставляючи ці дві постаті, можна твердити, що наколи Донцов є висловом динаміки українського національного генія, то Липинський є виразником його статичних тенденцій. Річ очевидна, що обидва змагання до гону і до рівноваги є однаково природні і навіть нормальні. Інша річ, що в залежності від внутрішніх і зовнішніх обставин в суспільстві беруть гору раз одне з них, раз друге, звідки перевага в житті раз революційного наставлення і чину, а раз консервативного. Україна перебула досить затяжну революційну хвилю і внутрішньо вона підготована для спокою, щоби зализати свої рани, щоби відсапнути і взяти новий розгін. Але чи на те дозволяють нині зовнішні обставини, то інша річ. В кожному разі два первні тепер змагають в лоні українського народу, а звідси підвищена увага до двох авторів разом.

Чи не сей стан внутрішнього кипіння, що його пережила Україна, готуючись і переводячи протягом останніх сорока років ряд революцій, в яких інтернаціональна ідея відігравала не останню роль, чи не сей стан, кажемо, поділав на Донцова, коли він виступає перед нами ніби, абстрагуючи від історичної національної традиції. Справді, чи не характерно, що майже ціле його обґрунтування українського націоналізму побудовано скорше на прикладах інших народів, як українського і цитати чужих авторів чи не є головним матеріалом його теорії? Щоправда, Донцов пригадує деякі історичні постаті і моменти, залюбки покликається на Шевченка, Л. Українку, як духових батьків українського націоналізму, але чужі думки і постаті забирають у нього незрівняно більше місця і мають багато більшу вагу. Безтрадиційність Донцова виявилась чи не найбільше в його розправі з Драгомановим, якого він анатемує за те, що той був сином свого часу, себто демолібералом ХІХ ст. Як бачимо, провина є подібна до первородного гріха, який людям доводиться покутувати протягом цілого життя, але за який ще нікому не відмовлено вступу до раю.

Щодо Липинського⁴⁸, то ми вже зазначали впливи на нім чужинні і то зах. європейських мислителів. Але ті впливи у нього не так формальні, як органічні. Вони не виступають надто виразно і навіть коли ходить про Сореля, то думки хвалебника революційного синдикалізму у нашого автора служать скорше для побороення революції. В кожному разі Липинський є наскрізь традиціоналіст, він шукає і знаходить опертя для своїх теорій в минулому України. Почуття історичного в него дуже сильне. Ціла його система соціально-політичного устрою побудована на вказівках минулого. В сім знову сила і в той же час слабкість Липинського, який часом загінотизований видивом минувшини, забуває, що історія не повторюється, що побіч так зв. вічних, загальних законів суспільного життя еволюція не раз імпровізує події і об'яви.

Дуже цікаво зіставити постаті Донцова і Липинського на тлі взаємодіносин України з Московщиною. Тут виявляється в досить парадоксальній, але вражаючій і не позбавленій логіки формі різниця між двома ідеологами.

Як ми зазначали, Липинський своїм походженням, вихованням, цілою своєю істотою далекий Росії, так далекий, як далекий Рим Москві. Тим часом Донцов, що вийшов з херсонських степів і почав політичну діяльність в рядах російської соц. демократичної партії, є близький Евразії. Донцов є запеклим ворогом Московщини, і чи не є його найбільшим подвигом, що він проломив глибоку діру в підсвідомім москвофільстві Українців, спеціально передреволюційного покоління.

На останку ще одне зіставлення, але сим разом не в ділянці ідеї, але в площині реалізації їх, застосування до політичної практики. Тут обидва наші ідеологи зазнали доволі дошкульних невдач, хоч і не поразок, причини яких мають в обох випадках певну внутрішню аналогію.

Донцов, ідеолог українського націоналізму, шукав ліків на нашу бездержавність в розбурхані в українським народі життєвих гонів, а також підносив вагу в історії сильної особистості. Воля до життя, до влади, гін до чину є лейтмотивом всіх його писань. І сталося так, що деякі з його прихильників зробили з культу волі альфу і омегу політичної мудрости. Їм стало здаватись, що досить лише захотіти, сильно захотіти, щоби їх бажання здійснилося без огляду на зовнішні обставини, ба навіть на внутрішні спроможності їх. Саме такої психологічної помилки допустились у нас певні групи, де ексклюзивність дійшла до нігілізму, принциповість виродилась в безоглядність, а неприєднаність в сліпу затятість і то не лише в теорії, але і в політичній практиці.

Відповідальність Донцова є в данім випадку скорше негативна і полягає в тім, що він, викликавши націоналістичний рух, не дав йому твердих берегів, які би перешкодили рухові вийти з свого природнього ложбища. Донцов опинився поза рухом, в кожному разі, поза Організацією Українських Націоналістів, мабуть, з тих самих причин, з яких не міг задержатись в інших організаціях, що до них колись причалував. Він не лише не прикладав рук до реалізації голошених ним ідей, але не уточнив їх в формі якоїсь політичної чи соціальної програми. Донцов кидав гасла, витворював настрої і на тім обмежувався. Тут унагляднюється невивистарченість Донцова. Полишаючи на боці питання способів і шляхів здійснення його ідей, питання практичної політики і тактики, він своїми браками ніби потверджував думку про другорядне значіння сеї проблематики.

В такім, а не іншій ефекті донцовської науки годі недобачити наслідку його безтрадиційности і браку змислу історичного. Його ідеї недосконало пов'язані з українською дійсністю, з реальним соціально-політичним підложжям, вони надто абстрактні, а тому легко вщеплюючись в душі, тяжче закорінюються в життя. З другого боку, Донцов бачив зах. європейський світ дещо однобічно. Правильно схопивши вагу рушійної сили в європейській цивілізації, він не доглянув контролюючі і формуючі чинники, що так важні в тій цивілізації і якими є розмисл і розум. Він не поставив їх на сторожі стихійного гону і тим не дав йому гальма так потрібного для важного організованого руху.

Ціла літературно-наукова праця Липинського стреміла до обгрутовання теорії українського монархізму в формі дідичного гетьманату. Він так часто і уперто повторює свою основну тезу, що не дивно, коли його читачеві починає здаватись, що гетьманство, як магічна формула, в будь-якім застосуванні і без огляду на особу, що її втілює, забезпечує, ніби автоматично, розв'язку української національно-державної проблеми. Сего, мабуть, не думав сам автор і, покладаючи наголос на інституцію, він не легковажив питання особи. В кожному разі, Липинський вирікся Ско-

ропадського, коли побачив, що цей не надається, щоби втілювати і символізувати ідею монархізму в Україні.

Як до сего дійшло, варто пригадати. За часів української революції Липинський стояв осторонь руху, що виніс ген. Скоропадського вгору. Допіру пізніше пристав він до групи, що підпирала гетьмана, але служив так йому, як Українській Державі. Тому, власне, лишився на пості українського дипломатичного представника і за часів Директорії, яка скинула Скоропадського. Пізніше, по закінченні збройної боротьби, опинившись на еміграції і пишучи свої «Листи до Братів Хліборобів» та шукаючи за живим символом гетьманської ідеї, він звернувся до Скоропадського, але, завівшись на своїх сподіванках щодо особистих прикмет сего останнього, відмовився від него. З сеї пригадки минулого вже видно, як мало мають слушности скоропадські, монополізуючи Липинського для себе.

На сій невдачі Липинського завважили в великій мірі його негативне ставлення до сучасної Європи. Він, як і сучасник Наполеона француз де Мейстр, ненавидів революцію органічно. Тому для него була несимпатичною і глибока перебудова, яка за його часів вже підготовлялась в Європі за проводом італійського фашизму. В своїм шуканні розв'язки різних соціально-політичних проблем, він радше нав'язувався до минулого і так прийшов до ідеї класократії та монархізму, як рецепти на українську бездержавність, як рівно до особи Скоропадського, як представника давньої земельної аристократії, що, на його думку, є державотворчою класою, як були нею англійські лорди.

З вищенаведених двох прикладів видно, як далеко сягають в своїх практичних наслідках теоретичні установки наших ідеологів, якою луною відбиваються в житті не лише те, що вони голосили, а також те, чого вони недоговорювали. Недотягнення чи перетягнення в оцінках, недовершеність чи перепрацьована тугість їх концепцій тим більш дається відчутти в національній дійсності, чим стисліше обмежуватиметься одним з них, замикаючи очі на другого. Противно, коли підходити до цих обох однаково критично, свідчення одного з них доповнюватиме осяги другого. Але для нас не улягає сумніву, що в основі вказівки Донцова є більше на часі і ліпше відповідають вимогам нашої доби, як теорії Липинського.

«Пробоем», 1943, кн. 3. (116).

НАРОДИ ПОНЕВОЛЕНІ І НАРОДИ НЕДЕРЖАВНІ

Недержавність — так зветься наша хвороба. Ця хвороба зовсім інша, ніж подібна до неї по своїм зовнішнім ознакам *поневоленість*. Ми, всі мешканці України, не єсть громадянством поневоленим; ми — громадянство недержавне. Це значить, що ми держави як реального втілення нашої окремішності не маємо не тому, що ми всі хочемо її мати, але нам якась зовнішня чужоземна сила в цьому заважає. Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розвинути, його в цілیم нашім громадянстві розбудити і це хотіння, відповідним методом його організації, своїми власними місцевими силами здійснити.

Нація поневолена єсть завжди нацією державною, яку придушує і позбавляє держави на якийсь час своєю більшою силою чужоземна нація державна. Тому нація поневолена випростовується і відбудовує свою

державу зразу, як тільки цей зовнішній чужоземний натиск ослабне. Вона не зв'язана органічно з чужоземною владою, вона вся відчуває поневолення цією владою, і вона має в собі хоч і в поневоленому, придушеному стані, але *всі елементи*, потрібні для будови держави.

На територію громадянства недержавного чужоземна влада приходить завжди покликана частиною цього громадянства. Але, не знаходячи ніколи для себе піддержки інших його частин, тобто *однодушної* піддержки цілого місцевого громадянства, чужоземна влада спирається при будові держави на свої метропольні сили і править таким громадянством як колонією зі своїх метропольних центрів. Тому нація недержавна, до упадку своєї метропольної влади, ніколи не може випростуватися і будувати свою державу, так як нація поневолена. Вона своєю, покликавшою чужоземну владу, частиною органічно зв'язана з метропольною владою; вона не вся відчуває державне поневолення; вона не має в готовій вже формі всіх елементів, потрібних для будови держави.

Отже, при абсолютній неоднаковості цих хвороб, і лічення їх мусить бути абсолютно різне. Коли нація поневолена може всю свою увагу і енергію зосереджувати, наприклад, на політиці зовнішній — на знайденю десь збоку такого союзника (такої «орієнтації»), який би їй допоміг позбутися гнету чужоземної держави, то нація недержавна мусить всю свою енергію і увагу зосереджувати на питаннях політики внутрішньої. Хвороба недержавности має своє джерело не в причинах зовнішніх — вона не травматичного походження, як хвороба поневолености — а викликана вона причинами внутрішніми, органічними, без усунення яких ніякі найбільше сприяючі зовнішні умови, ніякі найвірніші союзники, ніякі, навіть найкращі, зовнішні «орієнтації» абсолютно нічого не допоможуть.

Для ілюстрації кілька практичних політичних висновків з вищесказаного.

1. Все, що сприяє розвитку почуття єдності між всіми мешканцями України, буде Україну, і руйнує її все, що їх роз'єднує. Напр., розвиток спільного всім почуття спільної території — почавши від якоїсь найбільше «куцої» територіальної автономії (хоч би навіть такої, як колишні земства в Росії) до найвищого сучасного нашого, державного вже, прояву цієї територіальности: Гетьманства 1918 р. — сприяє нашому виліченню з хвороби недержавности. Побільшують натомість цю хворобу до смертельности всякі екстериторіальні віроісповідні (тобто на культурно-ідеологічних, а не на політично-територіальних різницях оперті) націоналізми (в тім числі перший: український) та всякі інтернаціоналізми, які неминуче вели, ведуть і будуть вести до перемоги на Україні якоїсь чужоземної влади (коли б Ірландці свою вікову боротьбу вели під гаслами не територіальної автономії, а під гаслами «мови», «віри» чи якоїсь «соціалізації», вони б напевно того, що мають, не здобули). Виходячи з того самого становища, добре єсть зміцнювати *органічні* сполучення людей на Україні, наприклад, по класам, і зле єсть культивувати сполучення механічні, напр., по партіям. Перші своїми органічно-об'єднуючими впливами мають змогу усувати вроджений нам нахил до роз'єднування; другі, своєю несталостю, випадковостю і неорганічністю оцей наш вроджений нахил тільки збільшують.

2. По упадку більшовицької чи польської влади на Україні буде у нас не «всенародня радість», як це буває звичайно у визволених націй поневолених, а — характерна для всіх недержавних націй — анархія і внутрішня різня між українськими людьми. Хто з політиків українських, запаморо-

чений брехнею про поневоленість України, зайнявся б в цей момент способами «виявлення волі визволеного суверенного народу» — різними українськими «установчими зборами» та «законодавчими сеймами» — замість перш за все творити шляхом *власної організації* матеріально і морально сильну українську владу державну, той тільки збільшить цю різню та анархію і найкоротшим шляхом доведе до нового покликання самими ж українськими людьми якоїсь чужоземної державної влади. Політик-державник мусить пам'ятати, що при хворобі недержавности «воля суверенного народу» виявляється завжди в повстаннях проти своєї власної слабої влади і в рабській покірности супроти сильної влади чужоземної. Доки місцева влада не дасть доказів, що вона забезпечує місцевих людей од анархії і взаємної різни краще, ніж влади метропольні, ніякі українські «установчі збори» не виявлять «волі народу» мати свою власну державу. Такий доказ може дати тільки організована сила тих, що хочуть мати Українську державу. Розуміється, не демократично-республіканський метод може їм оцю силу дати.

3. Ставити Українцям, як приклад до наслідування, політичні методи націй поневолених, але державних, як напр., Поляки, Чехи, Італійці, — значить збільшувати нашу політичну темноту, припізнювати процес нашого самопізнання, а тим самим робити нас зовсім нездатними до вилічення з нашої недуги.

Наприклад, хто каже, що нас, як Чехів або Поляків, може визволити якась «антанта», той готує руїну Україні. Процес сотворення влади, *процес завоювання, через який не пройшла, а мусить пройти* всяка недержавна нація, не може бути замінений для неї так, як для нації поневоленої, процесом зовнішнього визволення *з-під чужої влади колишніх місцевих завоювників*. Таких завоювників недержавна нація ще немає і, щоб стати нацією державною, вона їх мусить сама на місці (а не десь «в Версалі») мати. Без цього перемога сторонніх сил над місцевою чужоземною владою визволить тільки нашу внутрішню анархію.

4. Так само, хто в момент ослаблення на нашій землі метропольної державної влади буде — по прикладу Італійців, Поляків чи інших націй поневолених — закликати до винищення *місцевих*, з цією метропольною державою зв'язаних консервативних державницьких сил, замість заохочувати ці сили до творення на українській землі своєї власної держави і в цьому творенню їм допомагати, той в самім корінні знищить можливість постання Української держави і реального існування української нації. Нації поневолені, маючи в собі свої власні державницькі консервативні елементи, можуть собі дозволити на винищування «чужинців». Нації недержавні, *яких вся організуюча державнотворча здатність захована власне в оцих місцевих «чужинцях»*, нищать разом з ними в самім зародку свою власну націю і державу. Повстання проти гетьманської влади в 1918 р., яке органічні зародки держави і нації української в момент їх відродження прибило, було підготовлене власне такою ідеологією української інтелігенції, зачерпнутою зі шкідливих для нас взірців поневолених націй.

«Політика», ч. I. Рік 1-й, 10.10.1925.

Валерій ШЕВЧУК

**В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ — ІСТОРИК, ПОЛІТИК
ТА МИСЛИТЕЛЬ**

86

З усіх українських істориків ім'я В. Липинського вичорнено було аж так, що про нього на Україні навіть із лайкою нечасто згадували, а тим самим не робили йому «тіньової», а в тоталітарних умовах це означало цілком позитивної, популярності, і на те були свої причини: системою своїх поглядів, історіософських та політичних, він не міг мати з офіційною комуністичною ідеологією жодних точок дотику, при тому аж так, що її представники навіть мало вели супроти нього ідеологічних баталій; можливо також, що це було зумовлено й певною неактуальністю та й нежиттєвістю ряду постулатів Липинського (наприклад, його монархізм), отже, вже тим його погляди мало дратували червоного ідеологічного бика. А зрештою, перед нами один із вельми цікавих мислителів ХХ століття та й видатний історик із своїм неповторним науковим, політичним та й мислительним «я» — і вже це одне примушує придивитися до нього пильніше, почати серйозно й безсторонньо його вивчати, життя його й творчість, і таки повернути до вжитку українському читачеві на Україні (скажемо, що в діаспорі його знали, знають, видавали, вивчали та й осмислювали) його високоцінні історичні книжки; тим часом спокійно розібратись у суспільно-політичних поглядах цього небуденного діяча аж ніяк не буде зайвим, бо без перебільшення можна сказати, що В'ячеслав Липинський, попри його своєрідне політичне донкіхотство й певну сліпоту до проблем насущної сучасності, був однією із найяскравіших особистостей у

нашій культурі й науці ХХ століття, отож навіть помилки й недомисли його цікаві, бо й вони були продуктом певної системи мислення, для української суспільної думки, скажемо, не вельми типової.

В'ячеслав Липинський народився 5 квітня 1882 року в селі Затурцях на Волині в сполонізованому українсько-польському шляхетському роді; принаймні польська гілка його зайшла на Україну в XVIII столітті. У Києві закінчив гімназію і вже тут увійшов до української громади середніх шкіл, відчуючи себе українцем. Але щоб зрозуміти цей процес національного самоусвідомлення майбутнього історика, треба хоч у загальних рисах окреслити те середовище, з якого він вийшов і в якому зростав, — середовище волино-подільської шляхти. Його досить пластично описала в своїй автобіографії «Далекий світ» чудова українська письменниця Галина Журба, яка сама вийшла з того-таки середовища; до речі сказати, що його прегарно описано також і в її романі «Тодір Сокір»: «Товариство, що в нас збиралося, — були самі поляки, службовці сусідніх маєтків, надлісництва й цукроварні. Середньоосвічені, дехто й з вищою, чимало читали, трохи співали, грали на скрипці, фортеп'яні і найбільше в карти. Любили забавитися, випити та погуляти. Походження переважно «місцевого», з українських дідів, говорили по-польськи з українською вимовою, вживаючи силу українізмів, знали добре народню українську мову, співали залюбки або й виключно української пісні. Дуже мало між

ними було справжніх поляків, прибулих з т. зв. «конгресівки» (Королівство Польське в межах Російської держави, з Варшавою включно), яких місцеві поляки недолюбливали, звали «короняжами» й ставились до них згорда, вважаючи себе расово кращими. Був це, безумовно, підсвідомий голос крові. Расова різниця дійсно була величезна. Усякі Валюсінські, Кшемінські, Бжезінські, Пшездецькі, Пшибишевські, Цастрови, Пешхали — дрібні, миршавенькі «короняже» — різко відбивали від ставних, горбоносих, дорідних Стецьких, Подгорських, Гнатовських, Івашкевичів, Щуцьких — недавно понововірених поляків (ім'я їх легіон), що не мали в собі й краплі польської крові, як і ті всякі Дозе, Ребіндери, Ентеси, Тіпельди, Прованси, Печени — пополячені німці, чехи, французи, яких притягнув польський «стан посідання», що залишився в Україні й по розборах Польщі. Отой добробут панський, оте «уживання», той блиск зверхній, чваньковитість польська, що помилково править за культуру. Кров текла у них українська, душа була сполячена, світогляд польсько-шляхетський. Вважали себе вибраним шатром і народом, вищою расою та культурою, сіллю тієї землі, для яких народ український був тільки погноєм. Вони його навіть не мали за народ — просто якесь бездушне, безобличне «хлопство». А проте, органічна пов'язь лучила їх із цим народом глибше, ніж би це здавалось. Сама польськість, з усією патріотичною бомбастикою, уся ця їхня «вища» культура, не могла заспокоїти усіх потреб духово-естетичних та емоційних тієї ренегатської інтелігенції. Польська культура вичерпувалася загальноповерховим блиском, товариським побутом та оглядою, зводилася до патріотичного патосу, декількох пісень патріотичних, а далі замикалася у літературі. Широко ж, нащодень, не було чим дихнути, напоїти душу. Вони знаходили це в питомій українській культурі, що могутнім живлом оточувала їх. Вона їх підсвідомо вабила, притягала, манила наснагою своєю. Полонила українська пісня, насичена всіма почуттями людськими: радості і печалі, туги і ко-

хання; від ніжної лірики до найбурхливіших вибухів жагучості й одчайдушся. Захоплювала українська народня ноша — все те, чого не могли знайти в своїй польській культурі. Це їм не заважало ставитися з погордою до українського селянства, називати його «гадом», «бидлом», поневіряти ним. Їм і в думці не було, що жили вони не лишень потом і кров'ю цього народу, його загарбаним матеріальним добром, але й соками його культури. Захоплено співаючи українські пісні, не задумувалися, що творець цих пісень, цієї ноші, в яку перевдягалися радо, — саме він, отой погорджуваний, поневірний ними, битий гарапником «гад». Зрідка лиш траплялися одиниці, що переростали дещо цей загальний рівень польської інтелігенції в Україні, мали ширший, правдивіший погляд на український народ та його історію, тямали окремішність його мови й культури». (Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття. Редакція Юрія Луцького. — Нью-Йорк, 1989. — С. 258—259). Вячеслав Липинський, зрештою, став однією з тих одиниць, які переросли загальний рівень цієї українсько-польської інтелігенції. У Краківському та Жєневському університетах він студіює історію та агрономію, по тому оселився в своєму маєтку на Уманщині і почав активну акцію агітації за повернення до українства споляченої шляхти, видавши двадцятисемирічним брошуру «Szlachta na Ukrainie» (1909), і, виводячи свої переконання із концепції «хлопоманства», однак, бажав, щоб шляхетська верства як усталена збереглася, тільки здо-була українську свідомість.

Кілька слів про «хлопоманство». Зародилося це явище в 60-х роках XIX століття в тому-таки середовищі сполонізованої української шляхти, здебільша волинської (Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук, Паулін Свенціцький), — цікаво, що, окрім останнього, всі вони склали кістяк знаменитої Київської громади і поставили свою діяльність не на романтичний, а серйозний науковий та політичний ґрунт. Володимир Антонович в

«Моей исповеди», надрукованій в «Ос-нові» (1862. — № 1. — С. 83—96) як відповідь Т. Падалиці, польському письменнику та публіцисту, заявив, що йому лишається або відректися своєї совісті, або залишити польсько-шляхетську суспільність. «Я вибрав друге, — пише він, — і, сподіваюся, що працею та любов'ю заслужу коли-небудь, що українці признають мене сином свого народу, оскільки я все готовий розділити з ними. Сподіваюсь також, що з часом серед польського шляхетського суспільства, що живе на Україні, поворот до народу і свідомість необхідності трудитися на його користь раніше чи пізніше стане моральною потребою не тільки окремих лиць, як тепер, а взагалі всіх, хто в силі буде обмірковувати своє становище і свої обов'язки і не дасть переваги мрії над насуцним, викликаним власним сумлінням, ділом. Отже, п. Падалице, вимастерацію! Я перевертень, і я горджуся з того так само, як гордився б в Америці, коли б став аболіціоністом із плантатора» (В. Антонович. Твори. — К., 1932. — С. 114).

Загалом 1909—1910 роки стали для В. Липинського початком його наукової та політичної діяльності. Він друкує статті в тижневику «Przegląd Krajowy» (1909), історичні праці в «Записках наукового товариства імені Т. Шевченка» у Львові: «Генерал артилерії Великого князівства Руського» (т. 87, 1909), «Аріанський соймик в Киселині в маю 1638» (т. 96, 1910), ряд статей у «Літературно-науковому віснику» («Данило Братковський» — 1909) та інші, в газеті «Рада», а незабаром видає монументальне видання «Z dziejów Ukrainy» (в 1912 році, перевидано в 1959 році), зредаговане і здебільшого ним написане. Це видання вельми цікаве, і його треба розглянути докладніше.

Цю найбільшу працю історика присвячено видатним «хлопоманам» В. Антоновичу, П. Свенціцькому і Т. Рильському. В передмові до читача із землі української В. Липинський пише: «Покоління наше живе в часі відродження народів, які, втративши самостійний устрій політичний у тяжкій боротьбі, залишилися на певний час затриманими в нормальнім

розвитку, через сильніші держави в значній мірі засимільовані і через чужі культури чужих народів здебільшого в своїх так званих вищих колах поглинуті. Збудився тепер до нового життя і наш народ: народ український. Безповоротно минули для нас нарешті часи сну, в минуле відходять тяжкі хвилі занепаду та безладдя. Гасло життя пройшло по широкій землі нашій від краю і до краю. І озвалися знову всі комірки, всі складові частини нашого народного організму. Чи на узбіччі маємо лишатися тільки ми — кров з крові і кість з кісті українського народу — його частина нероздільна, яку колись відірвала силою від батьківського пня Польська держава, позначаючи нас пізніше відомою плямою відступності: мовою інших і культурою чужих? Чи тільки ми одні маємо лишатися для величезного дерева народу нашого тією однією гілкою мертвою, струпілою, яку вже оживити й відродити годі? Однак, і ми маємо право на життя» (Z dziejów Ukrainy. — К. 1912. — С. V). Зрештою, вся книга, а має вона 669 сторінок великого формату, багатоілюстрована й розкішно видана, й була ніби наочним ствердженням права на життя в українському середовищі саме тієї верстви, до якої В'ячеслав Липинський належав. «Працю народного усвідомлення передусім розпочинаю від себе, — писав він. — Не хочу проливати фарисейських сліз над «несвідомістю» люду нашого, чекаючи у бридашному лінивстві, аж те хтось за нас виконає, аж народ наш стане потужний і сильний, аж порве нас тим часом без будь-якого з нашого боку зусилля здійснота хвиля звияжства. Не хочемо тривожно оглядатися на братів наших, тягнучись до безладної реасиміляції, але самі сміло, по чоловічому відповімо собі на поставлене всій Україні через пророка нашого питання: «Що ми? Чий сини? Яких батьків? Ким і за що закупі?» (Там-таки. — С. VI—VII). І далі: «Одна лише верства шляхетська, втягнута колись до державного життя Річчі Посполитої переможним польським впливом, спершу політичним, а потім мовним та культурним, підлягла цьому у величезній своїй більшості. Тієї

ото спольщеної правобережної української шляхти ми є нащадками. Але науково вивчаючи забуту і дорогу історію батьків наших, не маємо на думці очевидно жодних станових урощень чи класових. Про пізнання нам історичної правди йдеться. Науку з нашого минулого мати хочемо: яких повинні уникати помилок предків наших, в який спосіб, без огляду на теперішній наш стан, верствою суспільно пожиточною і потрібною можемо залишитися для народу нашого. Знаю, однак, що наша шляхетська історія має багато карт смутних і багато згадок болісних. Але знаю також, що батьки наші в шерегах старожитньої Русі змагалися, що зі славної пам'яті Богданом Хмельницьким вітчизну свою з неволі визволяли, що на вірність України «в часи щастя й нещастя» присягали, що з останніми гетьманами на вигнання йшли, в останніх збройних змаганнях голови свої на побоїську складали. І навіть, коли вже руїна остаточна настала, коли зігнувся і змізернів український тлум шляхетський, була завше з покоління в покоління серед нього горстка, яка про визволення свого народу змагатися не переставала. Отож сподіваємося, що і сьогодні викинути себе з України духовно не позволим. І в спільній праці та спільній боротьбі з мільйонами люду українського покладаємо надію спільного ліпшого завтра для нашої землі батьківської» (С. VII—VIII).

Отже, передмова до книги — це, в першу чергу, ніби маніфест В'ячеслава Липинського та його однодумців. Далі історик пояснює, чому саме книгу присвячено В. Антоновичу, П. Свенціцькому і Т. Рильському. А тому, що це були представники останнього перед ними покоління, які до кінця життя змагалися за ліпшу долю України. Але «не беремо, — пише В. Липинський, — від них до потреб хвилі застосованої їхньої програми внутрішньої політики» (С. VIII). Історик вважає, що В. Антонович помилявся, коли покладався на росіян у потребах українського народу. А П. Свенціцький завівся, запевнюючи, що Україна може знайти прихильників серед вищих сфер польсь-

ких «Беремо, — пише В. Липинський, — натомість зі святої для нас науки тих «хлопоманів» те, що в них було істотне і незмінне. Приймаємо їхнє гасло повернення до свого народу, яке так виразно сформулював і огромом праці для української науки ствердив Володимир Антонович. Дідачимо їхню ідею сповнення своїх обов'язків щодо люду українського, яку, відповідно до сучасних умов, впроваджував у чинах цілого свого сільсько-го життя Тадей Рильський. Хочемо, як вони, іти рука в руку із представниками того люду, «від якого себе відділити не можемо», кажучи визначенням глибокої віри Пауліна Свенціцького. І прагнемо, зрештою, аби їхній незламний характер і неугинна воля світили для нас прикладом. Щоб не вигасали серед синів шляхетських традиції офірної боротьби за Україну, передані поколінню нашому через попередників наших, борців української ідеї» (С. VIII—IX). Серед піонерів нашого відродження називає В. Липинський також Еразма Ізопольського, який в 1858 році надрукував «Думу з дум українських» і писав у передмові: «Хоча родом є українець, а серцем і душею козак з діда-прадіда, хоча захоплений думкою з'єднати в одне думи, пісні, казки, приповіді народу українського, силкувався я набути вправи і вільного вживання в наріччі народнім українським, але не зміг того досягти і звільнитися із впливів тих, які на мені відбилися від дитинства проздовж шкільних наук і товариських спілок, серед яких жив. Спробувавши разів із сотню даремно, визнав остаточно думку мою за неможливу для мене у виконанні цієї праці мовою люду українського, прецінь самої думки не занехав, силкуючись виконати її в мові польській» (С. X). Цим і В. Липинський пояснює мову польську його високоцінної україністичної книжки, але він, як покаже час, пішов далі Е. Ізопольського й науковою українською мовою чудово опанував.

Видаючи «Z dziejów Ukrainy», В. Липинський оперся на підтримку Йосипа Юркевича, Франтішки Вольської і Людвіка Седлецького. Що то були за люди? Йосип Юркевич (1855—1910) був ліка-

рем, членом Старої громади, співпрацював у «Раді», ЛНВ, «Селі» та інших часописах, автор нарисів «Сучасні сільські малюнки». До речі, його син Лев був визначним соціал-демократичним діячем, публіцистом Франтішка Вольська (1863—1930) — теж цікава особистість, громадська діячка в Києві, засновниця громади українців-католиків (1917), під час першої світової війни була ініціатором допомоги в'язням-галичанам, видавала українську дитячу літературу, редагувала журнал «Волошки» в Києві (1917). Про Людвика Седлецького (Саву Крилача) цікаво розповідає Галина Журба в спогадах «Від «Української хати» до «Музагету». Люди й події. (36. »Слово». — Нью-Йорк, 1962. — С. 455—457) — це був великий оригінал, який глибше себе почував українцем, як поляком. Знайшов навіть у Парижі славного антрополога, щоб той визначив його расу. І хоч антрополог визначив, що череп у Седлецького належить до групи «середньоазійського, тибетського типу» — це не перешкодило йому остаточно українізуватися. Мандрував по Південній Америці, доки не стратив всього маєтку: В своєму зав'язтті, як українця, доходив до курйозів: стриг своїх дітей навіть дівчаток «під оселедця». Не зайве додати, що його молоденький син Гнат Седлецький героїчно загинув під Крутами. Писав художні твори, перекладав на українську мову польського сатирика Корнеля Макушинського. Оце такі люди допомагали В. Липинському у втіленні його ідеї видати українську «Пропамятну книгу», що нею й називається «Z dziejow Ukrainy».

Починається вона некрологом Йосипа Юркевича, до речі близького приятеля, хоч і молодшого, Тадея Рильського. По тому в книзі подається розвідка М. Грушевського «Українська шляхта на переломі XVI—XVII ст.», стаття самого В. Липинського «Назва «Русь» і «Україна» і їхнє історичне значення»; передрук статті польського історика Кароля Шайнохи «Як Русь польщилася». Потім іде добірка документів, складена самим В. Липинським, «Луна минулого», де зібрано листи, чолобитну, присягу шляхти,

суплікації, подається тут прецікава розправа Яна Щасного-Гербурта в обороні Русі — все це свідчення національної свідомості української шляхти в першій половині XVII століття. По тому в книзі йде розділ «Недоспівана пісня» — кілька історичних пісень та дум. Основою видання стала документальна розвідка В'ячеслава Липинського «Станіслав-Михайло Кричевський» із підзаголовком: «З історії боротьби шляхти української в повстанчих шерегах під проводом Богдана Хмельницького». У передмові до цієї роботи автор пише про неперехідне значення великої революції 1648 року для становлення самосвідомості українського народу і підкреслює, що успіх революції був у тому, що повстав весь народ Богдана Хмельницького автор високо оцінює, вказавши, що «був то чоловік під кожним поглядом надзвичайних вимірів» (С. 151). Але ближче цікавила Липинського саме участь української шляхти в повстанні, бо досі про це мало хто писав та й недостатньо його вивчали, хіба М. Грушевський, С. Томашівський, а з польських істориків К. Шайноха, В. Лодзінський, О. Яблоновський та Антоній Ролле. Розвідка завершується підбіркою документів. Після того йде друга розвідка В'ячеслава Липинського «Дві хвилі з історії пореволюційної України», яка пізніше була опрацьована, розширена і переписана вже українською мовою — це звісна монографія «Україна на переломі» (1920), але тоді вже підвладна ідеї автора про класократичну доктрину українського монархізму — тут шляхти історик надає надмірного значення як ледве не єдиного будівничого української державності, тобто маємо певне догматичне обмеження. Історик вважає, що шляхта — це «одинокий тоді до державної творчості здатний український клас», а неуспіх політичного змагання був ніби спричинений тим, що шляхта була заслабка, щоб «повстання опанувати, що йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати» (Україна на переломі. — 1920. — С. 82).

По тому в «Dzieiach» подано кілька документів з часу Руїни і кілька віршів Лазаря Барановича. Завершує книгу добірка матеріалів про Івана Мазепу, його вірш—дума, розвідка В. Липинського про портрет І. Мазепи, стаття М. Грушевського «Союз шведсько—український в році 1708», спершу друкована в ЗНТШ; а насамкінець, останньою нотою, йде текст промови С. Зорки на погребі Б. Хмельницького, взятий із літопису С. Величка, і невеличка розвідка В. Липинського про Пилипа Орлика, його конституцію та інших мазепинців. Цікаво, що П. Орлика історик відзначає як «одного з найпожертвенніших і найліпших її (України — В. Ш.) синів» (С. 665) і робить, зрештою, висновок, що «руїна політична неодмінно загрожує руїною культурною народу» (С. 665). Іван Мазепа в Липинського оцінюється цілком прихильно. «Як гетьман відзначався, — пише історик, — великою турботою про добро церкви і чинив гарячі заходи щодо піднесення освіти на Україні» (С. 634), особливо підкреслюється значення гетьмана для становлення Могилянської академії в Києві.

Як бачимо, книга «Z dziejów Ukrainy» надзвичайно багата змістом, вона є основою історичною працею історика і фактично вперше так широко розробляє історію українського шляхетства — того чинника, якому більшість українських істориків приділяли уваги небагато, а саме підняття цього питання в науці й було головною непроминучою заслугою В'ячеслава Липинського як історика. Загалом же, як історик, він найбільше цікавився козацькою революцією, висунувши свою концепцію, — розглядав цю революцію як історію створення української державності. Це стало можливе через консолідацію всіх верств, вважає він, довкола козацького ядра: селянства, міщанства, духовенства та шляхти. Отже, участь у революції шляхетства, вважав він, спричинилася до політичного самоусвідомлення козацтва, саме городского, яке організаційно й політично протиставилося напівкочовій анархічній стихії козацтва низового. Цікавився В. Липинський питаннями старшинсько—шляхетсь-

кого землеволодіння і зв'язаного з ним хутірського хліборобства, протиставляючи його паразитичному й колоніальному господарству польських магнатських фільварків, підкреслював значення освячення визвольної війни авторитетом православної церкви. Особливу увагу історик віддавав процесу перетворення гетьманату з військової організації на територіальну владу монархічного характеру з нахилом до спадковості. Переяславський акт 1654 року розглядав як тимчасовий і чисто військовий союз України з Росією.

Історичні праці В'ячеслава Липинського розпочали так звану «державницьку школу» в українській історіографії, до речі, серед західноукраїнських істориків на цій позиції стояв Степан Томашівський. В. Липинський бачив завдання нової української історіографії у відновленні історичної традиції доби козацько—гетьманської держави, досліджував, крім історії української шляхетської верстви, державу, творену Богданом Хмельницьким. Цими ж питаннями займався і С. Томашівський, але він звернувся ще й до історії княжої України, давши їй синтез у роботі «Українська історія. Старинні і середні віки» (1919). Богдана ж Хмельницького В. Липинський певною мірою апологетизував, особливо ж підкреслював монархічні тенденції великого гетьмана; більше того, невдачу козацької революції бачив у тому, що встановити монархію Б. Хмельницькому на Україні так і не вдалося. «Покликанням, признанням і скріпленням самодержавної влади царської, — пише він, — закінчилось урешті—решт власне українське повстання 1648 р. Закінчилось воно так трагічно для нашої нації тому, що тодішні політики — мужі державні — наші не зуміли збудувати своєї української, необхідної на ті часи, охоплюючої всі стани і на новій законності опертої абсолютистської монархії. Той єдиний слушний — бо реальним стремлінням тодішньої доби і тодішній, а не нашої сучасній ідеології відповідний, — закид одному тільки великому Богдану не може бути зроблений. Але не може бути зроблений тільки

тоді, коли монархічні плани гетьманські виставлені вже ним у самім початку повстання ідеї про «єдиновласне самодержавство руське» зовсім дозрілі і в різні форми прибрали» (Україна на переломі. — С. 65). І тут ми зустрічаємо у В. Липинського певний парадокс: до Івана Виговського з його особливо позитивним ставленням до шляхти і до Гадяцької угоди історик ставиться загалом стримано, хоч Гадяцьку угоду він трактував як етап державної консолідації України, вважаючи, однак, що цей договір був скороченням намірів Б. Хмельницького, повертав українські землі під Польську Корону, але підкреслював значення визнання України як Великого князівства Руського. Зрештою, не важко помітити, що стримане ставлення Липинського до І. Виговського випливало з його погляду на Хмельницького як першого українського абсолютного монарха, який хотів створити українську гетьманську династію, а Виговський із старшиною цьому суперечив, бо фактично стояв у конфронтації до Юрія Хмельницького, законного спадкоємця того «першого монарха».

Побіч з інтенсивною науковою роботою В. Липинський ніколи не переставав бути й активним політиком. Ще перед революцією він став ініціатором таємних підготовчих заходів для створення за межами Російської держави українського політичного центру, з чого народилася Спілка визволення України (СВУ). Під час першої світової війни історик був офіцером російської армії, а в 1917 році українізував свою військову частину в Полтаві. Але генеральний секретаріат військових справ поставився до нього з недовірою. Саме з цього часу й починається антидемократична спрямованість його світогляду. В 1917 році В. Липинський узяв участь в організації Української демократично-хліборобської партії, опрацював її програму, основою якої була оборона державної суверенності України при збереженні приватної власності на землю. За гетьманату став послом України у Відні, залишився ним і за УНР — до червня 1919 року. Згодом на еміг-

рації жив в Австрії, в 1926—1927 роках керував кафедрою історії української державності в Українському науковому інституті в Берліні, а 1920 року, як уже згадувалося, вийшла його монографія «Україна на переломі». За його ініціативою було створено політичну організацію Український союз хліборобів-державників (УСХД), — опрацював статут її і був головою ради присяжних. Згодом став лідером консервативних монархістів, ідеологічним органом цього руху були збірники «Хліборобська Україна» (1920—1925), де друкувався трактат В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів», пізніше поширений і виданий окремою книгою (1926, перевидання 1956). У 30-і роки через конфлікт із гетьманом Скоропадським проголосив УСХД розпущеним і з невеликою групою прихильників створив нову організацію Братство українських класократів-монархістів з органом «Збірник хліборобської України». Але 14 червня 1931 року помер від сухот в санаторії Вінервальд біля Відня, похований був у родинному селі Затурцях.

Політичну програму Липинський з'явив у «Листах до братів-хліборобів», творив її під впливом французьких мислителів Ж. Сореля, В. Парето, Г. Лебона та інших, але їхні ідеї трактував по-своєму. На його думку, держави постають шляхом завоювань, яке може бути або зовнішнє, або внутрішнє, тобто при допомозі сторонніх політичних кон'юктур, або повстання народу. «Я хочу, — писав він, — щоб була Україна, щоб був український державний лад на моїй рідній землі, і знаю, що як не буде України, як не буде нашої Української держави, то я і нащадки мої не зможемо на своїй землі по-людськи жити. Але я не вірю, щоб Україну можна було створити голосами «плексіципу». Не вірю, щоб держава наша постала шляхом демократичним — шляхом «свобідного виявлення волі більшості», — а не так, як поставали всі держави: шляхом завоювання чи одвоювання, при якому Українська держава, як всяка держава, може бути створена для «народу», для більшості організованим,

розумним і витривалим хотінням та зусиллям меншості» (Релігія і церква в історії України. — Нью-Йорк, 1956. — С. 8). Цікаву тут маємо суперечність, адже той-таки Липинський, досліджуючи історію повстання держави Б. Хмельницького, цілком резонно й логічно довів, що це сталося передусім при умові з'єднання, консолідації всіх станів нації, тобто фактичного «плебісциту». Життя показало, що він мав рацію як історик, а не політик, адже в 1991 році Україна постала як самостійна держава таки внаслідок плебісциту. В'ячеслав Липинський вважав, що всім державам, незалежно від форм устрою, притаманне існування влади і провідної верстви як носія влади. Є ж три джерела влади, вважав він: сила мілітарна («войовники»), економічна («продуценти») та інтелектуальна (інтелігенція). Особливі державотворчі якості Липинський приписує «войовникам» і «продуцентам» і вважає, що інтелігенція виконує проміжну роль. І знову—таки історія створення Української держави в 1991 році, та й історія падіння останньої світової імперії СРСР, свідчить про зворотне: основною рушійною силою в цих актах стала—таки інтелігенція (явища «дисиденства», роль Спілки письменників України в створенні Руху). Саме з кіл інтелігенції пішло поширення державотворчої ідеї на «продуцентів» і вже в останню чергу перейшло на військо. У час революції 1917 року основною рушійною силою стала знову—таки інтелігенція, а вже від неї ідея української державності перейшла на військо та продуцентів. Цікаво, що більшовики чудово розуміли це, саме тому вони основний удар спрямовували саме на інтелігенцію і боролися з нею всіма силами і якнайжорстокіше, резонно вважаючи її своїм могильником, та й В. Липинський вважав і бачив, що саме інтелігенція формує стихійні, підсвідомі формування в суспільстві; зрештою, саме інтелігенція і стала могильником більшовизму по всій колишній так званій «соціалістичній системі». Продуценти, як показує історія, тобто робітництво, селянство та промисловці, можуть стати силою державотворчою й

позитивною при умові перейняття ними ідей інтелігенції, а коли цього не трапляється, з'являються явища деструктивні (страйки з непомірними економічними вимогами в молодій державі і так далі). Мілітарна сила знову—таки стає державотворчою позитивною силою також при умові наповнення її ідеями, твореними й формованими інтелігенцією, в супротивному випадку вона стає силою деструктивною (приклад сучасної Югославії чи Білої гвардії в час революції 1917 — 1920 років); як правило, військові диктатури не можуть довго тривати і швидко падають через свою інтелектуальну неспроможність (прикладів в історії ХХ століття безліч: чилійський переворот, чорні полковники у Греції тощо).

В'ячеслав Липинський, за Арістотелем, вважав, що існує три основні державні устрої: класократія, демократія і охлократія, і вони позачасові. На його гадку, класократія відзначається рівновагою між владою та свободою, що знову—таки не відповідає історичній практиці: чисто класократичні структури (комуністичні, фашистські, олігархічні) приводили, як правило, до цілковитого придушення свободи і самодіяльності громадянства і через це виявляли свою нежиттєвість у часі. Зрештою, класократичною структурою був і монархізм, якого прихильником був В. Липинський і який в історії формувався століттями й утримувався, але мав постійні проблеми з повстаннями народних мас; зрештою, розвиток суспільства почав нагально вимагати падіння цього устрою, як антигуманного в природі своїй, що, зрештою, сталося по цілому світі, через що тепер монархії існують як чисто формальні структури (в Японії, Англії, Нідерландах і так далі), а в основу суспільного устрою більшості держав історія поклала все—таки демократію. В. Липинський вважав, що демократія характеризується порушенням рівноваги між владою та свободою, хоч історичний досвід людства доказав, що й це аж зовсім не так, бо коли класократія ставила інтереси класу, партії, стану над інтересами народу, створюючи цим прецедент несправед-

ливого розподілу, а відтак виникала колізія: не держава для людини, а людина для держави, — то демократія ставить у свою основу колізію інші: є закон і народ, а в народі немає «підлих» і поставлених над ними, панів та рабів, хоч є бідні й багаті, але всі перед законом однаково рівні. Інша річ, що й тут бувають деформації, але часто саме ці деформації свідчать про відхід суспільства від засад демократії, а не те, що вони є її похідними. Охлократія, на думку В'ячеслава Липинського, означає абсолютистичне панування войовників-непродуцентів з цілковитим придушенням свободи і самодіяльності громадянства (військові диктатури, сучасні зразки яких в Іраку чи на Кубі). Ослаблена розвитком матеріального добробуту класократія, на думку Липинського, вироджується в демократію, а її гробокопателем є охлократія. І знову—таки сучасна історія заперечує і цю схему: класократія матеріального добробуту не створює, і то з простої причини: клас привілейованих збагачується за рахунок непомірного егоїстичного визиску народу панівною меншістю, більше того, саме класократія намагається не допустити розвитку добробуту народу, бо це підриває її устої вибраних, а найбільший добробут народу приносить таки демократія, а охлократія, як правило, виникає в країнах економічно відсталих, поставлених на межу економічного краху.

Загалом ставлення до демократії в Липинського треба розглянути докладніше, тим більше, що в різні періоди свого життя він ставився до того по-різному. В першому періоді свого поступування Липинський до демократії ставився цілком позитивно й прихильно, більше того, в статті «Генерал артилерії Великого князівства Руського» (ЗНТШ. — 1909. — Кн.1) він писав: «Представники мирних мас козацьких, оці більше демократичні козацькі елементи, відігравали другорядну роль і виступали тільки як зняряддя в руках нечисленної горстки Виговських, Лісницьких, Немиричів» (С. 45). Тобто історик тут був на боці «демократичних елементів»; відзначав правильні

демократичні первні в релігійних руках братств, толерантно ставився до аріанства як демократичного руху (Аріанські соймики в Кисиліві на Волині в маю 1638 р — ЗНТШ. — 1910. — Кн.IV. — С. 56 —57); Тараса Шевченка відзначав як репрезентанта демократичних і національних ідей, котрі видимо похвалював і не раз засвідчував про свої демократичні переконання, будучи переконаний у життєздатності українського народу. Демократичні погляди В'ячеслава Липинського простежуємо ще в 1917 — 1918 роках, про що свідчать його «Матеріали до програми Української демократично-хліборобської партії», хоч уже в 1911 році він висував можливість монархічної ідеї, стоячи водночас на виключно самостійницьких позиціях і в подальшому часі, висував ідею «нейтралізації» України і допускаючи хіба протекторат Росії чи Австрії, але при умові збереження нейтралітету щодо цих двох держав. Обстоював він ідею об'єднання всіх українських земель, але під владою єдиного монарха.

Згодом він від демократичних ідей відійшов. «Я не демократ, — писав він у книжці «Релігія й церква в історії України. — Це, розуміється, не значить, що я був «ворогом народу» або не визнавав за ним політичних прав. Доказ фактичного, а не словесного народолобства я дав працею цілого свого життя, прийняттям за свою української мови народної і ділами ствердженням бажанням сполучити себе і верству, до якої належу, в одну з цим народом українську націю та витворити спільно з ним одну Українську державу. Не демократ я тому, бо не визнаю за народом нічим не обмеженої монархічної влади. І думаю, що влада народу мусить бути обмежена точно означеними правами монарха, персоніфікуючого собою цілу націю і цілу Державу, так само, як влада монарха мусить бути обмежена точно означеними політичними правами народу. Не демократ я тому, бо вважаю, що «народовладний» демократичний метод організації громадського життя, опертий на спекуляції найгіршими інстинктами мас, веде влас—

не народ до загибелі. Власне, я не демократ тому, що люблю народ, але не живу з «народної любові». І не вірю, щоб правда і добро ісходили від розпалених агітаторами хвилевих пристрастей випадкової арифметичної більшості, а, навпаки, вірю в досвід історії людства, який вчить, що всі громадські цінності були завжди створені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою й непохитною у своїх переконаннях меншістю» (С. 7 — 8).

У цьому пасажі є своя правда, але й свій блуд, чому сприяв виразний аристократизм мислителя, очевидно, в своїх політичних поглядах Липинський стояв, певною мірою, на позиціях романтизму. Про це, до речі, свідчить проголошення ним культу сили і великої людини. У ранніх творах він ще визнавав роль і вклад «безіменних людей», але в «Україні на переломі» і в «Листах до братів—хліборобів» вони вже — «чернь». Богдан Хмельницький для нього «потужний, Богом посланий гетьман», якого він апологізує: «від Бога даний народу українського геній і увільнювач». Навіть образ його зовнішності Липинський подає романтично: «Якийсь ніби смуток осів на його чолі, а в хвилях піднесення «шалено», казали, думи власного складання співав» (*Zdsiejów Ukrainy*. — С. 392).

В'ячеслав Липинський розумів, що без народолюбства його акція та місія в середовищі українського народу немислима. Але роздвоєність його душі лишалася проздовж усього життя фактом беззаперечним. Він не проголосив, як то зробив його прямий попередник Володимир Антонович, свого повного відречення від «польсько—шляхетського стану», чи, вірніше кажучи, українсько—польсько—шляхетського стану, і, певною мірою, засліплено не бачив, що цей стан у масі своїй, а не в свідомих тих одиницях, котрі переростали його, як і загальний рівень польсько—української інтелігенції на Україні, виявляв себе все—таки ворожо супроти ідей українських визвольних змагань, отже, його погляди репрезентували не свідомість того стану, а все—таки свідомість його одиниць. Зрештою,

ота нерішучість порвати зі своїм станом і була другою частиною його роздвоєної душі й зумовила, зрештою, його антидемократизм і монархізм, хоч і антидемократизм його був більше розумовий, придуманий, а не властивий, становий, що й привело його, здається, до розриву з оточенням гетьмана П. Скоропадського, а також і до повної самотності в кінці життя. Народ свій він таки любив, віддав йому тіло й душу, але його, скажемо прямо, не переставав боятися, зокрема отих «найгірших інстинктів мас», тобто помічаючи деструктивну, несвідому й руйнуючи силу мас, юрби, що теж не можна заперечувати; але біда в тому, що В. Липинський не визнавав конструктивної, самоорганізуючої сили тих—таки мас, їхнього прагнення не так до руйнування (до руйнування прагне гірша їхня частина), як до створення догідніших собі й ліпших суспільних умов існування, що оперте на закономірному потягу до рівності й свободи, та й потяг до руйнування виникає в народних масах, часто—густо, не від його неспроможності самоорганізуватися, а з відчаю через неможливість погодити інтереси правлячої меншості з інтересами власними. Знову—таки засліпленість В'ячеслава Липинського була і в тому, що він любив свій народ, але все—таки не вірив у «добро та правду» арифметичної більшості, а вважав, що вона все—таки «чернь», «бидло» і не здатна до самостійної акції, а може чинити акцію, тільки будучи розпалена «агітаторами» та, й здатна жити тільки «хвилями пристрастями».

Політичні ідеї, як бачимо у В. Липинського не стали історично—перспективними, за винятком його бачення релігії і ще однієї його великої ідеї, про яку хочемо сказати окремо. Вчений вважав, що українську націю можна сконсолідувати на базі не національного, а територіального патріотизму, тобто шляхом пробудження почуття солідарності між усіма постійними жителями української землі без уваги на їхню соціальну приналежність, віровизнання, етнічне походження та національно—культурну свідомість — саме ця ідея лежить в основі діяльності,

вже в наші часи, Президента Леоніда Кравчука і поки що дає надзвичайно позитивні результати. Тобто Україна має стати для всіх її поселенців батьківщиною без жодної урази їхніх прав; до речі скажемо, що постулат цей вищою мірою демократичний. Правильною є думка також, що носіями українського визвольного руху має стати не тільки інтелігенція, але й хлібороби, робітники, промисловці та військові, тобто результату можна досягти при консолідації зусиль усіх суспільних прошарків, без того будівництво й становлення Української держави неможливе. Через це цілком логічно В'ячеслав Липинський ставив і похідний постулат, що передумовою державного відродження є реасиміляція денационалізованих вищих соціальних прошарків суспільства.

Цікаве ставлення у В'ячеслава Липинського до партій. Він вважав, що українство має організовуватися не в партії, а в органічні класові й професійні з'єднання. Цю засаду ми також бачимо утілену в наші часи: створення селянських спілок, організація вільних профспілок, козацтва, Руху як з'єднання інтелігенції, руху зелених тощо і це при малочисельності та слабкості політичних партій. Цікаво й те, що охлократією В. Липинський вважав комуністичні та фашистські режими і рішуче їх засуджував, хоч вони мали в собі синтез класократії та охлократії; чисті охлократичні структури, як уже казалося, — це правління військових хунт.

Ідеалом суспільної формації для В. Липинського була установа дідовичної і правової «трудової» монархії у традиційній формі гетьманату, причому мислитель зовсім чомусь не враховував віковічні демократичні традиції українського народу, бо той для сприймання монархічних ідей передумов не мав. Більше того, В. Липинському, як історикові, треба було знати, що монархічні задуми Богдана Хмельницького в українському народі підтримки не знаходили, а гетьмани, які мали нахил до самодержавства (І. Самойлович та й І. Мазепа) популярності собі в народі також не здобули, через що

знаменита конституція Пилипа Орлика стала своєрідною реакцією на правління І. Мазепи й український монархізм — це був рішучий крок до правління демократичного. Знову — таки досвід гетьманату в час революції 1918 — 1919 років засвідчив нежиттєздатність цих ідей в українських умовах, адже не треба забувати, що наш народ знав монархічне правління тільки в часи великих князів Володимира та Ярослава, отже, жив у цьому ладі, натурально утвореному, не більше 70 років за всю свою історію, а всі монархії, що над українцями панували згодом, були не ним творені, а йому накинені, тобто були це структури іноземні, отже, поняття монархізму в народній свідомості стихійно з'єднувалося з поняттям поневолення.

Цікаві погляди мав В'ячеслав Липинський щодо релігії. Він резонно заперечував підпорядкування церкви політичній владі (так було в Росії папізм чи цезаропапізм, засуджував змагання духовенства до політичного проводу (клерикалізм, особливо сильний у Польщі), а прагнув до співпраці між церквою та державою як двома автономними, рівнорядними чинниками; на нашу думку, він у цьому мав цілковиту рацію, бо саме це є засторогою тим диким деформаціям, які, мов хвороби, посідають церкву, бо церква, як частина державного апарату, виконує функції антигуманні, навіть поліцейські (зв'язок Російської православної церкви з КГБ), що заперечує її основну сутність як духовного чинника, або ж свої догми вводить у свідомість людям примусовим порядком (обов'язкове вивчення закону Божого в школі, присутність священників у війську), через що стає чинником духовного насилля, а не духовної гармонізації. В. Липинський же цілком розумно вважав, що церква має місію реалізувати в житті народів, наскільки це можливо, вічну Божу істину.» Не входячи в саму суть релігії, — писав він, — в її науку і правду, я визнаю, що в громадському політичному життю релігія — це добро, яке треба всіма силами берегти кожному, хто хоче організованість, єдність та силу своїй громаді (своїй нації і держави)

установити і збільшити». (Релігія та церква в історії України. — Нью-Йорк, 1956. — С. 17), але «не ест, я думаю, завдання церкви, представниці вічного, духовного, Божого, робити за нас наше теперішнє, світське, кесареве діло. Це наше діло, людей світських, нашу державу своєю силою матеріальною: своїм мечем, плугом та промислом — будувати. І коли б ми стали вимагати від священників, щоб вони оце наше світське діло робили, щоб вони ряси мечами припоясали і за плуги і фабрики взялись, а ми, люде світські, будем тим часом між собою і зі своїми священниками сваритись, котра релігія краща і котра нам швидше «Україну збудує», — то при таких способі організації нашої боротьби за націю і державу ми ані держави не здобудем, ані нацією ніколи не станемо і тільки ту церкву, яка би за оце не своє діло взялася, здеморалізуємо і скомпрометуєм. Тому двохтисячолітнім досвідом умудрена церква християнська добре робить тоді, коли не хоче за не своє світське, кесареве діло братися (.) Церква — це сила духовна, держава — це сила матеріальна. Не може сила матеріальна обійтись без сили духовної, і не може держава обійтись без церкви, без релігії, без її вищого духовного благословення і моральної санкції для своїх виконаних завдань. Але не може сила духовна виконувати завдання сили матеріальної, коли з установи духовної вона не хоче стати установою світською, коли свою службу вічному, Божему, вона не хоче переіменувати на службу часовому, кесаревому, і коли цєю службою світською вона не хоче погубити свого ореолу духовності, свого однакового і обов'язуючого всіх понадсвітського авторитету духовного, який ест її суттю, оправданням її існування» (С. 17—18) — слова найбільшою мірою сучасні на сьогодні із нашими умовами міжконфесійної боротьби, що є нічим іншим, як уданням церкви в політику, намаганням переіменувати себе «кесареве», отже, стаючи силою політичною, церква починає перетворюватися з духовного, моралізуючого чинника, явищем шкідливим для людини, неморальним та антидуховним

Завершити свою статтю мені хочеться влучною характеристикою, що її дав історику український учений із діаспори Ярослав Пеленський: «Сьогодні можна спокійно, критично, але рівночасно з почуттям пошани відтворити цю барвісту, динамічну, але також життєвим трагізмом овіяну постать, яка сполучала в собі коріння слов'янського почуття з холодним інтелектом латинської культури, містичне вірування із здібністю логічної аналізи, інтегральну особисту чесність із нахилом шукати у противника також низьких мотивів, глибоке і докорінне знання минувшини свого народу із схематичним доктринерством, гарячу любов до української землі з різкою ненавистю до тих українців, які слушно або фальшиво шукали інших можливостей здобуття державності. Шляхетність його намірів не виключала різкості, нетерпеливості й навіть в'дливості в полеміці. Липинський не вмів розрізняти між політичним і особистим, принциповою настановою і потребою дня, не толерував у житті і політиці так часто потрібного компромісу, в сферу його особистого життя вривалася часто політика, а в його політичні концепції мішалися не раз особисті переживання, симпатії і ворожнечі. Різкий критик переростів українського індивідуалізму, він сам був безмежним індивідуалістом; як усі українські політичні письменники, він був найсильніший і найбільш проникливий в критиці і майже ніколи не хотів ревізувати свої думки навіть перед наявними реалітетами, працював найкраще сам і з неприхованим упередженням ставився до колективу, а хвороба останніх років життя щораз більше загострювала ці риси. Далі — він належав до тих рідких людей, які були готові триматися до кінця, нести наслідки своїх поглядів, з погордою дивився на тих, які жили з політики, а цю останню трактував, коли це було анахронізмом, як представник англійської *gentry*, за почесний обов'язок». (Я. Пеленський. В'ячеслав Липинський. Українська літературна газета. Збірник. 1956. — Мюнхен, 1957. — С. 198—199).

м. Київ.

В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІ І СПРОБА РЕАНІМАЦІЇ РУХУ

Мало не всі учасники дискусії, що розгорнулася в засобах масової інформації напередодні третіх зборів Руху, говорили про кризу організації. Вона стала провідною темою й самих зборів, що мусили з'ясувати причини кризи та знайти шляхи її подолання. Як сказав Володимир Черняк, «якщо ІІІ з'їзд не буде з'їздом реформаторів Руху, то він буде з'їздом могильників Руху». Власне, головна причина лежала на поверхні: після 1 грудня Рух зненацька зостався без програми — почасти вона була виконана, почасти стала програмою Президента. Реакції рухівців на Кравчукове зухвальство вилилися широким спектром — од нарікань на те, що він перехопив чужу програму, до пропозицій стати єдальною ланкою між Президентом і народом. Бракувало однієї — розуміння закономірності того, що сталося, — а ця реакція здавалася природною хоча б тому, що сталося воно не без сприяння Руху. Адже відомо, що функції націоналізму (не лише інтегрального, а й демократичного) загалом вичерпуються після того, як здобуто державну незалежність, і знову вивести на майдани сотисячні натовпи могла б хіба реальна загроза з боку Росії. Рух виконав своє історичне завдання і як масове громадське об'єднання мав би зійти зі сцени, перетворившись на політичну коаліцію демократичних сил, коли хоче, передвиборний блок. Я не настільки наївний, аби сподіватися, що більшість делегатів думає так само, і проводи Народного Руху на заслужений відпочи-

нок відбудуться вже тепер (узагалі процес розпаду віджилих структур непростий). Але те, що ніхто з промовців на зборах — а серед них же були, либонь, усі рухівські корифеї — не сказав божовим побратимам цієї невеселої правди, мене засмутило, бо здалося ще одним доказом нашого політичного інфантилізму. Втім, може, тих, що здатні були це сказати, просто не було вже в залі і в Русі — чи не їхні тіні викликав із трибуни той-таки Черняк?

Ті, що прийшли, обрали інший шлях — реформації Руху. Чи — оскільки вони мали на меті відтягти неминучу смерть — реанімації, викликання тіні єдиного колись фронту демократичних сил. Різні учасники цього дійства мали різні спонуки й стратегії, тому розглянемо кожного окремо.

Почнемо з Президента. Зборам Руху він надавав неабиякого значення, бо пошанував і увагою телекамер, і двогодинною присутністю, і промовою, в якій в оптимальних пропорціях сполучалися компліменти рухівським заслугам, запевнення щодо армії та Криму й «Слава Україні!». Та головною була пропозиція про співпрацю. Вона не стала несподіванкою. Адже, заборонивши компартію, що вивела його до вершин влади, Леонід Кравчук зостався без організованої підтримки. Генетично, кровно він пов'язаний із не відлученим од реальних важелів партапаратом; тим часом внутрішнє перетворення й політична реальність просто змушують його до державницької політики, а сили, на які в цій по-

літиці можна було б спертися, за інерцією стояли в опозиції. Що «ця ситуація є системно невірноваженою і відповідно потенційно нестабільною», розуміли і сам Президент, і опозиціонери (зацитовано заяву ПДВУ)¹. Так виник задум круглого столу всіх політичних сил — конче потрібної в час народження демократії речі. Проте Кравчук, здається мені, вдався до підміни понять. Круглий стіл як механізм політичних консультацій і компромісу (в такій ролі справді не затісний водночас для Левка Лук'яненка та Олександра Мороза) він за допомогою гасла розбудови Української держави вміло подав як підтримку всіма (!) партіями й рухами його політичного курсу, заявивши, що в опозиції до цього курсу може стояти лише той, хто не поділяє мети — незалежності. «Принцип єдності, об'єднання всіх прогресивних сил» на чолі з «керівним і спрямовуючим» Рухом Президент захотів використати, аби, зробивши собі з цього «спрямовуючого» партію влади (може, ментальність колишнього комуніста не припускає іншої можливості), за одним махом зліквідувати будь-яку опозицію. «Та за кого він нас має?» — мали б спитати панове демократи.

Але побудьмо й на місці Кравчука. Йому випало водночас будувати нову державу (та ще й за умов майже відсутньої державницької свідомості мас) і проводити докорінну соціально-економічну реформу, до того ж обидві лінії переплелись, як спіралі молекули ДНК. У зовнішній політиці Президент мусить поєднувати обережність на слизькому дипломатичному паркеті, щоб необачним кроком не налаштувати проти нас багатого Заходу, та енергійність у захисті суверенітету України, аби не дразнити націоналістів (навіть чи йому хотілося б стати об'єктом таких атак, як його азербайджанський і молдавський колеги). Забезпечення стабільності в суспільстві вимагає й не зволікати зі змінами, зокрема кадровими, й не втрачати підтримки того ж таки апарату. У протистоянні з реакційним парламентом і прогнилою системою виконавчої влади на місцях Президентові добре було б спиратися на на-

роді — а Кравчук не міг не знати, що його навряд чи підтримує (як, приміром, Єльцина) більшість політично активного населення, а не просто більшість населення, і захищати «перефарбованого партократа» в разі чого не буде кому (що й показав уже після зборів приклад Муталібова). Нарешті, Президент розумів: якщо «зверху, з Києва, ми можемо дещо зробити», то «там, на місцях» мусить бути бодай якась організована підтримка реформ, і без осередків Руху усунути партноменклатуру від влади «буде надзвичайно важко»² (адже структури нових партій іще, по суті, не створено). Одне слово, думка про злуку видається цілком природною — не тільки з президентського погляду, а й із державницького. Інша річ, що демократи мали зажадати від Кравчука чесної гри. Цитована вже заява ПДВУ, здається, дає підстави до оптимізму щодо їхньої пильності: партія згодна взяти участь у роботі круглого столу та у створенні уряду народної довіри, але не хоче «будувати знову таку політичну систему, в якій є «керівна і спрямовуюча» сила, що очолює «всі прогресивні сили»»³.

Тепер про Гориня, Драча та інших провідників і корифеїв Руху — «членів Народного Руху України від моменту його утворення», як сказано в їхній сумнозвісній заяві. У цьому таборі об'єднались як усі ті, що мали в організації реальну владу, так і більшість рухівських інтелектуалів, — але майже не було представників крайових осередків. Інтелектуальний рівень і близькість до великої політики дали цим людям змогу зрозуміти, що в особі Кравчука доля поспала Україні щасливу нагоду успішно завершити низку державницьких спроб, започатковану ще Хмельницьким. Усвідомлюючи загрозу цьому замірові з боку Росії, незнищенної партократії та знівиснілого в чергах охлосу, вони поклали підтримувати політику Президента, намагаючись спрямувати її в бік справжньої незалежності й справжніх реформ — тим паче, що Кравчук відкрив дорогу до владних структур і розробки програм представникам учорашньої опозиції, а виповнити ті структу-

ри одразу демократичне мали ким. Вимагаючи від Президента рішучіших кроків, скажімо, відставки уряду Фокіна, інтелектуали водночас розуміли потребу еволюційності. Обстоюючи демократію, вони добре пам'ятали науку 1917 року, що «демократія не існує без державності, як дірка від бублика без самого бублика» (формула Івана Драча). Зібраний у час боротьби з КПРС та союзним центром потенціал Руху вони й уважали за доцільне використати задля збереження єдності демократичних сил (зокрема на виборах) та сприяння реформам на всіх рівнях. Іван Драч сказав про це у звітній доповіді так: «Рух приречений готувати себе до повної відповідальності за долю України».

Делегати не підтримали державницької лінії лідерів Руху. Величезна відповідальність за це лежить на самих лідерах. По-перше, за натхненними словами про перехід од романтичного до реалістичного періоду боротьби не було настільки ж реалістичної програми, що і як у цьому періоді робити. Найпростіше висловився на зборах Левко Лук'яненко: Рух потрібен на масові акції та щоб об'єднати сили на виборах. Найвишуканіше — Богдан Тернопільський в інтерв'ю «Голосові України»: «Народний Рух України — це всенародний порив до свободи і незалежності, це програма побудови кращого майбутнього для нас і наших дітей, це Україна без чорнобилів фізичних і духовних» та: «сьогодні учасником Народного Руху України має право вважати себе кожен, хто 1 грудня сказав «так» незалежній Українській державі»⁴. Найрозробленішою була концепція Миколи Поровського, згідно з якою Рух мав сполучати функції партії влади, «організації політичного захисту трудящих» (профспілки чи Морозової СОЦПУ?) та асоціації національно-культурних товариств, а його ідеологічною базою ставав «національний патріотизм»⁵. Часто вказувалося на невизначеність відносин Руху та партій, що з нього вийшли, відзначалася небезпека «розтягання його, як колгоспу, по присадибних ділянках» (І. Драч). Здавалось би, про-

понована модель асоційованого й індивідуального членства давала змогу діяти і як об'єднання політичних сил, і як організація осередків. Але в парламенті існує фракція Руху — й фракція ПДВУ, під час президентських виборів найвищі функціонери організації дозволяли собі підтримувати партійного, а не рух'явського кандидата, а найкращі кадри низових осередків подекуди «відпливли» в партії. Як за цих умов «допомагати в державотворчій діяльності»⁶, згідно з настановою М. Поровського?

А головне — провідники геть утратили зв'язок із масами. Коли один по одному представники осередків сходили на трибуну й різали президії «правду-матку», вожді були, здалося мені, шоковані відкриттям, наскільки «далекі вони від народу». Всього за кілька тижнів до зборів Микола Поровський твердив, що «переважна частина організацій і членів Руху вважає, що найбільш прийнятним і оптимальним кандидатом на голову Руху є перший заступник голови Михайло Горинь»⁷, а переважна частина крайових осередків висловилася на зборах за Чорновола. Не знаю, чи було це політичною сліпотою провідників, які не помічали протилежних інтересів гори та низу, а чи цинізмом, якщо вони на те не зважали, переконані, що маси підуть туди, куди вони їх поведуть. У кожному разі, вони дістали сувору кару за те, що своїм спільникам у недавній боротьбі не прищепили державницьких пріоритетів, не зрозуміли, що там, далеко від парламентських дебатів і саммітів СНД, найбільший ворог не Єльцин, а голова колгоспу чи перший секретар (голова райвиконкому, незабаром представник Президента). Що вікопомна подія — здобуття незалежності — в їхньому житті нічого не змінила, і революція для них усе ще попереду.

Нарешті, Чорновіл. «Політик зі сторони», як його називали в коридорах рухівської влади, досі далекий од цих коридорів, він прийшов зачарувати й очолити Рух, власне, прибрати до рук те, що погано лежить (до певної міри, це саме можна сказати й про Кравчука). Він зійшов на трибуну, коли Драч і його коман-

да з неї пішли (вранці другого дня зборів, одразу по звітах — відтоді збори, по суті, й почалися). Перемогу Чорновола визначив зв'язок із низами, якого так бракувало його опонентам. Важко сказати, що Рух і Чорновіл єдині — просто Чорновіл зрозумів настрої мас і зміг їх використати. Він збагнув, що, почавши боротьбу з комуністичною владою, рухівські активісти вже не примиряться з нею, — і висунув гасло опозиції до системи. Він відчув, що перехід од рухівського ентузіазму до професіоналізації політики в партіях — то для тисяч людей болючий перехід від героїки революції до понурої щоденності, — і дав їм шанс «іти в революцію далі». Він усвідомив, що вже минув час масових рухів і ще не настав час політичних партій західного зразка (він докладно пише про це у відомій статті «Що далі?»⁸), — і вирішив використати весь політичний, моральний (чи й фінансовий теж?) капітал українського руху, «достатній політичний потенціал і значну соціальну базу» Руху, його «широку підтримку в суспільстві і відповідну організаційну структуру», аби створити «партію нового типу», «незалежну політичну силу, яка буде стрижнем і об'єднуючою опорою нової опозиції, нового Демократичного блоку»⁹. «Не знаю, хто вигадав, що я хочу перетворити Рух на ще одну кишенькову партію», — дивувався Чорновіл. Справді, а хто?

Успіхові Чорновола сприяла і безперечна харизма, і вишукана демагогія у його натхненній промові (будь-які реформи будуть заблоковані комуністами; у нас із Президентом і тепер різна мета, бо ми хочемо незалежної демократичної України, а він бачить нас у братній сім'ї народів СНД тощо). Заважили, певно, й численні контакти під час передвиборної кампанії. Саме тоді сформувалася Чорноволова група підтримки, що стала згодом основним рушієм у його сходженні на рухівський Олімп. Мав слушність Микола Пороський, коли порівнював ситуацію в Русі з протистоянням бандерівців і мельниківців у передвоєнній ОУН. Справді, на Чорновола працював іще й своєрідний «конфлікт поко-

ління»: низові виконавці вирішили потіснити провідників, добру нагоду до чого давало гасло департизації Руху (майже всі корифеї належать також до партій). Просуваючи до влади Чорновола, вони, як пише М. Пороський, «напевно, сподіваються утвердити своє становище в Русі за рахунок того, що новий лідер зможе опанувати структури організації тільки з їхньою допомогою»¹⁰. Паралель із ОУН бачимо ще й у тому, що «лінія Чорновола» й «лінія Гориня» по суті не різнилися програмами: Чорновіл, хоч багато говорив про потребу «повноцінної політичної програми», до обговорення програми на зборах не виказав інтересу. Попри Драчеве застереження, боротьбу ідей таки заступила боротьба людей.

Наслідком тієї боротьби була заява «батьків-засновників», після якої мало не почали «боротися» навкулачки. Чорновіл міг тішитися: не можна було зганьбити себе більше, ніж заклікати до розколу після двох днів балаканини про єдність. Та й наступне замирення, коли Драч і Горинь поступилися обома принципами (згодилися на опозицію до Президента й на департизацію всіх посадових осіб) в обмін на «триголів'я», не сприяло їхньому авторитетові. Однак після напруженої перерви, протягом якої «батьки» і «діти» торгувалися за лаштунками, зала зітхнула полегшено: розколу не сталося, єдність перемогла. Особливо втішеними здавалися гості з діаспори, позбавлені необхідності вибирати, котрій із фракцій надавати допомогу. Подейкують, та допомога, що її давали Рухові Гориня, стала однією з головних причин Чорноволової поступливості, вона ж, дасть Бог, змушуватиме високі сторони до якогось компромісу й надалі.

Багато іноземних журналістів порівнювало Чорновола з Валенсою, підкреслюючи амбіційне прагнення обох використати свої організації в боротьбі за президентське крісло. Не маю сумніву, що в Чорновола вистачить харизми й таланту політика доскочити того крісла. Певен і того, що він повторить Валенсин шлях і

по той бік вершини: кінець революційного лідера стане початком падіння популярності державного мужа.

Безумовно, постання «керівної і спрямовуючої» зашкодить процесові формування партій, хоча провал її альянсу з Президентом змушуватиме і його, і партії до нового структурування політичної системи, виокремлення правлячого блоку та опозиції (сподіваюсь, у Президенті стане мудрості не шукати підтримки в комуністів). До того ж позбавлення колишньої партноменклатури монополії на владу й поява верстви власників потроху призводитиме до розшарування інтересів у суспільстві, яке є передумовою перетворення партій на реальні політичні сили. Непогані перспективи під цим оглядом мають ліберали й соціал-демократи, триватиме й формування консервативної течії, на яку міг би, врешті спертися Президент. Не такі оптимістичні мої прогнози щодо майбутнього Руху. Масова організація мусить брати на озброєння гасла соціального захисту трудящих, що погано узгоджуються з орієнтацією на радикальні реформи. Після ухвали про департизацію зросте вплив із Руху інтелектуальних сил, що може посилити в ньому люмпенські тенденції (як опозиція державництву провідників вони виявилися вже й на недавніх зборах). Поєднання функцій Руху як об'єднання партій (асоційоване членство за

результатами замирення збережено) і як «партії нового типу», що з тими іншими конкуруватиме, розхитуватиме структуру організації, зокрема осередки на місцях. Нарешті, ухвалені після зборів заяви УРП та ДемПУ показують, що розкол Руху все ще можливий. Рух міг би стати однією з кількох впливових політичних сил, як став, приміром, Народний фронт Естонії. Проте колотнеча на зборах може істотно знизити авторитет Руху в масах — так ворожнеча бандерівців і мельниківців дуже зашкодила ОУН напередодні грізних воєнних випробувань.

Після реанімації довго не живуть?

* * *

Аби запобігти невеселим роздумам українського читача, про всяк випадок застерігаю, що описані вище події насправді ніколи не відбувалися. Будь-які збіги з реальністю випадкові. Наслідки публікації не обов'язково відповідають намірам автора.

¹Голос України» (ГУ), 8 лютого 1992 р.

²ГУ, 3 березня.

³ГУ, 8 лютого.

⁴ГУ, 19 березня.

⁵ГУ, 25 січня.

⁶Там само.

⁷ГУ, 12 лютого.

⁸ГУ, 25 січня.

⁹Там само.

¹⁰ГУ, 12 лютого.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ РОБІТНИЦТВА НА ДОНЕЧЧИНІ

Насамперед визначимо поняття «національна свідомість». Свідомість узагалі – це розуміння чи, точніше, усвідомлення людиною себе як суб'єкта своїх дій, потреб, інтересів, почуттів, думок, мотивів поведінки й ідеалів, свого становища в природному й соціальному середовищі¹. Національна свідомість стосується національного середовища. Її природа викazuje себе в уявленні людей про спільність національного походження, спільну належність до рідного краю, в ставленні до історичної минувшини й сучасності, до рідної мови й культури. Безперечно, національна свідомість являє собою сукупність рис індивіда, групи або спільноти, які виникли в процесі спілкування з представниками інших національних спільнот².

Конкретно нас цікавить національна свідомість донецького робітництва, серед якого від його зародження переважав російськомовний елемент. Ще в 1797 р. на Луганському ливарногарматному заводі числилося 575 майстрових, присланих з Петрозаводська, Липецька й Херсона, а в XIX ст. донецькі підприємці гірничої промисловості клопоталися про переселення (без сумніву, примусове. – П. Л.) на південь робітників з промислових областей Центральної Росії та Уралу³. Українські ж «гречкосії», що своєю пшеницею годували Російську імперію та частину Європи, не мали потреби лізти під землю чи йти на фабрики й заводи. Хліборобський інстинкт тягнув їх на незаймані сибірські чи північноказахстанські землі, а на Україну ринули потоки обездолених бурлак переважно з корінних російських чорноземних губерній: Орловської, Курської, Тамбовської та Воронежської. У 1890 році вони становили 55,7% донецьких шахтарів. Малоземельні селяни з Катеринославської, Чернігівської, Полтавської губерній і Обласі війська Донського набирали 31,5%. Тому в другій

половині XIX ст. в донецькому пролетаріаті переважали російські робітники. Згідно з усеросійським переписом населення в 1897 р. вони становили в гірничій промисловості Донбасу 74%, а українські селяни, яких злидні примусили йти на шахти, – 22,3%. У металургійній і металообробній галузях промисловості відношення росіян до українців становило 69 : 20,2%⁵.

У 1900 р. в промисловості на Донбасі працювало 170–175 тис. робітників, з них 125 тис. у вугільній, металургійній і металообробній промисловості. Наприкінці 1916 р. чисельність індустріальних робітників зросла до 370 тисяч. Переважали вихідці із сіл Орловської, Курської, Воронежської, Тульської, Тамбовської, Калузької і Рязанської губерній. Менше надходило селян із Катеринославської, Харківської, Чернігівської губерній, Обласі війська Донського та сьабрів із Могильовської губернії. У такому середовищі й почали свою пропаганду російські соціал-демократи. Їхні попередники, російські народники, не змогли виховати класово свідомих пролетарів, тому що їхня тактика індивідуального терору відштовхувала робітників од участі в масовому русі. Зате соціал-демократичні ідеї полонили робітників. Створився Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників під керівництвом більшовиків. Заснована в 1900 р. Українська Соціал-настільки слабкою, що й не старалася охопити своїм впливом Донбас. Проти її керманичів В. Винниченка, Д. Донцова, Л. Юркевича виступав В. Ульянов-Лєнїн. Він назвав їх представниками «низькопробного й реакційного націоналізму, які зраджують інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини України»⁶. Вождь «світового пролетаріату» боявся зародження національної свідомості в рядах українського робітництва.

Маневруючи соціалістичними паролями, він спокусив Миколу Скрипника, Петра Запорожця, Володимира Затонського та інших українців, які віддали весь свій революційний запал Російській Соціал-Демократичній Робітничій Партії.

Національну свідомість «безрідним іванам і Грицькам» несли безпартійні письменники, композитори й інші діячі української культури. Робітників і селян на Донбасі будили:

– письменник Степан Васильченко (справжнє прізвище Панасенко (1879–1932), який під час революції 1905 р. вчителював у селі Щербинівці й за участь у робітничих страйках сидів у бахмутській тюрмі;

– поети й письменники Борис (1863–1910) і Марія (1863–1928) Грінченки, які вчителювали в селі Олексіївці на Луганщині в школі, фінансованій українською педагогічною діячкою Христіною Данилівною Алчевською;

– композитор Микола Леонтович (1877–1921), що вчителював у залізничній школі на станції Гришине (тепер Красноармійське), де створив хор залізничників. За розповсюдження нелегальної літератури сидів у в'язниці;

– поет і письменник Микола Чернявський (1863–1937), уродженець слободи Торська Олексіївка (тепер село Октябрське, Красноармійського району), співець гіркої долі робітників:

У сажі, чорній, як мара,
Рукою піт з лица втира,
І кайлом вугіль б'є і б'є
В норі шахтар. На нього лле
Мутна, холодная вода,
І лампа світиться бліда,
Моргає стиха, мов дріма.
Повітря дихати нема.
І тут працює чоловік
І не один, не другий рік.

Цей сильний вірш донині невідомий широким масам. Напевно, внаслідок «контрреволюційності» автора, розстріляного НКВС в 1937, а може, шахтарі не знають його тому, що він написаний «на малорусском языке». Чернявський понад усе любив батьківщину:

Тебе, мій рідний краю,
Вкраїно любая моя!
Тобі єдиній я співаю,
Тобі вінка я заплітаю,
Тобі віддам і душу я.

Жменька патріотів не могла національно переорієнтувати зрусифікованих робітників (та й селян). Діяли валуєвський і емський укази. Циркуляр міністра внутрішніх справ од 20 січня 1910 р. наказував губернаторам не давати дозволу на заснування товариств «із інородців», до яких зачислено українців. За переписом 1897 р. у Катеринославській губернії серед шахтарів було українців 29,8% (росіяни – 63,1%), а серед металургів українці становили 20,8% (росіяни – 69%). У містах українською мовою розмовляло тільки 18,2%⁷.

Революції 1905–го і 1917 рр. українці на Донбасі зустріли національно несвідомими. Нащадки запорозьких козаків визнавали себе «хохлами» і підпадали під вплив російської соціал-демократії. Найактивніший серед них, син ясинуватського телеграфіста Микола Скрипник (1872–1933) хоч і брав участь у діяльності української студентської громади в Петербурзі, під впливом марксизму став активним членом РСДРП, забув розмови в тюрмі із Симоном Петлюрою і пішов за В. Ульяновим–Леніном.

Більшовицький вождь використав самопосвяту ідеям інтернаціоналізму українського степовика і на початку 1918 р. послав його агентом своєї партії на Україну. Дружині М. Скрипника заявив: «Нам потрібен на Україні саме Скрипник». Ним, Юрієм Коцюбинським, Віталієм Примаківим, Василем Шахраєм і їм подібними українцями прикрив Ленін агресію Червоної гвардії, яка по трупах київських студентів під Крутами ввірвалася в столицю України й розстрілювала киян, які говорили рідною мовою або носили вишиванки.

Тим часом денационалізовані «хохли» боролися в лавах Донецької пролетарської армії не тільки проти білогвардійського генерала Каледіна, а пізніше Денікіна, але й проти війська УНР. Їм ко-

місари не говорили, що більшовик Юрій Пятаков не визнає самої назви «Україна» і виступає проти їхньої материнської мови. Любові до рідних козацьких степів їх ніхто не навчив, і їх не тривожило твердження комуністів–шовіністів: «Якщо на Донбасі та Криворіжжі більше пролетарів–росіян, то це – російська територія». Саме з таких позицій виступав син можних курських хліборобів Артем (Ф. Ф. Сергєєв, 1883–1921), творець Донецько–Криворізької республіки в лютому 1918 р. Його підтримували С. Ф. Василенко (напевно, українець!), М. Н. Жаків, В. Г. Філов і спочатку Ленін. Пізніше вождь жовтневого перевороту зрозумів, що затія Артема згуртує весь український народ навколо Центральної Ради, і телеграфував: «Передайте товаришам Василенкові, Жаківу та іншим, що як вони не намагалися б виділитися з України свою область, вона все одно буде включена в Україну». Під впливом Леніна Артем погодився, щоб Донецький і Криворізький басейни входили до складу України, а Василенко з одностумцями в знак протесту вийшли зі складу раднаркому Донецько–Криворізької республіки, яка мала безпосередньо підлягати Російській Федерації.

Микола Скрипник був проти відриву Дон– і Кривбасу від України. Свою позицію він аргументував тим, що це зміцнить позицію Центральної Ради, але коли сепаратисти все ж таки наполягли на негайному відриві Донбасу, Скрипник зняв свою резолюцію, і 50 голосами проти 20 було проголошено Донецько–Криворізьку Республіку. На Донбасі тоді проживало 1610 тис. українців і 56 тис. росіян⁸. Не слід забувати, що того ж дня (9 лютого 1918 р.) Центральна Рада підписала Берестейський мир, на підставі якого Україну окупували німецькі війська. Під час обговорення питання про Донецько–Криворізьку республіку ніхто й не заїкнувся про німецьку небезпеку. Цей аргумент «заднім числом» висунули пізніше фальсифікатори історії України.

Проведення «ленінської національної політики» на Україні в 1918–1919 рр. викликало деяке піднесення свідомості

народних мас і почуття ненависті до окупантів. Це й змусило Леніна на початку 1920 р. в листі до робітників з приводу перемоги над Денікіним заявити, що незалежність України визнав Радянський уряд і Комуністична партія.

Микола Скрипник у 1919 р. керував відділом боротьби з контрреволюцією і, безперечно, переслідував прихильників УНР. Жодних помилок, за які компартія «піддала його справедливій критиці»⁹, він не допустив. Будуючи суверенну Українську Радянську Соціалістичну Республіку, він наштотхнувся на шалений опір російських великодержавників, які навіть у селах вимагали, щоб селяни говорили по–російському.

На Донбасі в 1926 р. українці становили 64,1% населення і тільки 40,6% робітництва (росіяни відповідно – 26,1% і 48,1%)¹⁰. Коли почалася колективізація, селяни масово тікали на промислові підприємства, й у 1929 р. близько 70% робітників називали себе українцями. Незважаючи на це, більшість керівників КП(б)У заявляли, що УРСР повинна існувати в межах дореволюційних малоросійських губерній і вважали Донбас російською землею. М. Скрипник добивався на Донбасі відкриття українських шкіл, газет, театрів, бібліотек, але його намагання тільки почасти увінчувалися успіхом. У Донецькій губернії українізовано тільки 158 шкіл. Урядовці й викладачі переважно кпили собі з українізаційних заходів. «Разве это надолго?» – питали вони. Проти російського шовінізму виступив на XVI зїзді ВКП(б) Сталін. Однак незабаром «батько народів» радикально змінив свої погляди й побачив у Скрипникові ворога. Павло Постишев, ДПУ–НКВС і величезний партактив голодом знищили мільйони українських селян і розстріляли тисячі українських інтелігентів. На спустошені землі уряд навозив селян із Центральної Росії.

Про цю трагедію українського народу чи не найсильніше сказав співець Донеччини, син робітника з Дебальцевого Володимир Сосюра (1898–1965), в поемі «Розстріляне безсмертя»:

Іх на це, о рідний краю,
 Чиясь рука благословляє.
 Нас хоче кинуть у Лети води,
 Той шовінізм рудобородий,
 Створіння тьми, бридке, руде,
 Що від піддячих рід веде.

Обезголовлювали Україну всі наїзники. 15 вересня 1941 р. гітлерівці завдали нищівного удару підпільній ОУН. Одна-
 че через рік після цього масового арештування її підпільна мережа охопила не тільки Галичину, а навіть Донбас і Крим. У Горлівці місцеве підпілля очолили Євген Стахів і пізніше розстріляний німцями Іван Климів. Розповсюджуючи листівки «Смерть Гітлеру!», «Смерть Сталіну!» та роз'яснюючи, що немає суттєвої різниці між гестапо й НКВС, українські самостійники завоювали певну довіру частини місцевих робітників¹¹.

Щоби мати сяке-таке уявлення про національне обличчя робітників на Донбасі, скористаємося з даних «Енциклопедії українознавства»:

Міське населення на Донбасі в %			
Національність	1926	1959	1970
Українці	40,2	42,5	50,3
Росіяни	47,9	42,0	44,3
Інші	11,9	15,6	5,4

До останнього часу українською мовою навчалося не більше 3% школярів. За даними обстеження функціонування мов у побуті українською мовою користувалося тільки 26%, на виробництві – 8,8%, на зборах і конференціях – 2% опитаних. Цього року в Донецьку й Луганську працює по одній українській школі. Закон про мови, прийнятий Верховною Радою УРСР в 1989 р., тут не діє. За останні два роки рідною мовою заговорило чимало зрусіфікованих українців, що виросли на Донбасі.

З Донецької області походять: критик Іван Дзюба, філософ Олекса Тихий, з Луганської – поет і письменник Микола Руденко, поет Іван Світличний, Донецький університет закінчив поет Василь Стус. У самому Донецьку до 1960-х років

працювало ще кілька українських шкіл. Останні закрили за панування Леоніда Брежнєва. У 1970-ху Слов'янську зняли пам'ятник Тарасові Шевченкові.

Українську мову комуністичні партій-рати і тепер, ставши демократами, не збираються відроджувати. Під час відвідин Донецька Михайлом Горбачовим 22 лютого 1989 р. бригадир очисного вибою виробничого об'єднання Красноармійськвугілля комуніст А. І. Ляшок заявив: «Если бы краинский язык помогал добывать уголь, мы бы перешли на него. От этого колбасы не прибавится». Чомусь партійна преса замовчала таке красномовство. Повідомили тільки, що товариш «выступил против той части творческой интеллигенции, которая пытается зачеркнуть историю Донбасса, духовные ценности, увидит народ от перестройки».

1991 року шахтарі прийняли від тернопільчан разом з картоплею синьо-жовті прапори. Під ними йшли в походи вулицями Києва, в Донецьку вивісили їх на деяких шахтах. Під час страйку разом з економічними вимогами висунули політичні. 1 грудня голосували за самостійність України. Та до справжнього пробудження національної свідомості ще далеко. Потрібна повсякденна праця, українські школи, товариства. Як писав один із перших ратаїв донецької літературної ниви Борис Грінченко:

Праця єдина з недолі нас вирве,
 Нумо до праці, брати!

Література:

1. Філософський словник – Київ, 1973. – С. 457.
2. К. Н. Хабибулин. Национальное самосознание и интернациональное поведение. – Л., 1989. – С. 7–9.
3. История рабочих Донбасса. – К., 1981. – Т. 1. – С. 19, 35.
4. Там само. – С. 36–37.
5. В. І. Ленін. Твори. – Т. 20. – С. 13–14.
6. Історія УРСР. – К., 1978. – Т. 3. – С. 253.
7. В. Шевченко. Донецько-Криворож-

ская республика // Комсомолец Донбасса. – 1990. – 9, 10, 11 февраля.

8. Радянська енциклопедія історії України. – К, 1972. – Т. 4. – С. 111–112.

9. М. Т. Троян, В. Ф. БЖрусунов. Формування національного складу Донбасу в 20–30 рр. // Здійснення ленінської національної політики на Донбасі. Тези

доповідей. – Донецьк, 1990. – Секція I–III. – С. 30–31.

10. Л. Рупняк Олег Кошовий – фігура видумана // За вільну Україну. – 1991. – 1 липня. – Ч. 124 (249).

11. Encyclopedia of Ukraine. – 1984. – V I. – p. 734.

Додаток

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ПІДСУМКІВ УСЕРОСІЙСЬКОГО Й УСЕСОЮЗНИХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ НА ДОНБАСІ (В ДОНЕЦЬКІЙ І ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР)

107

	1897	1926	1959	1970	1979	1989
Усе населення в тис.	687,3	2036,2	6714,0	7642,6	7937,8	8168,8
у тому числі в %						
Українці	55,2	60,0	56,4	53,7	51,6	51,1
Росіяни	26,2	31,4	38,0	41,0	43,4	43,8
Греки	6,8	1,7	1,4	1,2	1,1	1,0
Білоруси	0,7	0,7	1,3	1,5	1,4	1,0
Татари	н. д.	1,3	0,6	0,5	0,5	0,5
Євреї	н. д.	2,0	1,3	0,6	0,6	0,4
Німці	4,2	1,8				
Визнали рідною мовою в % українську російську	н. д. н. д.	48,2 45,6	46,8 51,4	39,9 58,7	34,3 64,4	32,2 65,8

У Донецькій області в 1989 р. рідною мовою назвало українську 30,7%
російську 66,8%
у Луганській українську 34,8%
російську 63,9%

% русифікації українців	1959	1970	1971	1989
у Донецькій області	21,1	29,5	37,6	40,4
у Луганській області	12,5	21,7	28,6	33,7

н. д. – немає даних.

Примітка: У 1897 р. землі теперішніх Донецької та Луганської областей за винятком Старобільщини належали до Катеринославської губернії. У таблиці підсумовано дані по Бахмутському, Маріупольському й Слов'янськському повітах.

У 1926 р. Український Донбас був поділений на 3 округи: Артемівську, Луганську (без Старобільщини) й Сталінську.

Джерела: 1. В. П. Шибасєв. Этнический состав населения европейской части СССР. – Л., 1930.

2. Итоги Всесоюзной переписи населения СССР 1959 г. – М., 1963. – Т. УССР.

3. Там само 1970 г. – М., 1973. – Т. 4. – С. 648.

4. Численность и состав населения СССР по данным переписи 1979 г. – М., 1984. – С. 366.

5. Непечатанные данные областных Донецкого и Луганского статистических управлений по переписи населения в 1989 г.

м. Донецьк

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ ОГЛЯД

108

Еволюція багатопартійності

На мою думку, період формування політичного спектру в Україні варто поділити на три основних етапи:

— допартійний етап: починається з середини 1988 року — утворенням Гельсінкської Спілки і Демократичного Союзу, закінчується 1989-го — на початку 1990 року — утворенням Народного Руху і виборами до Верховної Ради;

— етап початкової багатопартійності: починається з весни 1990 року — скасуванням статті 6 Конституції СРСР і установчими з'їздами перших політичних партій республіки, закінчується серпнем 1991 року — падінням комуністичної партії і державності Союзу РСР;

— посткомуністичний етап: починається з осені 1991 року і триває сьогодні.

Допартійний етап

Для початку допартійного етапу характерне існування не політичної і, тим паче, економічної багатокладності і альтернативності, а певного ідеологічного розмаїття в межах комуністичної системи. Оприлюднення правди про сталінські репресії, критика брежнєвських часів, перша інформація про жахливий стан національної культури на фоні «перебудови, гласності і плюралізму» зверху об'єктивно сприяли, незважаючи на вкрай реакційну позицію партійного керівництва України, початку утворення альтернативних громадських структур. На мою думку, це формування відбувалося на трьох основних напрямках — радикальному, національно-демократичному і загальноперебудовному (загальнодемократичному).

Як організації радикального напрямку з самого початку свого існування заявили про себе утворені в середині 1988 року Демократичний Союз (ДС) і Українська Гельсінкська Спілка (УГС). Це були перші угруповання відверто антикомуністичного напрямку, лідери яких провели чимало років в концтаборах за політичні переконання. УГС була першою організацією в республіці, що заявила про необхідність побудови самостійної української держави. Ще в березні 1989 року при активному сприянні УГС у Львові відбулась перша політична демонстрація і перший за радянський період політичний страйк. На першотравневій демонстрації львів'яни уперше в Україні вийшли з синьо-жовтими прапорами. У той час активісти УГС жорстоко переслідувалися, працювали напівконспіратив-

но і, звичайно, не могли стати основою для створення альтернативного політичного руху. Вячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, брати Горині, Олесь Шевченко, Ірина Калинець — далеко не повний список сучасних політичних лідерів України, що вийшли з УГС.

Загальнодемократичний характер мала утворена у 1988 році Народна Спілка Сприяння Перебудові (НССП). Хоч вона не стала такою відомою, як «Московська трибуна», проте сприяла згуртуванню широкого спектру інтелектуальних сил, здебільше молоді. З НССП вишишов Олександр Ємець, один з найперспективніших молодих політиків сьогодношньої України.

До загальнодемократичних варто віднести і такі організації, як «Меморіал», установча конференція республіканської організації якого відбулась у березні 1989 року. Очолив його відомий режисер, пізніше — народний депутат України Лесь Танюк.

Загартована жорстоко розігнаними першими екологічними мітингами на річницю чорнобильської трагедії, в жовтні провела установчий з'їзд Всеукраїнська асоціація «Зелений світ» на чолі з відомим екологом Юрієм Щербаком.

І все-таки основою для утворення першої широкої демократичної коаліції стала національно-демократична ідея духовного відродження. Саме ця ідея була провідною для створених ще у 1987 році Українського Культурологічного Клубу (УКК) і Товариства Лева (ТЛ). У поєднанні із загальноперебудовними гаслами гласності і плюралізму вона стала основою для формування Народного Руху України за перебудову.

Ідея Руху народилася в надрах Спілки письменників України, точніше — її партійної організації. 11 лютого 1989 року відбулась установча конференція Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (ТУМ), яке очолив поет Дмитро Павличко, а 16 лютого в газеті «Літературна Україна» був опублікований проект програми Народного Руху. Спочатку в проєкті, поруч із загальноперебудовними гаслами і тезами про національне відродження, містилось і визнання «кєрівної і спрямовуючої» ролі комуністичної партії. Сьогодні це пояснюють суто тактичними міркуваннями, посилаються на засилля реакціонерів компартії на всіх рівнях влади в Україні тих часів. Думаю,

що була й інша причина — багато хто з батьків Руху на той час справді сподівався на можливість реформування самої компартії, знаходячись під великим впливом політики Горбачова. Але час узяв своє, і Рух швидко перетворився в опозицію до КПУ структури.

Знаменним було те, що під дахом Руху об'єдналися сили усіх трьох згаданих тут напрямків. «Бойове хрещення» Рух отримав під час виборів народних депутатів СРСР — перших виборів на альтернативних засадах. І нехай на третину призначений від «громадських організацій» зїзд сьогодні здається пародією на демократію, то був апогей політичного піднесення, бадьорості і сподівань. Від екранів не могла відірватися майже вся країна і ніщо за сім років не мало такого впливу на розвиток демократичних процесів, як двотижневі трансляції І зїзду народних депутатів СРСР. Створений невдовзі в Києві, де демократичні кандидати, підтримані Рухом, перемогли, Депутатський Клуб розгорнув велику організаційну роботу по згуртуванню опозиційних сил. Великий вплив на формування громадської думки в Україні тих часів мали виступи і діяльність таких союзних політиків, як Сахаров, Ельцин, Афанасьєв, Собчак, Попов, Гдлян, Іванов.

То був нелегкий, але неповторний і романтичний період натхнення і надії. Тисячі активістів розгорнули велику роботу. Серед лідерів Руху — і відомі письменники Драч, Павличко, Яворівський, і економіст Черняк, і фізики Рябченко та Гришук, і вчорашні політязні Чорновіл, Лук'яненко, брати Горині, і філософ Попович. Теледебати Мирослава Поповича з Леонідом Кравчуком зробили відомими не тільки Рух, а й майбутнього Президента України.

Незважаючи на шалену кампанію цькування Руху з боку преси КПУ, розгони мітингів і затримання активістів, майже 300-тисячний Рух гідно підійшов до Установчого зїзду, що відбувся 8—10 вересня в Києві. Перша суттєва перемога новоствореної організації — прийняття Верховною Радою України відносно демократичного Закону про вибори народних депутатів, в який увійшли основні вимоги опозиційних сил. Той факт, що Закон був прийнятий старим складом Верховної Ради, свідчить про відчутне зростання впливу Руху, з яким уже не могли не рахуватися владні структури.

Наступним важливим етапом розвитку політичного плюралізму в Україні стали вибори до Верховної Ради. Демократичний блок, що спирався перш за все на структуру Руху (інших і не було), отримав чверть депутатських мандатів, а в Галичині переконав переміг.

Підбиваючи підсумок, наголошуємо основні риси, характерні для допартиного

(неформального) етапу розвитку багатопартійності в Україні:

- політичні об'єднання мають позапартійний характер і організаційно приймають від суто неформальних угруповань до масового Руху;

- ідейна платформа більшості політичних об'єднань еволюціонує від загальноперебудовних гасел і духовного відродження до початкової суверенізації і початкового антикомунізму;

- методи і засоби діяльності нових організації еволюціонують від нечислених зборів до масових мітингів, від теоретичних дискусій у вузькому колі до боротьби за депутатські мандати;

- нові політичні об'єднання перебувають у стані різкої конфронтації з владою, що утримує однопартійну монополію;

- вагомий внесок у розвиток демократичних процесів в Україні вносить політична боротьба на союзному рівні;

- переважна частина населення із зацікавленістю і надією сприймає суспільні перетворення.

Процес виникнення політичних об'єднань в Україні, як і в Росії, в інших республіках, не був пов'язаний із структуралізацією суспільства на певні соціальні групи. В умовах тоталітарної системи таких просто не існувало. Народження політичної багатоманітності на неформальному етапі почалось як вільнодумство в межах комуністичної системи і закінчилось як відверта протидія номенклатури правлячої партії.

Саме тому не дивно, що тези про ринок, багатопартійність, суверенітет мали перш за все зміст протиставлення існуючій одноманітній структурі, а не якогось конструктиву. Закономірний наслідок — формування на першому етапі широких демократичних коаліцій — Народних Фронтів, Руху, «Демократичної Росії» тощо. Саме тоді цілком природно виникає проста типологія з поділом політичних сил на «правих — партократів» і «лівих — демократів». Типологія теоретично безглузда, але практично проста і зрозуміла. Перетворення чорно-білої палітри в багатокольорову — це вже завдання наступних етапів розвитку громадянського суспільства.

Етап початкової багатопартійності

Для етапу початкової багатопартійності, що тривав майже півтора року, характерне масове виникнення невеликих політичних партій. На республіканському рівні за цей час виникло понад 20 партій і партизованих об'єднань, загальна чисельність яких навряд чи колись перевищувала 30 тисяч членів.

Це сталося внаслідок диференціації поглядів як у стані опозиційних сил, так і в середовищі правлячої партії, визначення певних особистих і групових інтересів. Народження партій менш за все було пов'язане з інтересами окремих со-

ціальних верств. Саме тому більшість партій створювалась не на основі якихось ідей чи світогляду, а гуртувались навколо лідера чи ініціативної групи авторитетних людей.

Що можна вважати політичною партією? Як правило, під партією розуміють організацію, основним завданням якої є участь шляхом виборів у формуванні представницьких, виконавчих і судових органів влади і яка існує тривалий безперервний проміжок часу. Але ж відомо — у багатьох країнах світу у виборах беруть участь не тільки власне «партії», а й інші об'єднання, які можуть формуватися тільки на передвиборний період. Так в Акті про Ріксдаг (парламент) Швеції сказано, що «партією вважається група виборців, що бере участь у виборах під окремою назвою». Єдиним об'єктивним, на мій погляд, критерієм вирізнення партій серед інших громадських об'єднань може бути законодавчо регламентоване право безпосередньо висувати кандидатів на виборах партіям і тільки їм. Таким шляхом пішли в Італії, Німеччині і, як ми покажемо пізніше, йдуть в Україні. Сьогодні ж мусимо розглядати усі реально діючі в суспільстві політичні сили, а не тільки ті, що формально задекларували себе як партії. Тим паче, що вплив учора «неформальних», а сьогодні «формальних» партій поки що значно нижчий, ніж учора «формальних», а сьогодні «неформальних» структур.

Правий фланг

Першою формально задекларованою політичною партією стала створена ще у жовтні 1989 року у Львові Українська Національна Партія (УНП) на чолі з багаторічним політв'язнем Григорієм Приходьком. Партія не визнавала закони «окупаційної влади», єдина серед політичних сил України бойкотувала вибори до Верховної Ради. Її чисельність — 150—200 чоловік, діяльність тривалий час була напівконспіративною.

Інша партія крайньої правої частини класичного спектру — створене у квітні 1990 року у Львові всеукраїнське політичне об'єднання Державна Самостійність України (ДСУ), очолюване іншим багаторічним політв'язнем — Іваном Кандибою. Воно нараховує не більше 500 членів, вимагає будувати «велику Україну від Бугу до Дінця».

У травні 1990 року в Івано-Франківську відбувся 1-й великий збір Спілки Незалежної Української Молоді (СНУМ). З початку діяльності для СНУМу був характерний крайній радикалізм дій — кампанії бойкоту призову до Радянської Армії, героїзація С. Бандери, боротьба з пам'ятниками вождям більшовизму. Проте Ігор Деркач, який очолював Секретаріат СНУМу, ставши народним депутатом України, виявив поміркованість і сьогодні є одним з перспективних молодих політичних лідерів України.

Вже у листопаді 1990 року СНУМ фактично розкопався — з неї вийшла націоналістична фракція, утворивши Українську Націоналістичну Спілку (УНС) на чолі з депутатом Львівської облради Олегом Вітовичем, відомим тим, що вперше на львівському мітингу кинув гасло — «Україна для українців». Загальна чисельність УНС, СНУМу і СУМу навряд чи перевищує 1000 членів.

У квітні у Львові відбувся установчий з'їзд Української християнсько-демократичної партії (УХДП) на чолі з колишнім політв'язнем Василем Січком і його батьком — у минулому бійцем УПА. Хоч багато гасел УХДП мають загальнохристиянський характер, для неї, хоч і в дещо меншій мірі, характерна націоналістична і вкрай антикомуністична спрямованість. Партія нараховує декілька тисяч членів.

У червні у Києві пройшов установчий з'їзд Української Народної — Демократичної Партії (УНДП), серед лідерів якої — Євген Чернишов, журналіст, член Українського філософського товариства Аркадій Кирєєв. УНДП виросла на базі Української Народної — Демократичної Ліги (УНДЛ), що у 1988—89-му роках була філією УГС, а на виборах 1990 року висувала гасло: «Ради — без комуністів». Головною ідеєю УНДП стало створення альтернативних структур влади — громадських комітетів, першочергове завдання яких — реєстрація громадян Української Народної Республіки (УНР) з метою виборів Національного Конгресу як альтернативи «окупаційній» Верховній Раді і як «єдиної законної влади». Партія нараховує приблизно тисячу членів.

Організаційне оформлення націонал-радикального блоку відбулось 1 липня 1990 року утворенням Української Міжпартійної Асамблеї (УМА), що об'єднала усі згадані партії на платформі націоналізму і позапарламентського шляху боротьби за державність України. При цьому не виключалась можливість збройної боротьби. Окрему заяву зробила УНДП, яка розуміла «революційну боротьбу як незбройну». Невдовзі УНДП вийшла з Української Міжпартійної Асамблеї, але продовжувала займатися реєстрацією громадян УНР. Головою УМА, пізніше — Української Національної Асамблеї (УНА), обрано Юрія Шухевича — політв'язня з 40-річним стажем, сина головнокомандуючого УПА Цікаво, що виступ на установчій асамблеї УМА народного депутата України Степана Хмари був зустрінутий досить прохолодно, бо здавався недостатньо радикальним. Це не завадило українським націоналістам пізніше організовувати численні акції на підтримку арештованого в листопаді 1990 року депутата.

Незважаючи на багаточисельність різних угруповань, жодне з націонал-радикальних об'єднань не стало впли-

вовим навіть у західних регіонах України. Першою вагомою політичною силою національного спрямування стала Українська Республіканська Партія (УРП), утворена на базі Гельсінкської Спілки. Установчий з'їзд УРП відбувся 28–29 квітня 1990 року в Києві. На думку республіканців, «комуністична ідеологія та практика є антилюдською і протиприродною за своєю суттю. Московський імперіалізм і шовінізм був і залишається найбільшою небезпечкою для існування української нації» (з Програми УРП). Проте і голова партії — політв'язень з 27-річним стажем, народний депутат України Левко Лук'яненко, і брати Горині та багато інших відомих діячів УРП не виключали можливість співпраці з демократично настроєними комуністами, компромісів з КПУ задля головної мети — перемоги ідеї незалежності України. Це й стало причиною розходжень між головою партії і його заступником — Степаном Хмарою, який не бачив можливості співпраці з комуністами і користи від діяльності в парламенті. На другому з'їзді УРП у червні 1991 року Левко Лук'яненко піддав гострій критиці погляди своїх занадто радикальних колег, зауваживши, що «ультрарадикалізм і екстремізм приречені на підтримку небагатьох». Як і в націонал-радикальних угрупованнях, для УРП характерна міцна дисципліна, ієрархічність організаційної побудови. У той же час, на відміну від радикалів, УРП з самого початку брала участь у боротьбі за депутатські мандати, у роботі Рад усіх рівнів. Це дало змогу зробити прізвища лідерів партії відомими усім республіці. Сьогодні партія має приблизно 15 тисяч членів, а парламентська фракція нараховує 11 депутатів.

Ще наприкінці 1989 року в Україні народився студентський політичний рух. Утворилася Українська студентська спілка (УСС), що разом із своїм лідером Олесем Донієм стала майже всесвітньо відомою під час безпрецедентного голодування у жовтні 1990 року. Але після цього курс акцій Спілки в присвядженні роботі потроху, але невпинно падав униз. Не допомогло навіть утворення активістами УСС комедійно-пародійної організації молодіжного революційно-патріотичного клубу «Лучи чучхе» — українських послідовників ідей «великого вождя тов. Кім Ір Сена». Навесні 1991 року відбулася спроба організаційного оформлення студентського руху в єдину республіканську організацію. УСС, діяльність якої розповсюджувалася на Київ і деякі міста сходу та півдня республіки, і Львівське Студентське Братство утворили Спілку Українських Студентів (СУС). Головою СУС було обрано Володимира Чемериса, свого часу включеного до Київського університету за організацію бойкоту військової кафедри. Проте бажаної консолідації студентства в межах СУС все-таки не

відбулось.

Лівий фланг

Одночасно з крайньо правою в першій половині 1990 року заповнюється й крайньо ліва частина політичного спектру. Так, 24 лютого відбувся установчий З'їзд Спілки трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ). Аналогом цієї організації на союзному рівні був відомий своєю боротьбою з «тіньовиками, капіталістами і опортуністами» Об'єднаний фронт трудящих (ОФТ). Створення СТУ, як і ОФТ, було, звичайно, інспіроване реакційною частиною апарату комуністичної партії. СТУ виступала за «суверенну Україну у складі оновленого Союзу» (з програми), разом з партійними комітетами східних і південних областей України організувала масовий «похід» до стін Верховної Ради «представників трудящих» після інциденту між Степаном Хмарою і полковником Григор'євим, виступила з рядом провокаційних закликів на зразок «створення на підприємствах і за місцем проживання загонів самооборони трудящих від націоналістів» («Правда України», 30.08.90). Проте СТУ не підтримали навіть у робітничому середовищі.

Протягом 1990 року, як гриби після дощу, особливо на півдні і на сході республіки, ростуть різні «громадянські комітети захисту пам'яток Леніну», «соціалізму» та інші подібні утворення, що тісно взаємодіють з місцевими партійними комітетами. Розгортають роботу і республіканські філії ніноандрезьського «Єдинства — за ленинізм і комуністические идеалы», «Ліберально-демократической партии СССР» Жириновського, місцеві структури відомої депутатської групи «Союз».

Весною 1990 року, після декількох невдалих спроб створити «Інтерфронт», формується «правозахисний рух» — Вітчизняний Форум (ВФ). Форумці — «за зміцнення Союзу РСР, за Українську РСР у складі Союзу РСР» (з програми). Головним же завданням Форуму стала боротьба за державну двомовність в Україні. «Вільне володіння, як мінімум, двома мовами — українською і російською — справа честі і обов'язку кожного громадянина, що проживає в Україні» — читаємо в програмі і численних листівках ВФ. Форум задумували як широкий рух, відкритий для співробітництва з усіма політичними силами — від ортодоксальних комуністів до шалених антикомуністів. Проте з цього майже нічого не вийшло, хоча Форум навряд чи користувався підтримкою КПУ, а серед його членів були досить принципові і розумні люди, яким багато нашкодила істеричність деяких амбітних керівників. Фактично Форум став не Рухом, а анти-Рухом, тільки значно менш численним.

А що ж робила тодішня «керівна і спрямовуюча»? Керувала і спрямовува-

ла, нехай з великим скрипом і під нищівною критикою опонентів. Комуністична партія України (КПУ), маючи більшість у парламенті (горезвісна «група 239»), і у місцевих Радах (52 відсотки від усіх депутатів), все ще зберігала реальну владу і мала вагомий вплив на події. Керівні органи партії і більшість партійних комітетів на місцях аж до серпня 1991 року активно боролися за збереження «оновленої федерації». У той же час після другого етапу останнього зїзду КПУ в грудні 1990 року і прийняття компартією України власного Статуту посилюлось розмежування всередині самої партії. Почали говорити про виникнення в КПУ двох таборів — «суверен-комуністів» і «імпер-комуністів». Перші умовно персоналізувалися з Головою Верховної Ради Леонідом Кравчуком і його заступником Іваном Плющем, другі — з першим секретарем ЦК КПУ Станіславом Гуренком. Сьогодні можна тільки гадати, чим закінчилося б те розмежування, якби не серпневий заколот.

Взаємини КПУ з опозиційними партіями і рухами нерідко були відверто конфронтаційними. Апогеєм протистояння стало студентське голодування у жовтні 1990 року і наступний листопадовий реванш, пов'язаний з подіями навколо арешту народного депутата Хмари. У той же час на певних етапах парламентської боротьби між опозицією та частиною компартії можна було спостерігати і певні компроміси, і навіть спільні дії. Серед відомих подій слід перш за все пригадати майже одноставне голосування за Декларацію про державний суверенітет України, а також рішення про винесення на всесоюзний референдум 17 березня також і республіканського бюлетеня з питанням про підтримку суверенітету України. Ті прагматики з більшості, що своїми голосами підтримали опозиційну Народну Раду, стали згодом основою «безпартійної партії влади» Кравчука. Про це — трохи пізніше, а зараз хочу звернути увагу на забутий багатьма факт, пов'язаний з колишнім першим секретарем ЦК КПУ і Головою Верховної Ради Володимиром Івашком. Його «втечу» до Москви сприйняли як зраду представники обох таборів. Але Івашко поклав початок співпраці людей з різними політичними поглядами у парламенті. Під крики вулиці «Геть!» він сформував коаліційний склад Президії, де третину постійних комісій очолювали депутати від опозиції.

Політичний центр

Першими свій установчий зїзд провели соціал-демократи. Із самого початку в Оргкомітеті зїзду існували певні суперечності між прихильниками «демократичного соціалізму» — лівої (класичної) моделі і «соціальної демократії» — правого (модерністського) напрямку. Три дні роботи установчого зїзду, що відбувся 25—27 травня 1990 року у Києві,

не дозволили подолати програмні й особисті розбіжності. У результаті ліві утворили Об'єднану соціал-демократичну партію України (ОСДПУ), а праві — Соціал-демократичну партію України (СДПУ). Перша нараховувала приблизно 500 членів, друга — вдвічі більше. Серед лідерів ОСДПУ — депутат Київської філософії Юрій Бауман, юрист Сергій Килєєв, СДПУ — фізик Віктор Вовк, інженер Андрій Носенко, історик Андрій Коваль. Невдовзі до обох партій виявили зацікавленість окремі народні депутати України, зокрема, Олександр Сугоняко, Юрій Збитнев стали членами СДПУ, а перший з них очолив партію. Головою ОСДПУ став народний депутат республіки Володимир Московка. Реальний вплив обох соціал-демократичних партій мізерний через малу чисельність партій, обмаль депутатів і скепсис до слова «соціал-демократія», що декому нагадує «соціалізм». Проте не можна не відзначити такі позитивні моменти в їх діяльності, як широкі закордонні зв'язки з партіями Соціалістичного міжнароду. Особливих успіхів тут досягла СДПУ, яка до того ж користується підтримкою з боку підприємців-кіп.

9 червня 1990 року відбувся установчий зїзд Української селянсько-демократичної партії (УСДП), головою якої став публіцист Сергій Ілчачинда, серед заступників — народний депутат України Дмитро Чобіт. Партія виступила за відродження хуторянства і фермерства, поступовий демонтаж колгоспно-радгоспної системи. УСДП швидко зростала чисельно — на Галичині до її лав записувалися цілими колгоспами — і стала другою (після УРП) зареєстрованою партією, оскільки подолати реєстраційний «бар'єр» у 3 тисячі членів. Однак зарано говорити про будь-який помітний вплив цієї партії на селі, особливо на півдні та сході республіки.

28—30 вересня відбувся установчий зїзд Партії зелених України (ПЗУ). Партія виникла на базі асоціації «Зелений світ», яка залишилася позапартійною екологічною організацією. Головою партії став відомий еколог і публіцист Юрій Щербак, серед її лідерів — Віталій Кононов, Володимир Тимонін, Сергій Грабовський, Володимир Демиденко. Привабливість назви в поєднанні із вкрай гострими екологічними проблемами республіки зробила «зелених» досить популярними, в усіх опитуваннях громадської думки вони незмінно займали і займають перше місце серед інших партій і рухів. У той же час багато членів асоціації «Зелений світ» вважали, що боротьба за чистоту ґрунту і повітря далека від політичної боротьби і в «свою» партію не пішли. Їхнє місце зайняли, на мою думку, не зовсім підготовлені, зібрані з метою реєстрації «кадри».

На жаль, в Україні поки що навіть у

початковому стані не сформувався ліберально-демократичний напрямок. Автор цієї статті був серед засновників Київської ліберально-демократичної спілки (КЛДС), створеної 30 червня 1990 року. Під час підготовки до установчого зїзду партії в Оргкомітет відбувся розкол, завдяки чому 24 листопада 1990 року виникло дві організації — позапартійна Українська ліберально-демократична спілка (УЛДС) і Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ). Обидві організації не змогли вийти на помітну чисельність. УЛДС першою зрозуміла безперспективність намагань створити впливову партію без «початкового капіталу» — відомих імен чи фінансової бази і тому приєдналася до Партії демократичного відродження України (ПДВУ). В той же час ЛДПУ продовжує існувати, роз'яснюючи тим нечисленним громадянам, хто все ще цікавиться політикою, що вона не має нічого спільного з відомим екс-кандидатом у Президенти Росії

У вересні 1990 року в Дніпропетровську відбувається перший зїзд Народної партії України (НПУ). Попри децю претензійну назву, сам процес утворення цієї партії є досить цікавий і, взагалі, нетиповий для нових політичних структур. Переважна більшість членів НПУ — працівники дніпропетровського кооперативу «Олімп», що спеціалізується на випуску тренажерів та інвалідних колясок, активно займається благодійною діяльністю. За вельми короткий для сучасних українських партій термін — декілька місяців НПУ зростає з 500 до необхідних для реєстрації 3 тисяч членів. Не можна сказати, що партія утворювалася на певній програмній основі, але економічний інтерес працівників нової сфери був зрозумілим і пов'язаний з лідером партії, президентом «Олімпу» і народним депутатом України Леопольдом Табурянським, що поєднав досить жорстку партійну дисципліну з матеріальною зацікавленістю. Із самого початку існування НПУ відрізняв антикомунізм в ідеології і лібералізм в економіці.

У березні 1990 року в газеті «Літературна Україна» з'явився Маніфест про утворення Демократичної партії України (ДемПУ). Із самого початку Оргкомітет гуртувався навколо національно-поміркованої частини Руху і Спілки письменників. Серед засновників партії — письменники, народні депутати України Іван Драч, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, літературознавці Віталій Дончик і Юрій Цеков, економісти Володимир Черняк, Михайло Швайка. На установчому зїзді 15 грудня 1990 року головою Національної Ради ДемПУ було обрано відомого правозахисника Юрія Бадзю. Партія має порівняно велику парламентську фракцію — 20 народних депутатів України, нараховує понад 3 тисячі членів. ДемПУ спирається перш

за все на гуманітарну інтелігенцію, для неї є типовим унаслідкування від Руху фольклорний шарм. У той же час вона прагне серйозно зайнятися економічними проблемами, бо має в своїх лавах висококваліфікованих спеціалістів.

Лютий 1990 року можна вважати місяцем організаційного народження плюралізму в лавах досі «непохитної» компартії. В Україні — у Харкові, Києві, зрештою — в інших містах, слідом за Москвою, виникають осередки «Демократичної платформи», перша республіканська конференція якої відбулась 1 березня 1990 року в Києві. Спочатку метою Демплатформи була «демократизація КПУ зсередини» — відмова від комунізму як утопічної мети, скасування демократизму, перетворення КПУ в парламентську партію тощо. «Розкольніки» таврувалися пресою КПРС — КПУ, проте чекали XXVIII зїзду КПРС та зїзду КПУ.

Хід і підсумки останніх не дали жодних надій на докорінну демократизацію компартії. Тому визріла ідея створення нової партії парламентського типу, а друга загальносоюзна конференція «Демократичної платформи» в серпні 1990 року у Москві схвалила наміри вийти з КПРС і створити на основі платформи ряд республіканських партій загальнодемократичного спрямування. Першою виникла Об'єднана демократична партія Білорусії (ОДПБ), потім — Республіканська партія Російської Федерації (РПРФ), і, нарешті, 1—2 грудня 1990 року в Києві відбувся установчий зїзд Партії демократичного відродження України (ПДВУ). Серед співголів Координаційної Ради партії — заступник голови Верховної Ради Володимир Гриньов, голова Комісії з прав людини Олександр Ємець, секретар тієї ж Комісії Володимир Філенко, віце-президент Соціологічної асоціації України Валерій Хмелько, президент українського Філософського товариства Мирослав Попович, доцент філософії Донецького університету Олександр Базилюк, старший викладач політології Львівського політехнічного інституту Сергій Лилик. ПДВУ відразу почала виступати з різними об'єднавчими ініціативами по створенню як широких, так і вузьких коаліцій демократичних сил.

Найбільш вдалим серед усіх об'єднань опозиції можна назвати створений у січні 1991 року в Харкові Демократичний Конгрес, що об'єднав 42 партії й рухи з 13 республік. Демконгрес поставив за головне завдання «ліквідацію в мирній формі унітарних імперських структур Союзу і утворення на його території незалежних демократичних держав». Тоді ж виникла і ідея Співдружності. Головну організаційну роботу по підготовці засідань Демконгресу проводили представники партій колишньої Демплатформи.

У той же час спроба об'єднати всі опозиційні сили під прапором національ-

ної ідеї при створенні на II Всеукраїнських зборках Руху координуючого органу партії — Політради — не мала успіху. Не тільки УРП, із самого початку — вельми самостійна партія, не схильна до блоків і коаліцій, а й більш «мякотіла» ДемПУ не стала колективним членом Руху. Такою самою невдачею закінчилися і спроби створити навесні 1991 року коаліцію «Суверенна демократична Україна». І тільки в тривожний день 20 серпня така коаліція формально народилася, щоб зрештою вмерти тихою і «неофіційною» смертю.

Що ж є типовим для етапу початкової багатопартійності? Варто наголосити кілька характерних якостей:

— партії утворюються навколо авторитетних людей;

— ідейною основою програм і діяльності партій є суверенітет (десь із весни 1991 року після стабільного опанування цього слова керівництвом КПУ в таборі демократів дедалі частіше вживається слово «незалежність») України і антикомунізм;

— боротьба опозиційних сил з КПУ здебільшого носить характер окопної війни з періодами мирних переговорів і навіть часткового співробітництва, але частіше відбуваються вибухи;

— на тлі падіння життєвого рівня більшості населення швидко зростає недовіра і апатія до усякої політичної діяльності взагалі і «антипартійний синдром» зокрема.

Отже, йшла позиційна боротьба на півбосі опозиції з величезним супротивником. І хто б міг подумати, що все зміниться так швидко.

Посткомуністичний етап

Революційний стрибок породив не тільки безліч нових проблем, а й показав загальну неспроможність учорашньої опозиції до конструктивної роботи. Більше того, втративши «зовнішнього ворога», частина «демократів» просто розгубилася. Тим часом колишній лідер парламентської більшості Мороз заснував у жовтні 1991 року Соціалістичну партію України (СПУ), на деякий час виправдавши політичне існування «вічних опозиціонерів».

Розглянемо результати соціологічного дослідження, проведеного в кінці минулого року дослідним інститутом радіо «Свобода» і науково-практичним центром Соціологічної асоціації України. Всього було опитано 2056 респондентів, що проживають у 235 населених пунктах, у тому числі у 121 селі усіх регіонів України. Пропонувалось висловитися щодо КПУ, Руху, ДемПУ, ПДВУ, ПЗУ, УСДП, УНА, а також студентського руху (СР), Верховної Ради (ВР) та Кабінету Міністрів (КМ). Ось які результати були отримані (у відсотках до всіх опитаних).

Ставлення до організацій, партій, рухів

Назва	Позитивне	Негативне	Не знайомий
ВР	47	23	30
КМ	48	23	29
КПУ	15	55	30
Рух	35,8	36,4	27,8
СР	43	15	42
ДемПУ	33	14	52
ПДВУ	32	10	58
УСДП	29	9	62
ПЗУ	44	14	42
УРП	25	12	63
УНА	11,6	12,4	76,0

Опитування довело, що більшість жителів України не знайомі з новими партіями. Про це переконливо свідчать і результати президентських виборів.

Чи в змозі українські партії стати впливовою силою в перспективі? Певні підстави для цього є. Так, у ПДВУ співвідношення позитивних і негативних індексів дорівнює 3:2, у ДемПУ — 3:1, а у Верховної Ради і Кабінету Міністрів — 2:1. Тобто партії мають певний потенціал для подальшого посилення свого впливу на суспільство. Чи буде цей потенціал належно використаний — покажуть майбутні вибори на багатопартійній основі.

Партійна система України

На мою думку, за станом на початок 1992 року всі політичні сили України варто поділити на п'ять головних напрямків:

- інтегрально-націоналістичний;
- національно-демократичний;
- загальнодемократичний;
- державно-бюрократичний;
- соціалістичний.

Інтегрально-націоналістичний напрямок

На позиціях донцовського інтегрального націоналізму чи ідеології ОУН—УПА стоять праворадикальні націоналістичні партії й рухи: УНС, УНП, ДСУ, УНА, СНУМ, деякою мірою УХДП, а також радикальна частина УРП.

В основі інтегрально-націоналістичної ідеології лежить пріоритет прав і інтересів нації над правами і інтересами будь-якої іншої спільноти чи окремої особи. Поняття нації має ірраціональний зміст вищої духовної єдності, єдиної мети. «Саме для збереження і пізніше потужного розросту української нації потрібна державна самостійність України. Не для підвищення добробуту населення, не для кращого розвитку економіки, хоч і це все теж потрібне, а в першу чергу для блага нації необхідна держава. Тому ніхто, крім самих українців, не може бути по-справжньому зацікавлений у побудові самостійної України», — пише один з ідеологів УНА Володимир Яворський («Напрямок» — 1991. — N 4).

Революційність думки, експансіонізм, месіанство характерні не тільки для діячів ОУН, а й для сучасних націоналістів. «Маси українців не є націоналістами,

багато хто навіть вороже настроєний до націоналізму. Але, якщо завтра всі українці не стануть націоналістами, Україна може загинути. Тому я мушу зробити і зроблю українців націоналістами!» — підкреслює той же Яворський.

Мета виправдовує засоби. Революційне насильство — основа тактики дій націоналістичних угруповань. «Всі спроби протиставити націоналізмові так звані загальнолюдські цінності є підступами ворогів української нації або в кращому разі маренням божевільного», — проголошує Дмитро Корчинський. «Треба усвідомити, що поневолені нація є в стані війни і тому повинна діяти відповідно до воєнних обставин, себто бути максимально дисциплінованою, мати чіткий образ ворога, реагувати одноставно, твердо, рішуче», — повчає Яворський.

До проголошення незалежності України націоналістичні сили бойкотували всі органи державної влади, вважаючи їх колоніальними і окупаційними. Після першогрудневого референдуму УНА відмовилась від тактики бойкоту, проте залишилась в опозиції до владних структур, у тому числі і в західних регіонах України. До демократії і демократів ставлення націоналістів, у кращому разі, прохолодне. «Насамперед необхідно виходити з того, що український народ, який не мав реально своєї державності, не готовий до демократії. Він просто не зможе в ній жити, адже це слово у нас часто асоціюється зі словом «анархія». Крім того, серед демократів багато колишніх комуністів і людей із сумнівним минулим. Націоналісти не згодні з угодовською полпкією націонал-демократів — у цьому основна розбіжність», — зазначає голова Львівської крайової організації СНУМУ Ігор Качмар.

Що вважають головним у побудові незалежної держави представники цього напрямку? Зміцнення армії, митниці, кордонів, тобто позаекономічних атрибутів незалежності. «Окупація продовжується тому, що продовжується саботаж державного будівництва (саботаж створення митниці, армії, захисту споживчого ринку тощо)», — зі Спільної Заяви УНА і УНС від 10 грудня 1991 року.

Зрозуміло, що ставлення до Угоди про Співдружність незалежних держав (СНД) у націоналістів було різко негативне. При цьому підкреслювалось традиційно скептичне ставлення до «будь-яких формальних актів (договори, угоди, референдуми)», які «нічого не вирішують».

Майже всі націоналістичні організації вважають за необхідне залишити Україну з ядерною зброєю. Для деяких характерні експансіоністські плани створення «великої України», розширення її території «в етнічних кордонах», аж до Кавказу.

В економічному плані традиційним для

націоналістів є соціалістичний за своєю суттю підхід, що бере початок ще з часів Програми ОУН. У той же час трапляються і відмінності. Так, голова УНП Григорій Приходько вважає, що саме приватна власність і підприємництво повинні стати основою перетворення традиційно сентиментального українства в конкурентноспроможну націю і висуває головним завданням створення «національної технократії» («Напрямок», — 1991. — N 4). Такий раціоналістичний погляд є досить нетиповим у націоналістичному середовищі. Це, можливо, й викликало різкі конфлікти між Приходьком та іншими лідерами націоналістичного руху, зокрема головою УНА Юрієм Шухевичем.

Для організаційної побудови націоналістичних організацій був і є типовим жорсткий централізм і чітка ієрархія. «Націоналістична організація, що дотримується принципу ієрархічності, мусить розглядати окремі індивіди як перешкоди з обмеженою волею. В організації такого типу завжди розвинутий культ провідника і строга підпорядкованість нижчих ланок вищим. Тому в подібних організаціях великого значення надається послуху рядових членів зверхникам і безапеляційного виконання їхніх наказів», — зазначає Олег Вітович.

Чим викликана саме така позиція цих політичних сил? Їх лідери і активні діячі — багаторічні політв'язні, учасники боротьби ОУН—УПА чи їх прямі нащадки. Уся історія їх боротьби пов'язана із специфічним середовищем схронів і таборів, що не могло не бути визначальним і у програмних принципах, і в організаційній побудові, і у методах діяльності. Завдяки чіткості і визначеності, радикальності позицій ідеї старшого покоління підхопила і частина західноукраїнської молоді.

Які переваги і недоліки має платформа зазначених партій з точки зору політичної боротьби? Радикалізм програми робить певну частину виборців їх гарячими прибічниками. Але переважна більшість схильється до поміркованіших програм, до того ж «політична ніша» праворадикальних партій майже заповнена впливовою УРП. Націоналістичні партії навряд чи матимуть помітний вплив у реальній політичній боротьбі.

Національно-демократичний напрямок

В основі ідеології національної демократії лежить принцип єдності національних і особистих інтересів. У програмних принципах ДемПУ зазначається, що «права та свободи громадян не повинні суперечити правам і свободам народу й нації. Без свободи народу і нації забезпечення прав і свобод громадян неможливі». Тобто, не порушуючи гармонію єдності прав і свобод нації і особи, ДемПУ робить деякий акцент саме в бік

інтересів нації. Для СДПУ визначальним є «баланс інтересів нації та особи — нація поважає інтереси особи, особа поважає інтереси нації», — з декларації принципів СДПУ. Тобто ніяких акцентів чи то в бік нації, чи то в бік особи не робиться. Позицію УРП у цьому питанні можна вважати схожою з позицією ДемПУ чи навіть більш схильною до пріоритету інтересів нації.

Яким є ставлення національно-демократичних сил до розбудови української держави після юридичного утвердження незалежності? До взаємодії з іншими державами колишнього Союзу, до Співдружності?

УРП із самого початку свого існування була прихильницею «прямих між-державних або багатосторонніх угод з конкретних проблем» (із Заяви Секретаріату УРП від 11 грудня 1991 року). У той же час переважна більшість членів парламентської фракції УРП голосувала за ратифікацію Угоди про Співдружність незалежних держав (СНД) Верховною Радою у грудні минулого року, маючи на увазі, що «Угода має як позитивні, так і негативні наслідки. реальна користь чи шкода від цієї Угоди визначатиметься насамперед співвідношенням реальних політичних сил».

ДемПУ, як і Рух, традиційно розглядали Співдружність як тимчасову угоду на перехідний до «повної незалежності» період. У той же час такі відомі політичні діячі, як Юрій Бадзьо, Іван Заєць виступили взагалі проти ратифікації Угоди, вважаючи її небезпечною для долі незалежності України.

Що є визначальним для національних демократів у розбудові України? На відміну від націоналістів, національні демократи приділяють велику увагу економічним важелям державності. Про це в першу чергу свідчить діяльність Комісії з економічної реформи Верховної Ради на чолі з Володимиром Пилипчуком, що розробляє конкретні програми переходу до ринкового господарства. У той же час чільне місце в стратегії дій національно-демократичних сил займають і займають такі атрибути, як армія, митниці, кордони. Що ж стосується конкретних питань політичної реформи в Україні, то тут між різними течіями в національно-демократичному русі існують істотні розбіжності.

Так, чимала частина Руху, яку уособлює один із його співголів Вячеслав Чорновіл, виступає за земельну форму державного устрою і муніципальну форму державного правління в Україні. У той же час позиція Левка Лук'яненка і УРП в цьому питанні схожа на концепцію Президента та його команди. «Нам вдалося розв'язати як шкідливі ідеї федерального устрою України і державної двомовності. Ми довели недоцільність скасування радянської влади як державної

структури», — визначається в Заяві Проводу УРП після референдуму і президентських виборів.

Якими є організаційні підвалини побудови об'єднань національно-демократичного спрямування? Знову-таки, досить різні у різних сил. Якщо Статут ДемПУ поєднує елементи централізму з помітною свободою члена партії при певній анархії в практичній реалізації статутних положень, то Статут УРП передбачає централізм і досить жорстку партійну дисципліну. Останнє багато критикувалося лібералами. Але на президентських виборах УРП швидко зуміла зібрати необхідні 100 тисяч підписів за свого кандидата і дружно займалася передвиборною аптацією, в той час як ДемПУ зробила цього не змогла.

Соціальною базою Руху, ДемПУ залишається перш за все творча інтелігенція, в той час як помітну частину соціальної бази УРП становить галицький селянин, нещодавній виходець із сільської місцевості, робітник.

Якою є сьогодні і буде у найближчому майбутньому тактика діяльності національно-демократичних сил? Характерним є певне зближення позицій національних демократів і державних структур, уособлюваних Президентом, після 1 грудня 1991 року. Навіть Провід УРП закликав «усіх громадян, усі громадські організації об'єднатися довкола Президента Кравчука у справі захисту незалежності України». У той же час УРП «має намір грати роль конструктивної опозиції». Зрозуміло, що ця опозиційність перш за все викликана комуністичним минулим Президента та його команди. Що стосується деяких парламентських лідерів ДемПУ і Руху, то вони після виборів безпосередньо увійшли у президентську команду.

Заслугує уваги й той факт, що лідери радикальної частини цього напрямку вважають за необхідне створювати «новий імідж» члена партії. «Для республіканця потрібні нові риси — в першу чергу тип інтелектуала, здатного до державної діяльності. Часи так званої бункерної психології вже позаду», — підкреслює секретар УРП Петро Розумний.

У найближчому майбутньому національна ідея об'єктивно буде інтегрованою силою. Можливо, впливовішою, ніж загальнодемократична ідея реформ, оскільки значно спікіша до погршення життєвого рівня населення. У той же час необхідність кардинальних перетворень об'єктивно вимагає винесення на чільне місце саме загальнодемократичної ідеї економічних і політичних реформ. Як свідчить досвід деяких республік колишнього Союзу, перш за все Грузії, повний триумф національної ідеї може призвести лише до суцільних катаклізмів при встановленні тоталітарної форми правління і консервації адміністративної еко-

номічної системи. Тому важливо, щоб національно-демократичні сили не перетворилися в суто національні.

Загальнодемократичний напрямок

До загальнодемократичного напрямку варто віднести ті політичні сили, що проголошують і обстоюють «пріоритетність прав людини перед правами будь-якої соціальної чи національної спільноти та пріоритетність прав народу перед правами держави», — з Декларації ПДВУ. Крім неї, до партій загальнодемократичного напрямку належать також ПЗУ й ОСДПУ. При цьому остання займає у загальнодемократичному спектрі місце, ближче до його космополітично-демократичного кордону, ПДВУ — в центрі з деякою орієнтацією в бік національної демократії, а ПЗУ — ще трохи ближче до національно-демократичної течії. Проміжні позиції між національно-демократичними і загальнодемократичними силами займають, на мою думку, СДПУ і УСДП.

Національно-демократичні і загальнодемократичні сили ще до проголошення незалежності України не тільки послідовно виступали за її державність, а й спільно діяли в референдумах та інших конкретних акціях.

В економічній платформі загальнодемократичних сил визначальною є ідея кардинальних ринкових реформ. При цьому існують два принципові підходи до їх здійснення — соціальний і ліберальний. Перший передбачає частково безкоштовну приватизацію за рахунок використання іменних інвестиційних сертифікатів, другий — переважно аукціонний продаж державного майна за валюту. Проте, як свідчить досвід ПДВУ, що з моменту утворення поєднувала в одній партії обидва напрямки, соціаліберальний симбіоз не тільки можливий, а й, особливо сьогодні, бажаний.

Партії й рухи загальнодемократичного напрямку виступають і за проведення кардинальної політичної реформи. Майже всі вони проголошують ідею поступового демонтажу як унітарної форми державного устрою, так і радянської системи державного правління. Демократи в цілому підтримують перехід до федеративного (земельного) устрою України та до муніципальної форми правління.

Методи і засоби діяльності загальнодемократичних сил відрізняються відданістю парламентським формам політичної боротьби, еволюційною спрямованістю дій, гнучкістю тактики. У поєднанні з «м'якою» організаційною структурою, свободою внутрішньопартійних відносин така спрямованість приваблює до демократів багатьох представників інтелігенції. До сильних якостей загальнодемократичних сил варто віднести стабільність у парламентській роботі їх партійних фракцій.

Помилкою було б перебільшувати успіхи представників цього напрямку у конкретній роботі. Відчувається відірваність парламентської діяльності лідерів і їх найближчого оточення від партійних організацій. Знижується кількість активних членів партій. Тож, аби інтегрувати в реформаторський табір представників науки і підприємництва, у січні 1992 року було створено широку загальнодемократичну коаліцію «Нова Україна».

Державно-бюрократичний напрямок

Державно-бюрократичний напрямок сьогодні є найбільш складним з точки зору політологічного аналізу. Справа в тому, що його представники здебільшого не є інтегрованими в якісь політичні партії чи рухи. Недарма безпартійну бюрократію називали «партією влади». Сьогодні «партія влади» персоніфікується з ім'ям першого всенародно обраного Президента України. Переконливий перемозі Леоніда Кравчука сприяв не тільки традиційний український менталітет, виражений у повазі до влади, а й конкретна діяльність «команди» — перш за все, структур «старих» профспілок, військово-промислового комплексу і органів державного управління. Саме вони, маючи неабиякий досвід практичної роботи і тримаючи в руках матеріальні і фінансові засоби, стали основою «партії Кравчука».

Сьогодні вона має найкваліфікованіші наукові кадри, найбільш досвідчених «орговиків» і найгнучкішу стратегію і тактику діяльності. Зараз позиція представників державно-бюрократичного напрямку, ще вчора спрямована переважно на збереження союзової державності, небагато чим відрізняється від поглядів національних демократів чи загальнодемократичних сил. У цьому проявилось вміння Кравчука і «команди» вчасно підхоплювати ідеї, раніше висловлені іншими, і реалізовувати їх. Однак з проведенням кардинальних реформ «партія влади» довго не поспішала. У цьому виявився не тільки здоровий глузд, пов'язаний зі знанням реальної ситуації та прогнозуванням можливості соціального вибуху, а й певна залежність від республіканського військово-промислового комплексу.

Які перспективи у державно-бюрократичного напрямку і «партії влади»? Об'єктивно вона перебуває в першому становищі, ніж інші політичні сили, оскільки несе пряму відповідальність за сьогоднішній стан економіки і суспільства в цілому. У той же час нерозвинутість структур громадянського суспільства взагалі і відсутність впливових партій зокрема обіцяють найближчим часом відносно легке життя і можливість самозбереження багатьом представникам державної бюрократії. До того ж цілком реальна інтеграція частини національ-

но—демократичних сил у державно—бюрократичну систему, що при певному розкладі сил може загальмувати становлення громадянського суспільства в Україні. Водночас безглуздо бачити в діяльності державно—бюрократичних кіл тільки негативні моменти. Вони є активними прихильниками і певним гарантом стабільності й еволюційності розвитку, так необхідних сьогодні. Саме тому завдання загальнодемократичних сил полягає не в тому, щоб бути опозицією взагалі, а в тому, щоб бути опозицією конструктивною і вже сьогодні брати на себе відповідальність.

Соціалістичний напрям

Поява наймолодшої серед сучасних політичних партій України — соціалістичної (СПУ), увінчала кінець процесу заповнення політичного спектру України.

По відношенню до державного статусу України у соціалістів нема істотних відмінностей від представників інших політичних структур. Зрозуміло, однак, що саме члени СПУ, як і члени споріднених об'єднань — Спілки трудящих, Вітчизняного Форуму та інших, — тяжіють до колишніх союзно—державницьких структур. Показовими у цьому плані є дії деяких регіональних організацій СПУ напередодні референдуму і президентських виборів. Так, у зверненні Луганського обласного комітету СПУ читаємо: «Ми призываємо жителів Луганщини сказати «нет» Акту провозглашения независимости Украины. Мы — за власть Советов, мы — за социализм» («Луганская правда», 28.11.91).

Визначальними в політичній платформі соціалістів і їх союзників сьогодні є гасла соціального захисту трудящих, боротьби з тінювою економікою, мафією, за підвищення заробітної плати тощо. СПУ послідовно виступає за збереження радянської форми правління, проти широкого розвитку приватного сектору. Підвищення цін соціалісти, як і майже всі інші сили, окрім державно—бюрократичних, назвали «грабіжницьким». Але висновки звідси СПУ робить зовсім інші, ніж представники національно—демократичного та загальнодемократичного напрямків.

Соціальна база СПУ традиційна для аналогічних західних партій — малокваліфіковані робітники, частина селянства, а в Україні ще й колишні ортодоксальні комуністи, ветерани. В СПУ відчувається присутність люмпен—демагогічного елементу. В той же час такі керівники, як лідер СПУ Олександр Мороз, є досить поміжкованими політиками парламентського типу.

Які перспективи має соціалістичний напрям? Сьогодні вже стали стереотипами висловлювання на кшталт того, що «в умовах різкого погіршення рівня життя більшості людей соціалістична демагогія матиме успіх, натовп піде бити

скло і більшовики повернуться до влади». Якщо при цьому мається на увазі Соціалістична партія, то, гадаю, такі побоювання, окрім історичних аналогій, не мають жодного реального обґрунтування. Безпосередній досвід показує, що переважна частина колишньої комуністичної бюрократії в новий соціалістичний табір не піде, зважаючи на загальну непопулярність навіть самого терміну «соціалізм» сьогодні та в найближчій перспективі.

Якщо скористатися типологією, введеною відомим західним політологом Дж. Сарторі, Україна за останні три роки пройшла шлях від однопартійної системи (допартійний етап) до атомізованої системи (етап початкової багатопартійності), коли діє багато партій (десять чи двадцять — не має істотної різниці) й до системи з обмеженим плюралізмом, коли політичну владу утримують декілька впливових партій. Хоча в умовах України, звичайно, можна вести мову лише про слабку тень такої системи.

Куди ж прямуватиме українська багатопартійність найближчим часом? Цілком імовірно — до поляризованої (за Сарторі) системи. Для останньої характерна наявність політичного центру, що має реальну владу, і двосторонньої опозиції — лівої і правої, що нерідко вдається до деструктивних дій.

У таких країнах, як Франція та Італія, роль лівої опозиції традиційно виконують комуністичні партії, а правої — партії неофашистського спрямування. В Україні роль лівої опозиції виконуватиме Соціалістична партія і споріднені організації, правої — націоналістичні сили. У цих умовах відбудеться певна консолідація політичного центру, який утворуватимуть національно—демократичні, загальнодемократичні і державно—бюрократичні сили. Але такий центр внаслідок історичного минулого, сьогоднішніх розходжень і загальної логіки розвитку на сучасному етапі не зможе бути стабільним. Щоб утримати ситуацію від неконтрольованого розпаду, можливо, виникне потреба в авторитарному правлінні. У такому випадку значно зросте відповідальність не тільки державно—бюрократичних структур, які проводитимуть реформи, а й сил загальнодемократичного спрямування, яким треба буде протистояти можливому переходу авторитарного правління в тоталітарне. Проте ймовірність такого варіанту розвитку подій, коли політичні партії будуть просто заборонені, невелика.

Партія і держава

Закономірним наслідком розвитку багатопартійності є необхідність інститування партій і рухів — законодавчого регламентування їх утворення і функціонування. Цей інструмент, з одного боку, повинен сприяти діяльності політичних партій і рухів як важливих складових

частин суспільної системи, з другого боку — чітко визначити взаємини розподіл повноважень, сферу компетенції між політичними партіями і державними установами. Таким інструментом повинна стати Конституція, де гарантується політичний плюралізм і рівноправність діяльності різних політичних партій, а також спеціальні закони про об'єднання громадян та вибори на багатопартійній основі.

Закон про вибори, на мою думку, повинен передбачати:

- мажоритарно-пропорційну виборчу систему (половина кандидатів обирається за одномандатними виборчими округами, половина — за загальнодержавними пропорційними списками);

- право висувати кандидатів мають тільки політичні партії та групи виборців за територіальною ознакою;

- відсутність п'ятдесятивідсоткового чи будь-якого іншого цензу виборчої активності населення (завдяки цьому, зокрема, відпадає необхідність у проведенні повторного голосування);

- тривідсотковий бар'єр проходження в парламент чи муніципальний орган для партії чи партійного блоку при пропорційній системі голосування (що дасть змогу відсікти карликові «партійні секти»);

- наявність дублера у кандидати, що балотується в партійному окрузі (що дасть

змогу уникнути повторних виборів — у разі вибуття обраного депутата його місце займає дублер).

Людина, що голосує за партію чи партійний блок, віддає свій голос за певну політичну платформу, позбавлену суто суб'єктивістських мотивів, що сьогодні мають місце в органах влади і породжують не тільки фактичну безвідповідальність деяких обраних депутатів, а й багаточасові зайві дебати. У той же час зберігається половинна квота для незалежних кандидатів. Саме запровадження такого регламентування в післяфранкістській Іспанії, післямуссолінівській Італії, післягітлерівській Німеччині дозволило швидко подолати наслідки тоталітаризму і побудувати цивілізоване громадянське суспільство, важливим елементом якого є політичні партії.

Я впевнений — стимулювання цивілізованого розвитку багатопартійності в республіці повинно відбуватися «зверху», шляхом прийняття відповідних законів. Тепер часто доводиться чути — в нас нема політичних партій, оскільки нема тих соціальних груп, виразниками інтересів яких вони мають бути. Але ані соціальні групи, ані цивілізоване суспільство не може з'явитися тільки як результат внутрішнього саморозвитку. Щось не може виникнути з нічого! А головним завданням партій сьогодні і є пошук цього загадкового і невловимого «щось».

І. С. КОРОПЕЦЬКИЙ

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА
ТА ЕКОНОМІЧНА МОДЕЛЬ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

120

Сучасний стан української економіки добре відомий, зокрема читачам цього журналу*. У своїй статті я не буду повторювати ці відомості чи подавати додаткову інформацію, але постараюся впорядкувати доречний матеріал у такий спосіб, щоб могли відповісти на питання, яке турбує суспільну думку, як в Україні, так і на Заході: чому економічні реформи в Україні впроваджуються так повільно, повільніше, наприклад, ніж у Росії? Наочним показником цього відставання є майже повна відсутність змін у провіднім економічним та, до якоїсь міри, державним персоналі. Економічними міністерствами та поодинокими підприємствами і далі керують люди минулого, а вони є якраз ті, що довели економіку України до її теперішнього невідрадного стану. Керівниками великої більшості областей та інших адміністративних одиниць, за винятком Західної України, залишилися також люди старого режиму. Відомо, що людський фактор є вирішальним у критичних моментах всякої економіки.

Як дослідник соціальних проблем, я хотів би спиратися у своїх твердженнях на факти, найкраще на статистичні дані, що я і роблю у випадках, коли вони доступні. В кількох інших випадках, де таких даних немає, я як довголітній спостерігач суспільних відносин в Україні здалека, спираюся на припущення та узагальнення, які, надіюся, є настільки реалістичні, що читачі з ними погодяться. У кожному разі, я торкаюся деяких досить гострих проблем у сучасній Україні, зокрема щодо національного питання. Цю проблему звичайно замовчують у засобах масової інформації з політичних міркувань. На мою думку, така тактика страуса є помилковою. Лише ясне розуміння та публічне висвітлення всіх проблем дозволить сформулювати та проводити реалістичну політику в майбутньому.

*Варіант доповіді, виголошеної на панелі Середовища УГВР 4 квітня 1992 р. в Нью-Йорку. Автор складає щирю подяку дискусантам за влучні зауваги.

Щоби дати відповідь на питання про причини повільної перебудови української економіки, розглянемо етнічну характеристику населення України та його сподівання щодо майбутніх економічних відносин. Розгляд стану продуктивних сил повинен допомогти нам зрозуміти, чи можуть ці сили задовольнити сподівання населення, а також чому економічні реформи так пекуче потрібні. Впровадження таких суто економічних реформ могло б увійти в конфлікти з різними соціальними та політичними міркуваннями та дестабілізувати сучасну політичну ситуацію в Україні. Тільки на підставі розгляду всього комплексу соціальних факторів можливо буде дати відповідь на поставлене вище питання та зрозуміти дилему, перед якою тепер стоїть політичне керівництво України.

УКРАЇНА — ДВОНАЦІОНАЛЬНА
ДЕРЖАВА

Відомо, що задовільне функціонування економіки всякої держави вимагає політичної стабільності. Звичайно етнічна однорідність населення з розвинутою національною свідомістю буває запорукою такої стабільності. Держави з багатонаціональним населенням, як учить історія, потребували якоїсь понаднаціональної ідеології, щоби могли існувати, а їхні національності співіснувати. Для прикладу, православна віра, російська національність та автократія (попаяльність династії) були ідеологією Російської імперії. Уявний комуністичний інтернаціоналізм був ідеологією наступника імперії, Радянського Союзу. Прикладів можна навести багато більше.

На початку цього століття Україну можна було вважати відносно однорідною країною щодо національного складу її населення, зокрема в сільських місцевостях. Під час радянського режиму вона стала якщо не багатонаціональною, то принаймні двонаціональною державою. Згідно з переписом населення 1989 р., 72,2 процента всього населення заявили себе українцями, 22,1

процента росіянами, а 5,2 процента подали приналежність до багатьох інших національностей (з них найчисленніші — це євреї та білоруси: по 0,9 процента). Є серйозні підстави припускати, що поняття національної свідомості в тих, які заявили себе українцями, ще досить невизначене в значній частині населення України, зокрема по містах та в східних і південних областях. Це твердження можна обґрунтувати тим фактором, що 12,3 процента українців подали російську мову як свою рідну, коли серед росіян всього 1,6 процента вважали рідною іншу, ніж російська, мову. Національно індивергентна група включає значну частину 3,3 мільйона колишніх членів Комуністичної партії (стан з 1988 року), для яких якраз така прикмета була передумовою їхньої кар'єри. Діти з етнічно мішаних шлюбів також часто не можуть себе національно визначити. У загальному можна припускати, що близько половини всього населення України є або етнічно неукраїнцями, або людьми жодної національності.

Тому насувається питання, яка ідеологія єднає національно свідомих українців, росіян та інші неукраїнські національності й національно невизначених людей. Що їх в'язало, коли в референдумі 1 грудня 1991 р. дев'ять десятих голосуючих висловилися за політичну та економічну самостійність України? При цьому не треба забувати, що всього дев'ятьма місяцями раніше, в березні того ж року, чотири п'ятих населення голосувало за приналежність України до «оновленого» Радянського Союзу.

Висщенаведені дані щодо росіян (інші національності є менш важливі для нашої дискусії) та національно індивергентних і швидко зміні їхніх поглядів на самостійність України не вказують переконливо на принципову лояльність значної частини населення до України — держави чи національну солідарність. Звичайно можна почути таку відповідь на запит, чому ці дві групи населення підтримують тепер політичну та економічну самостійність України: для них майбутні економічні вигоди є надійнішими в Україні, ніж наприклад, у Росії.

В економічних міркуваннях цих людей вирішальними є такі три елементи: 1). Багато росіян та сумнівних українців мають тепер добрі посади та в парі з тим значні матеріальні користі. Ці люди правдоподібно вважають, що політична система сучасної України не загрожує вигідним умовам багатьох із них. А коли б вони емігрували до Росії, то ледве чи подібні посади чекали б там на них. 2). Такі ж аргументи стосуються житлової проблеми. Квартир в Україні ці люди вже мають, а деінде жалюгідна житлова ситуація всім добре відома. 3). Але чи не найважливішим з-поміж цих міркувань є загальне переконання, що майбутнє життя

в Україні буде заможніше, ніж в якій іншій республіці. Врожайне сільське господарство, розвинута індустрія, стерпна соціальна інфраструктура та приємний клімат в Україні є кращі в порівнянні з багатьма іншими регіонами колишнього Радянського Союзу.

При тому всьому не треба забувати, що велика група неукраїнців і номінальних українців мала і ще довго матиме емоційне прив'язання до Москви як столиці імперії. Їхні предки та й вони звикли вважати Україну невід'ємною частиною імперії. Річард Пайпс, один із кращих знавців російської історії, недавно так висловився про цей синдром: «Імперіалістична ментальність залишається закоріненою в російській психіці, навіть у демократичних колах, бо вона є тісно пов'язана з ідеєю буття російської національності». Як вказує багаторічний досвід, росіяни в Україні, попри якийсь територіальне прив'язання до неї, в масі своїй не мали поваги ні до української мови, ні до української культури та історії. Тепер вони зобов'язані прихильно ставитися і до самостійності України, і до українізації всього життя там. Однак коли б вони прийшли до переконання, що матеріальні умови не компенсують їхнього перебування в державі, яка щодо національної форми та змісту є їм чужою, вони могли б змінити своє ставлення до неї. Тоді б вони напевно старалися знову прилучити Україну до російської імперії (з якоюсь новою назвою) з надією, що в ній для них будуть кращі матеріальні умови. Досвід Криму засвідчує, що концентрація цієї групи населення в східних та південних областях могла б здатися у такій ситуації дуже вигідною для цих людей. Ті регіони могли б просити Москву взяти під свою опіку не лише їх, але, можливо, й усю Україну. А в Москві охочих подати «братерську» допомогу співвітчизникам в Україні знайдеться багато.

Отже, без сумніву, забезпеченням політичної стабільності Української держави є економічний добробут населення. Це потрібно не лише з огляду на присутність неукраїнців, але також з огляду на тих українців, що в цей перехідний період можуть затулити «за добрими старими та впорядкованими часами». Добробут населення може запевнити лише радикальна перебудова української економіки. Погляньмо тепер на стан продуктивних сил, потрібні реформи та чому їх так важко ввести в життя.

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

Зростання економіки та добробуту населення є функцією кількості та якості ресурсів. У ринковій економіці найвища продуктивність як робочих ресурсів, так і основних фондів при даній технології самозрозуміла. Там, з огляду на конкуренцію, робітник не може працювати чи

машина не може бути вживана, коли їхня продуктивність не найвища. У випадку України, як зрештою, і інших колишніх соціалістичних країн, підвищення продуктивності буде залежати від застосування сучасної технології, впровадження ринкової економіки та денационалізації власності на засоби виробництва. При тім треба мати на увазі, що реформи, базовані на виключно економічних критеріях, можуть бути в конфлікті з різними соціальними та політичними міркуваннями.

Хоча тепер в Україні працездатних близько 56 процентів від усього населення, їхня продуктивність унаслідок 70-річного панування радянського режиму залишає багато до побажання. Мобільність працівників мала з огляду на обмеженість житла; люди працюють там, де вони дістали квартири, а не там, де могли бути найбільш продуктивними. Матеріальні заохочення недостатні; мораль на низькому рівні. Люди сприймають крадіжки як щось нормальне, бо мають справу з державним майном, яке вважається нічим. Прикладом можуть бути відносини в когоспах. Цинізм щодо панівної ідеології знищив у народі поняття правдомовності. Підхід до праці некритичний, бо школа та вертикальна і централізована система прийняття рішень притупили індивідуальну ініціативу. Хист індивідуального підприємства не мав можливості розвиватися. Всеохоплююча «соціалістична» система планування примушувала менеджерів державних підприємств виконувати накладені на них зверху завдання, а не задовольняти попит споживачів. До того ж система була побудована так, що рішення поодиноких менеджерів не мусили співпадати з добром усієї національної економіки.

Які робоча сила, основні фонди України в поганому стані. Їх узагалі відносно мало в Україні. Внаслідок пропорційно низьких інвестицій, в Україні пересічно на одного працюючого припадало всього 83 проценти виробничих основних фондів порівняно з цілим СРСР (1988). Крім того, ці фонди застарілі (на 45 процентів амортизовані) та технологічно відстають від розвинутих країн, хіба, правдоподібно, за винятком оборонної промисловості. Структура індустрії одностороння: майже три чверті всієї промисловості кваліфікується як важка промисловість; лише одна четверта спрямована на задоволення потреб споживачів. Деякі первинні матеріальні ресурси — вугілля, вода, ліс — вичерпані або їхня продукція вимагає високих витрат. З огляду на зниження попиту на оборонні продукти та попиту країн колишнього соціалістичного блоку на індустріальні матеріали, структура важкої промисловості непридатна. Сільське господарство терпить нестачу

потрібної робочої сили. Сільськогосподарські утпддя потребують реконструкції, зокрема в результаті безглуздої електрифікації (атомної та гідравлічної).

ПОТРЕБА РЕФОРМ

Оздоровлення української економіки вимагає перебудови продуктивних сил, робочих та матеріальних ресурсів. Цього можна досягнути через впровадження реформ, у першу чергу, введення ринкової економіки та денационалізації — включаючи повну або часткову приватизацію — власності на засоби виробництва. Ринкова економіка означає, що споживач через свій попит вирішує, що виробник має постачати. Коли виробник ігнорує переваги споживача та не виробляє продукцію при найнижчих витратах, він буде покараний дисципліною ринку. Він програє своїм більш ефективним конкурентам та банкрутує. Його інвестиції в дане підприємство при системі приватної власності на засоби виробництва будуть втрачені.

Успіх реформ вирішальною мірою залежить від введення нової валюти, до якої люди матимуть довіру, що вона не втратить швидко вартості. Люди мусять вірити, що за неї можна буде що завгодно купити тепер чи в майбутньому. Здорова валюта вимагає також конвертованості, бо це зробить можливим включення України в світову економіку. Такі реформи вимагають створення цілої мережі ринкової інфраструктури (банки, біржі, страхові підприємства, комерційні закони тощо). Введення ринку створить справжній переворот в українській економіці. Суверенітет покупця призведе до підвищення цін на харчі та продукти широкого вжитку. Через нестачу попиту частина підприємств оборонної та важкої промисловості збанкрутує. У результаті ліквідації бюджетних дотацій неефективні підприємства харчової та легкої промисловості будуть також змушені ліквідуватися.

Не менше проблем з приватизацією. Яким людям в Україні продати підприємства, коли ніхто не має потрібних капіталів? Продавати іноземцям означало б віддавати під їхній контроль національну економіку та платити їм прибуток частиною національної продукції. Якщо роздавати задарма мешканцям України, то чи лише робітникам даних підприємств, чи всім громадянам? Зокрема, тяжка до розв'язання проблема приватизації когоспів та радгоспів. З огляду на надзвичайну врожайність свого чорнозему, можна очікувати, що Україна буде старатися повернути своє традиційне становище постачальника зерна на світовому ринку. Щоб зробити індивідуальне хліборобське господарство в Україні конкурентноспроможним у світовому мас-

штабі, середнє господарство мусить мати при сучасній технології близько 350 гектарів орної землі та різні машини. Отже, на базі середнього колгоспу можна буде створити 10—15 таких приватних господарств. А що тоді зробити з рештою колгоспників? Коли розділити колгоспні землі порівну між усіма колгоспниками, то вони, без сумніву, прогують все населення України. Але щоб стати фактором на світовім зерновім ринку, про це не може бути й мови.

СОЦІАЛЬНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ОБМЕЖЕННЯ

Вищевикладені зміни, без сумніву, матимуть серйозні соціальні наслідки, які стануть обтяженням для державного бюджету. Припинення субсидій, структурні зміни та неефективність виробництва доведуть різні підприємства до банкрутства. У результаті постане явище, не знає для мешканців колишнього Радянського Союзу — безробіття. Тепер у населенні України є близько 21 процент людей пенсійного віку, з яких велика частина не працює та одержує пенсії. Демобілізовані солдати та офіцери й земляки, які повертатимуться з інших республік, будуть зайняті час на утриманні держави. З другого боку, звільнення бюджету від деяких відповідальностей також може викликати незадоволення. Наприклад населення буде зобов'язане платити за деякі послуги, зокрема за різні аспекти охорони здоров'я та освіти, якими люди звикли користатися безкоштовно. Одніні, зайняті творчою та науковою працею, звикли одержувати відносно щедри дотації з бюджету, в порівнянні з обставинами в ринковій економіці. (До речі, ці красномовні люди напевно не дадуть забути урядові про своє незадоволення бюджетними обмеженнями при допомозі засобів масової інформації).

Згадані фактори обтяжують державний бюджет. Тому досить нереалістично очікувати, щоб бюджет України був збалансований в безпосередньому майбутньому. А якщо навіть баланс буде якимсь чином досягнений, то життєвий рівень значної частини населення помітно знизиться порівняно з тими, чий прибуток визначений ринком. Люди в Україні, як у всій Східній Європі, під впливом минулої системи не звикли толерувати значних різниць в індивідуальних прибутках. Негативний вплив бюджетного дефіциту на стабілізацію валюти, здається, не доводиться наголошувати. Нарешті, правдоподібно ще не було випадку, щоб «зростаючі сподівання» населення із встановленням нової влади чи системи коли-небудь були повністю задоволені, навіть при найкраще функціонуючій економіці.

Погляньмо тепер на політичні мірку-

вання, які можуть бути в конфлікті з економічними реформами. Функціонування будь-якої економіки не залежить виключно від ресурсів та економічної системи. У кожній країні є ще фактор чи фактори поза економікою, які мають великий вплив на економічне життя. Наприклад, економіка Карибських островів залежна від туризму і тому переживає кожну зміну погоди. Саддам Гусейн зробив економіку Іраку знаряддям своїх політичних амбіцій; панує переконання, що економіка Канади смертельно захворіє, коли економіка США дістає лише легку простуду. Таким стороннім фактором щодо України є Росія з її колосальним економічним потенціалом та політичною силою. Цей вплив Росії на Україну став, зокрема, помітним у результаті індустріалізації, через зростання економічних зв'язків між обома економіками. Всякі реформи в Україні будуть дуже короткозорими, коли не брати цього важливого факту до уваги. Зокрема, введення реформ без порозуміння з північним сусідом чи його антагонізація непродуманими політичними потягненнями можуть мати дуже негативний вплив на економіку та і на ціле життя України.

Але, на мою думку, більш важливим політичним фактором для української економіки в сучасних обставинах є присутність колишньої партократії чи номенклатури. Ці люди, в більшості росіяни національністю або національно індиферентні, затримали в загальному ключові посади в економічному житті, наукових закладах, державному апараті та парламенті. Ці посади забезпечують їм контроль над усіма аспектами життя в Україні (без Західної України), з такими винятками, як творчі спілки та політичні партії з українською орієнтацією. З цим працевлаштуванням пов'язані також поважні матеріальні вигоди. Впровадження ринкової економіки та інтенсифікація приватизації автоматично ліквідувала б їхні місця праці — різні міністерства, управління тощо, які стали б непотрібні. Тому вони назовні нібито схвалюють потребу економічних реформ, але на ділі не збираються їх проводити в життя. Як довго уряд не наполягає на їхній активній співпраці в перебудові економіки, ці люди співпрацюють у парламенті та ставляться толерантно до проблеми самостійності України.

Маючи до України лише утилітарне та імперське відношення, ця колишня номенклатура правдоподібно почала б чинити опір, коли б відчувала загрозу своїм вигідним посадам. Пам'ятаймо, що в історії немає випадків, щоб якась група (чи клас, за Марксом) поступалася своєю владою та своїм багатством без боротьби. Крім того, члени номенклатури шукали б союзників у цій боротьбі, в першу чергу, в російським населенні України, колишніх членах Комуністичної партії та

офіцерським складі, активному та пенсіонованому. В кожному разі, така коаліція могла б серйозно дестабілізувати молоду Українську державу.

ДИЛЕМА ПЕРЕД УРЯДОМ УКРАЇНИ

Отже, перед урядом України стоять тепер дві альтернативи. Одна можливість — це досягнути підтримку в переважній більшості національно неоднорідного суспільства. Це станеться тоді, коли матеріально-побутові обставини будуть покращуватися. Це покращання настане в результаті радикальної реформи української економіки. Перемога суто економічних реформ буде мати далекосяжні соціальні та політичні відгуки. Структурні зміни призведуть до безробіття якогось проценту працездатних. Балансування державного бюджету несприятливо відібється на життєвому рівні якоїсь частини населення. Це все може довести до певної дестабілізації соціального та політичного життя. Але чи не найбільш загрозливим для державного керівництва буде незадоволення колишньої номенклатури та її союзників із втратою їхніх впливових та прибуткових посад. Як сказано вище, їхній спротив може сильно послабити, здається, ще не дуже — то сильну політичну згуртованість України. Їхнє прохання допомоги у Москви може мати фатальні результати для самостійності Української держави.

Друга можливість — це говорити про економічні реформи та приймати різні закони в цім напрямі для заспокоєння публічної думки, але на ділі мало що з того вводити в життя. Однак, більш важливий аспект цього підходу — це не вводити жодних змін у державно-економічному персоналі. Така поведінка не лише може бути мотивована страхом перед реакцією всесильної номенклатури; вона має також раціональне пояснення. Колишня номенклатура має досвід в управлінні економікою та державною адміністрацією. Цей досвід, правда, стосується економічної та політичної системи минулого, але все-таки умови для більшого числа населення були тоді кращими порівняно з тими, що є в сучасному перехідному періоді. Ця альтернатива має також ще одну позитивну сторону, а саме: вона стабілізує державність України і, правдоподібно, не допустить до антагонізації Росії.

Нарешті, пригляньмося до політики Президента Леоніда Кравчука та його команди. Яку альтернативу вони вибрали? Головним критерієм їхньої політики, як зрештою політиків у цілому світі, є затримати владу в своїх руках та все, що йде в парі з нею. В історії України за останні майже три з половиною століття бувало часом, що її лідери мали до вибору, чи бути «воєводою» або першим

секретарем Москви в Україні, чи лідером самостійної України. Різні люди в таких ситуаціях робили різний вибір. Здається, вже не може бути сумніву, що Президент Кравчук особисто волить бути головою більш як 50-мільйонної держави, ніж слугжити імперії, як це, наприклад, вибрав його безпосередній попередник.

Спостерігаючи політику Президента Кравчука та його команди, не треба бути дуже догадливим, щоб прийти до висновку, що він старається досягнути своїх цілей, вибираючи другу можливість, а саме: не вводити радикальних економічних реформ та залишати номенклатурні кадри на їхніх місцях. Сам член номенклатури в минулому, він добре знає своїх колишніх колег та переконаний, що вони в сучасну пору найкраще допоможуть йому у втриманні відносно стабільності всередині країни та толерантних відносин з Росією. При цім не можна забувати, що він має перед ними певні зобов'язання. Але, будучи добрим політиком, він напевно не завагається їх позбутися в тій хвилині, коли вони стануть йому непотрібні, тим більше, перешкодою в досягненні його цілей.

У своїй сучасній політиці Президент Кравчук не може не брати під увагу соціальної динаміки. Існуюча система не може втриматися на довшу мету. Вона не зможе чинити спротив хоч повільним, але все-таки якимсь економічним реформам, бо населення їх нетерпляче очікує. Також західні розвинуті країни, які можуть прийти з фінансовою допомогою, вимагають як передумову ці зміни. Тому номенклатура буде поволі втрачати свої впливи на користь ринкових сил. Не помине цих людей і природний процес. Їх ставатиме дедалі менше, бо теперім уже ніяк не вдасться увічнюватися. З другого боку, етнічно неукраїнське населення звикатиме до існування Української держави та набиратиме до неї почуття лояльності. Та чи не найважливіше, пропорція національно свідомих українців, відданих ідеї самостійності їхньої батьківщини не лише з економічних, але також з ідеалістичних мотивів, буде зростати в нових освітньо-виховних умовах. Політика Президента в напрямі стабілізації та розвитку української державності якраз буде відповідати настроям цієї останньої, перспективної частини населення. Здобувши їхню симпатію, Президент Кравчук може сподіватися, що залишиться при владі, навіть коли перша альтернатива, підтримка населення, буде витискати та остаточно замінити другу альтернативу, підтримку номенклатури.

США

НОВІ КНИЖКИ ДІАСПОРИ

Юрій Бача. За і проти: про умови розвитку української літератури в Чехословаччині після 1945 р. — Кошиці: 1990, 148 стор. Спостереження та факти про події до 1984 р.

Дмитро Нитченко. Від Зінькова до Мельбурна. Із хроніки мого життя. — Мельбурн, Австралія: «Байда», 1990, 406 стор. Спомини педагога з життя в Україні (від 1915 р.) до переїзду до Австралії (1948 р.) включають описи не тільки родинних обставин, які подібно відбилися на багатьох українських родинах, але також інформації про визначних культурних діячів та події того часу.

George S. N. Luckyj. Literary Politics in the Soviet Union. Revised and updated edition. — Durham and London: Duke Univ. Press, 1990, 352 стор. Це, друге, видання (перше 1956 р.) має поширені інформації (з додаткових джерел), додані факти і цілий розділ, як і дві сторінки поіменного покажчика (перший має 19 стор. дуже корисного покажчика).

Ігор Калинець. Коронування опудала. Із промовлянь до сумління у Львові 1968—1969 pp. Ihor Kalynets. Crowning the scarecrow. Appeals to conscience in Lviv 1968—1969. Trans. Marco Carynnyk — Toronto: Exile Editions, 1990, 124 стор. Це двомовне видання має 12 частин і автобіографію.

Ігор Калинець. Невольничка муза. Вірші 1973—1981 років. Вступна стаття Данила Гусара Струка. — Балтимор: «Смолоскип», 1991, 452 стор. Включено головню недруковані збірки: «Святоголад Святовита», «Звениславині купави», «Дванадцята сумна книжка», «Тринадцять алогій», «Міф про Козака Мамая», «Увійти в сад», «Карпат або поселська книжка» та «Ладі і Марені».

Олег Зуєвський. Голуб серед ательє. Поезії. — Едмонтон: «Слово», 1991, 98 стор. Збірка складається з трьох частин («Первісні турботи», «Гперболи», «Ілюмінації»), написаних між 1960—1990 pp.

Ольга Вітошинська. Непереможний лев. Повість-хроніка. — Лондон, Париж: Українська Видавнича Спілка, 1991, 136 стор. Повість-спомини про події у Львові 1939—1944 pp. про політично-культурне життя міста, визначні постаті (зокрема митр. Андрея Шептицького, Володимира Блавацького), підпілля.

Mark Jaroslav Bandera. The tsymbaly maker and his craft: the Ukrainian hammered dulcimer in Alberta. — Edmonton: Canadian Inst of Ukrainian Studies, 1991, 64 стор. Дослідження про цимбали в канадській Альберті, включає огляд ролі інструмента, його побудови, та опис праці Томи Чичулі як музиканта і конструктора. Крім обширної бібліографії додано список 23 конструкторів цимбалів в Альберті та українсько-англійський словничок термінів, пов'язаних із цимбалами.

Slavic Drama. The Question of Innovation. Proceedings of Slavic Drama Symposium Edited by Andrew Donskov and Richard Sokoloski with Roman Weretelnuk and John Woodsworth. — Ottawa: University of Ottawa, 1991, 360 стор. На симпозиумі про «Іновації у слов'янській драмі» брали участь драматурги (Ліна Костенко, Зоран Божович і Тадеуш Ружевиц) і дослідники чеської, польської, української, російської і сербської драми. Серед статей про українську драму є праці: Богдана Будуровича (І. Франка), Ервіна Веделя (про драми Лесі Українки) Леся Танюка (про пророчу драму Л. Українки, В. Винниченка, М. Куліша), Лариси Онишкевич (модернізм М. Куліша та І. Костецького), Ярослава Розумного (драматичні поеми Ліни Костенко), Яра Блана (українська-канадська сцена) та Ірини Макарик (Шевченко і Шекспір).

Vera Lysenko. Yellow Boots. A novel. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992, 356 стор. Віра Лисенко (1910—1975) — перша канадська письменниця, що писала (англійською мовою) про українських поселенців Канади. Її перша повість на цю ж тему, це «Люди в кожухах» (1947), а друга, «Жовті чобітки», появилася першим виданням 1954 р. У вступній статті Олександра Криворучко інформує про життя і творчість письменниці.

Юрій Луцький. Листування з Євгеном Сверстюком. — Балтимор: «Смолоскип», 1992, 90 стор. Листи і вірші з 9-літньої кореспонденції між визначним канадським літературознавцем та культурним діячем і критиком з України. Листування, яке почалося ще коли Є. Сверстюк був на засланні, віддзеркалює не тільки особисті переживання і погляди обох авторів, але і важливі події в культурному житті України.

Атена Пашко. На вістрі свічки. — Балтимор: «Смолоскип», 1991, — 76 стор. Збірка включає 23 вірші і чотири статті (серед них спомини про Василя Стуса і Катерину Зарицьку).

Володимир ПОПОВИЧ

ІВАН АЛИСЬКЕВИЧ — МАЛЯР ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТИЧНОГО ЕКСПРЕСІОНІЗМУ

126

До порівняно молодших — як віком, роками перебування у Франції, так і духом творчості та технікою праці — мистців теперішнього невеликого українського гуртка в Парижі належить Іван Алиськевич.

Досі в українській періодиці мало траплялося звісток про нього, бо він жив в Аргентині і Бразилії, а до Парижа приїхав надалі.

У нашій паризькій групі він репрезентує експресіоністичний напрям, в якому лідирував донедавна Василь Хмелюк (1903 — 1986). Однак не можна сказати, що Алиськевич продовжує лінію Хмелюка чи заступає його, бо Хмелюків експресіонізм був радше формального характеру з панівним колористичним наголосом, а не світоглядним, як це є у випадку Алиськевича. У його творчості маємо експресіоніста «чистої води», не тільки під оглядом форми, але і змісту. А таких у нашому мистецтві, властиво, не так багато.

Алиськевичевому стилю найбільше відповідав би, мабуть, французький термін *L'art brut*, що його можна пояснити як сире, формально не викінчене і без технічної рафінованості фігуративне малярство з нахилом до монументалізму.

Саме «сирість» форми з драматичністю сюжетів надають творчості Алиськевича експресіоністичний характер.

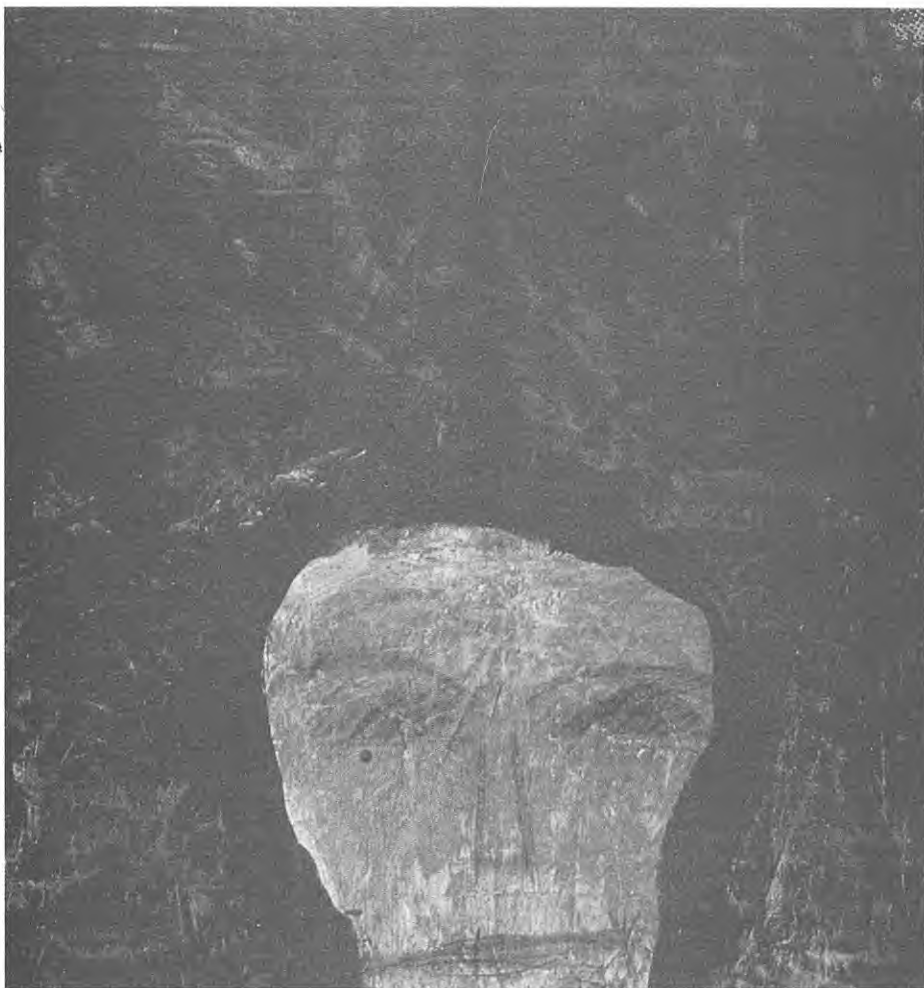
Іван Алиськевич народився 22 листопада 1947 р. у Лювені (Бельгія). Його батько Роман Алиськевич, галицький адвокат із роду священиків, наприкінці другої світової війни виїхав з України на Захід, затримавшись на короткий час у Бельгії (1945 — 1948), де брав участь в українському громадському і культурному житті. Коли Іванові минуло кілька місяців, сім'я Алиськевичів у пошуках відповідніших життєвих умов (у Бельгії того часу «переміщені особи» могли дістати працю тільки в копальнях вугілля і як домашня прислуга) виїхала на постійне поселення до Аргентини й осіла в місті Кордобі. Там минули дитячі літа і молодість Івана.

Закінчивши середню школу, він студіював спершу архітектуру інтер'єра у Вищій декоративній школі в Кордобі (1966 — 1969). Згодом почалися його молодечі «вандеряре» по Аргентині і Бразилії, тоді спізнав він чи не всю Південну Америку, бо незвичайно любив мандрівки, відкриваючи для себе широкий світ.

За цей час він пробував різні заняття — то працював разом із скульптором Миколою Голодиком на ниві торговельної реклами в Аргентині, то як театральний декоратор у Бразилії, де провів шість років. Але такі принагідні праці, хоч і належно оплачувалися, не вдовольняли його і, відчуваючи щораз сильніший потяг до мистец-

Іван Алиськевич,
без назви,
сериграфія і акрилик на папері,
100X70 см. (1990).

Іван Алиськевич,
без назви, акрилик на папері,
146X114 см. (1989).

тва, він вирішив, незважаючи на немолодий уже вік, вступити до Мистецької школи д-ра Фігероа Алькорта в Кордобі, де вчився на малярському і скульптурному відділах (1978 — 1982).

Ще за студентських часів він узяв участь у кількох групових виставках,* ілюстрував літературно-мистецьку сторінку газети *Tiempo de Cordoba*, мав одну індивідуальну виставку малюнків у Кордобі (1982) і навіть здобув за них першу нагороду від міністерства транспорту і туризму.

З дипломом аргентинської Школи мистецтв, на тридцять п'ятому році життя, Алиськевич пустився в

нові мандри, прибувши у 1982 році до Парижа, аби набути глибшого професійного досвіду та зміряти власні сили у світовому центрі мистецтва. І, властиво, від цієї дати він числить початок своєї малярської творчості.

Як для величезної більшості мистців, і для нього початки в Парижі були дуже тяжкі (перших півтора року до-

*XX Салон Пластичних мистецтв, Сантьяго, 1979.

XI Салон Рисунків та акварелі, Кордоба, 1980.

Виставка в галереї Дайнерс клуб, Кордоба, 1981.

Виставка «Латиноамериканський прос-тір», Париж, 1982.

Іван Алиськевич,
без назви, акрилик на полотні,
210X140 см. (1991).

велоса жити скватером неподалік Сорбонни), але він зумів швидко адаптуватися в мистецькому середовищі і невдовзі став брати участь у групових виставках у Парижі та у Вітрі, неподалік Парижа. (Варто зауважити, що його молодший брат, Юрій Алиськевич, власник мистецької галереї в Парижі, який приїхав до Франції раніше, допоміг йому своїми зв'язками).

Починаючи від 1988 року, мистець влаштовує вже свої персональні виставки в Тулузі, Парижі і Сен-Етьєні, а його твори стали потрапляти до публічних і приватних збірок.

Нині мистець живе в південному

передмісті Парижа Іврі, де має простору робітню, необхідну для праці над великоформатними образами, і присвячує весь час малярству, вряди-годи виготовляючи також і твори в техніці шовкодруку (сериграфія).

Від моменту прибуття до Франції він лишає скульптуру (хоч в Аргентині робив фігуративні різьби). Маляр, вочевидь, переміг у ньому скульптора, і він не відчуває внутрішньої потреби повертатися до скульптури.

Малярська техніка Алиськевича не є суто традиційна (малювання олійними фарбами на полотні чи дереві). Він послуговується фарбами власно-

Іван Алиськевич,
без назви,
акрилик на папері.
(1986).

Іван Алиськевич,
без назви,
акрилик на папері.
146X114 см. (1990).

Іван Алиськевич,
без назви,
акрилик на папері,
100X100 см. (1989).

го виготовлення — з природних барвників, різних глин і з окису заліза на акриловім зв'язиві. Олійних фарб, гуаші, акварелі він не вживає. Алиськевич малює тільки на папері, рідше на картоні, який відтак наклеює на полотно або на картон. Хіба виїмково підкладає полотно для творів малого формату.

Крім фарб, він уживає часто наліпки (колажі) переважно з ледь пожовклого паперу газетних сторінок, рідше з фрагментів фотодруків чи кольорових паперів. Його колажі так природно і логічно зливаються з цілістю композиції, що з першого погляду їх навіть важко завважити. Трохи подібну техніку наліпок з газетного паперу вживали перші кубісти, надаючи їм роль рівновартісних складників композиції. У працях Алиськевича натовість колажі мають переважно другорядне призначення, служачи за тло для композиції, їхні біло-сірі плями, немов кольорові вальори, дають ілюзію глибини і м'якості тла. Трапляються також твори, в яких вся композиція або її центральна частина складається виключно з колажів, і вони належать чи не до найсміливіших авангардних творів Алиськевича, в яких не видно вже нічого матеріального, реального, лише немовби самі проекції — тіні вкрай спрощених форм, накинені на тло дешевого газетного паперу.

На деяких картинах Алиськевича можна побачити написи друкованими буквами з іспанськими словами. Однак ці тексти не мають жодного зв'язку зі змістом твору, вони, подібно до того, як це було на акварелях Никифора, є суто декоративними додатками, а не так, як практикувалося в українському народному малярстві, наприклад, у сценах з козаком Мамаєм, де текст був важливим доповненням малярського твору, даючи пояснення (не позбавлені гумору) про життя, подвиги і погляди козака, а на декотрих картинах текст був, може, не менш важливий, ніж сам малюнок.

Як уже сказано, малярські праці Алиськевича великі за розміром, переважно 200 — 250 на 150 — 200 см, а то й більші.

Широка натура мистця потребує вільного простору, на якому можна було б «розігнатися», і, мабуть, він малював би ще більші полотна, якби мав для цього відповідні умови. Для нього великий формат не є якоюсь примхою чи вдаванням пустої оригінальності — величина твору значно підсилює і підкреслює психологічний вислів.

Як на маляра українського роду і вихованого у підсонні гарячої Аргентини, багатої на сильні, соковиті барви, гама кольорів Алиськевича досить стримана і обмежена, бо майже не виходить поза три барви — кольору випаленої цегли, чорного, білого чи сірого. Лише у деяких випадках мистець уживає ще темно-синьої і насиченої жовтої барви. Просто неймовірно, як йому вдається видобувати такі, будь-що-будь, сильні колористичні ефекти за такої обмеженої палітри. Та Алиськевич володіє нею напрочуд майстерно.

Його улюблений і найчастіше вживаний колір нагадує барву випаленої цегли (барвник з окису заліза), він виступає в двох тонах — темнішому і сильнішому та в яснішому, теплішому (коли фарба розчинена рідкіше), цей ясніший тон виходить в Алиськевича дуже приємний, погідний і спокійний для ока. Цей колір він поєднує з чорним, білим або сірим, що разом створює гармонійні сполуки, трохи нагадуючи старовинні римські і помпейські фрески.

Назагал колорит його картин завжди темнуватий, бо всюди присутня чорна барва, і ці темні, аж до чорного, тони витворюють настрій стриманої серйозності, надаючи картині рівночасно колористичну єдність і спаяність.

Незважаючи на скупість кольорів та на заповнення великих площин тією самою фарбою, образи Алиськевича

Іван Алиськевич,
без назви, акрилик на папері.

не виглядають монотонно, бо кожний з них має свою окрему достатню виразнотональність, і не буває на його картинах кольорів-«солістів».

Через ощадність барв, деякі твори виглядають ніби перехідним етапом між графікою і малярством.

Як на маляра-експресіоніста, то кольори Алиськевича є радше зрівноважені й опановані, зовсім не агресивні, не крикливі і не контрастові, як це буває у багатьох еспресіоністів, особливо з германських народів. Його барви шляхетні, здебільшого теплі, як вечірнє чи осіннє сонячне проміння, рідше нейтральні і своєю якоюсь таємничою монументальною гідністю вони мовби злагіднюють драматичний, а то й трагічний вислів та зміст композицій, надаючи їм вищого, щоб не сказати сублімованого, звучання, і власне цим колористичним підходом Алиськевич відрізняється від більшості експресіоністів.

Рисунок і розмежування кольорових площин проведені грубими чорними лініями, м'яко намальованими. Взагалі його рисунок пливкий, без гострих кутів і твердих ліній, виконаний швидко, ненавчливо, а лише намальований не пензлем, а лише накреслений вугіллям. Доречі, на деяких малюнках є додаткові лінії, нанесені звичайною крейдою.

Рисунок Алиськевича завжди надто простий, на межі примітивності (декому може видаватися і недбалістю), дуже загальниковий, доведений до мінімальності економного вислову, але ніколи не переходить в абстракцію, пів-абстракцію чи у загадкові ребуси. Якщо шукати далекої аналогії у французькому малярстві, то можна вказати хіба на рисунки Жоржа Руо і Анрі Матісса у старшому віці.

У рисунках людських фігур немає дивовижних ексцентричних чи патологічних деформацій тіла. Мистець уживає стільки деформацій, скільки потрібно для висловлення бажаного виразу. Не більше. І тому вигляд людської фігури назагал не надто від-

хиляється від прийнятих норм анатомії.

І як дуже простим є його рисунок, так і не менш простою буває вся композиція. Вона вільна, проглядна, позбавлена другорядних складових елементів, суто площинна, двовимірна.

Тематику для своїх творів Алиськевич черпає майже виключно з царини внутрішнього життя людини, подібно до того, як це було в творчості Софії Зарицької-Омельченко (1897 — 1972). Композиції побудовані з людських фігур — чоловічих і жіночих. Крім людських постатей, малює ангелів (чи людей з крилами, що бажали б літати). І значно рідше використовує сюжети з тваринного світу — птахів, собак, вовків, як теж з міфології — рогатих фавнів з кінськими копитами. Він не має ні справжніх портретів, ні краєвидів, ні натюрмортів, ні абстрактних композицій.

Персонажі можуть бути представлені у вигляді голів, погрудь, рідше на весь зріст. Вони здебільшого оголені або носять дуже легкі накидки, які лише прикривають тіло. Його «Голови» ніби нагадують відому серію «1000 голів» Юрія Соловія, з тією різницею, що Соловій вишукував найрізноманітніші форми, якими можна було б відобразити ідею людської голови, а Алиськевич шукає не так форм, як лише самого психологічного виразу.

Деякі персонажі зображені як кам'яні скульптури, мов частинно знищені зубом часу пам'ятники забутих героїв минулих віків і навіть як степові половецькі баби чи тотеми примітивних племен. По цих творах можна пізнати, що Алиськевич працював давніше в скульптурі, вони мають третій вимір і добре передають об'ємність форм.

Переважає більшість творів складається з композицій з однією фігурою (Алиськевича можна було б назвати «малярем самотності»), композиції з двома персонажами, що представляють звичайно пару — чоловіка і жінку. Багатофігурних творів немає.

Поряд із людськими фігурами деколи видно собак або вужів. Птахи і фавни виступають окремо.

Алиськевич показує своїх персонажів переважно в драматичних і трагічних ситуаціях, вони перейняті великим хвилюванням, глибокими переживаннями, витримують переслідування, пониження, упокорення, фізичні муки, страждають від опанування пристрастями, ворожнечею, постійно відчуються якісь конфліктні ситуації, люди жадливо осамітнені, незрозумілі, призабуті, покриті долею, з деяких полотен немовби виринає жадливий крик розпуки. Часом складається враження, що Алиськевич малює не живих істот, а лише їхні тіні, що опинилися десь між земним життям і чистилищем, а може, і в пеклі, нагадуючи сцени середньовічних ікон «Страшного Суду» у притворах наших церков.

Будучи невдоволеними своїм становищем, персонажі Алиськевича протестують проти несправедливості, не піддаються, борються, але, видно, без позитивного висліді і продовжують перебувати у безвиході, неначе на дні ями людських терпінь.

Тут треба застерегти, що Алиськевич не проповідує і не обороняє своїм мистецтвом якихось соціальних, політичних чи ідеологічних програм, він не належить до так званих «заангажованих мистців», ані до малярів-мізерабілістів, що представляли життя в темних барвах, малюючи тільки людське горе.

Зацікавлення Алиськевича своєю тематикою криється в естетичних засадах: він бажає показати внутрішнє життя людини з її проблемами якнайширшого засягу не якимись конкретними ілюстраціями або історичними алюзіями, тільки символічною, чисто мистецькою мовою, зрозумілою для всіх.

Коли він малює, наприклад, в'язня, то не надає йому локальних атрибутів — ГУЛАГу чи німецьких кон-

центраційних таборів. Його в'язні «вічні» й однакові для всіх теренів і часів, бо їхня доля спільна.

Взагалі мистець не вживає місцевих чи побутових питоменностей ні з Південної Америки, ні з Європи.

Алиськевич виступає гуманістом, що зі співчуттям переживає людські поневіряння та з турботою дивиться на складні сучасні світові проблеми. Зрештою, він стверджує що не міг би малювати абстрактних творів, бо в них важко було б йому висловити свої почування.

Однак, помимо глибокої драматичності сюжетів, його твори не виглядають похмурими, не викликають песимізму і резигнації, вони не «лякають», лише постійно нагадують про споконвічну боротьбу за існування, де дужчий перемагає слабшого та використовує його. І якщо в житті є більше горя і зла, ніж добра і радості, — це не вина мистця.

Деякі твори Алиськевича ніби натякають на сучасну доховну кризу людства, що, втративши віру в Бога, борсається у безвихідному осамітненні і ніяк не може знайти собі точки опертя для рівноваги духу та визначити сенс життя.

Мистець показує, що не лише людство опинилося в кризовій ситуації, загрожене в своєму існуванні атомовими, екологічними та іншими смертельними небезпеками, але подібна доля чигає й на інші живі істоти нашої планети. Наприклад, він намалював вражаючу картину на тему екологічної катастрофи «Трагедія птаха» (назва твору моя, бо Алиськевич, як і багато мистців, не любить давати своїм роботам назви). На тлі величезної, як хмара, чорної плями (розлита по морю нафта) видніється малий білий прямокутник, в ньому замкнений переляканий на смерть і до краю розгублений птах, у його трагічних очах відчувається усвідомлення неминучої близької смерті, він шукає порятунку, але не знаходить його. Драму морських птахів мистець

змалював якнайпростішою мовою без афектації, без зайвої описовості, і ця безпосередність вислову, глибоке співчуття передаються глядачам блискучо (ця лаконічна композиція могла б стати проектом для екологічної афіші).

На людську приреченість натякають композиції з крилатими персонажами, що не можуть ніяк піднести ся вгору.

У фігурах антропоморфічних фавнів автор розкриває їхню велику біологічну силу, якусь злобну впертість, звабливу небезпеку і приховану загрозу. Навіть зображуючи цих суто уявних, нереальних істот, мистець не вдається до сюрреалізму, хоч тут нагода вийти поза реальний світ була очевидна.

Експресіоністичний стиль Алиськевича зі спонтанною, простою мистецькою мовою без штучного шаржування і без формальної стилізації саме й надається до змалювання екзистенціалістичних проблем нашої доби.

Таке мистецтво серйозне, щире, глибоко пережите, пройняте гуманністю і тому знаходить розуміння і визнання, незважаючи ні на сумний зміст, ні на крайнє спрощення, ні на брак рафінованої фактури.

Незалежно від того, подобається Алиськевичеве малярство чи ні, попри нього не можна пройти без зворушення.

Завдяки саме такому стилеві, воно стає автентичним документом і вірним свідком нашої епохи, вельми багатой на величезні зміни, небувалі винаходи, глибокі сумніви та перемоїнки вартостей.

Оскільки Алиськевич не робить формальних стилістичних пошуків, його творчість не можна поділити на окремі, більш-менш замкнені цикли чи періоди. Тим більше, що він деколи залишає твір у початковій стадії

опрацювання, щоб скінчити його багато пізніше. Вибір його тем не є запрограмований наперед, а часто залежить від несподіваних вражень і почувань.

Якщо вже конче шукати еволюційні тенденції в його дотеперішній творчості, то їх можна було б знайти хіба у щораз виразнішому переході від графічного підходу до малярського.

На декотрих початкових працях відчувається вплив південноамериканської народної орнаментики, але й то лише в дрібніших деталях на берегах композиції. Та цей «спогад» з молодечих літ уже цілком вигас у Парижі, єдине, що ще нагадує Аргентину — іспанськомовні написи на небагатьох картинах, хоч і вони починають поступатися місцем французьким текстам.

Творчість Алиськевича «аж просить» великих стін для монументальної поліхромії, де мистець міг би залишити приголомшливий образ нашого неспокійного часу з його апокаліптичними візіями.

Колись пророки застерігали людство перед небезпеками та караючою Божою рукою, сьогодні пророків нема, та їхню роль виконують деколи поети і мистці.

Алиськевич навіть своєю зовнішністю трохи нагадує біблійного пророка — широка, густа борода, довге волосся, простий одяг, ремінні черевики, безкомпромісова вдача, воліє мовчанку, ніж багатослів'я, незацікавлений ні матеріальними благами, ні славою, а під позірною суворістю ховається добре серце.

Одне слово, він відрізняється від більшості сучасних мистців.

Франція

Ярослав РОЗУМНИЙ

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ — СИ- НОНІМ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

138

Сіймо, а збирати будем.

М. Шашкевич

На сповідь ідем до Маркіяна.

І. Драч

1

Аналізуючи феномен Маркіяна Шашкевича з перспективи 180 років та вплив, який він мав на своїх сучасників, а згодом на культурне й політичне мислення українця, стикаємося з основним питанням: які чинники зумовили його всеукраїнськість та в чому сила його мистецької і громадської філософії?

На наш погляд, таємниця популярності й пізнішого «культу» Шашкевича криється в кількох зовнішніх і внутрішніх факторах. По-перше, вони в магічності його поетичного слова, в доборі матеріалу «Русалки Дністрової», в психоаналітичному спрямуванні цього матеріалу, в суцільній ідентифікації харизматичної особистості автора з культурними й політичними потребами свого народу та в поетовій тотальній відданості ідеям національного відродження. По-друге, вони в Шашкевичевому ознайомленні з європейським і, особливо, слов'янським політично-культурним контекстом та з ідеями західноєвропейського романтизму й лібералізму.

Сплав цих внутрішніх і зовнішніх чинників допоміг Маркіянові Шаш-

кевичеві накреслити своєрідну творчу методологію і план, що цілком відповідали духовно-політичним потребам тогочасного галицького суспільства й допомагали заглибитись у національну підсвідомість, в колективну національну душу й розбудити в ній приспані енергії й почуття само-респекту. А причин, які довели національну психіку західного українця до «фройдівської» самозневаги й повної культурно-політичної стагнації, було чимало. В основному, вони корінились у багатовіковому підневільному становищі галицького українця. Ця гілка народу впродовж майже п'яти століть була ізольована від процесів, які відбувались у Наддніпрянщині. Від упадку Київської й Галицько-Волинської держави аж до 1772 року ця частина України перебувала під володінням Польщі й зазнавала інтенсивної і всебічної колонізації, а після цієї дати стала сферою політичних і культурних впливів Австро-Угорської монархії (аж до Першої світової війни). Цей підвладний статус західного українця посіяв і закорінив у ньому ряд глибинних — індивідуальних і колективних — травм і комплексів. У його свідомості ослабло почуття державної ідентичності й національної окремішності, а згодом зникла й віра у власні сили, у здатність протистояти процесові національного збайдужіння й повсюдного утвердження психологічно-

го обивательства. У кінцевому результаті галицьке українське суспільство початку дев'ятнадцятого століття опинилось на низинах своєї культурно-політичної свідомості й матеріальної нужди.

В основному воно складалося з двох суспільних верств — більш-менш освіченого духовенства й світської інтелігенції, з одного боку, та неграмотного й пасивного селянства, з другого. Духовний та інтелігентський прошарок відчував лише етнічний зв'язок з селянином і ставився до нього з «освіченою» погордою, відгородивши себе від селянства чужою мовою й культурою. Духовенство й інтелігенція, «ради особистих вигод», користувались урядовою німецькою мовою, а для «пізнання й освіти», в приватному й публічному житті, послуговувались мовою польською. В додатку до цього, в офіційних австрійських колах тенденційно плекалось, а серед українського галицького чиновництва панувало переконання, що українська мова нездатна передавати тонкі почуття, наукові й філософські концепції, бути засобом творення самобутньої національної літератури. Австрійський уряд, побоюючись пробудження в монархії ще однієї «мертвої національності», сприяв польській адміністрації в Галичині в її колонізаційній політиці супроти українського населення. Прямим наслідком цієї зовнішньої і внутрішньої політики був факт, що між 1796-м і 1814-м роками в Галичині появилось усього чотири публікації українською мовою, а «Русалка Дністрова» друкувалась не в Галичині, а в угорському видавництві в Будапешті.

За цих обставин основний субстрат українського населення Галичини — селянство опинилось на маргінесі уваги. Єдиною точкою його духовного опертя була зневажена мова, звичай й обряди предків, які творили круглорічний цикл його існування; мітична прив'язаність до землі як джерела селянинового добробуту, та

церква, що обіцяла моральну справедливість.

2

В атмосфері такого приниження, аморфності й загальної безпорадності ідея національного оновлення в Галичині мала здаватись «нормальною» логікою якщо не абсурдом, то ілюзією, й могла народитись лише у вузькому колі відданих ідеалістів, здатних усвідомити критичність стану свого суспільства та одержимо шукати доріг до його підсвідомих потенцій.

Цей процес шукання шляху до себе почався в Галичині дискусією навколо дрібничкуватих, на перший погляд, мовних питань, а згодом, незважаючи на опір ззовні й зсередини, з боку своїх, цей рух почав набирати щораз більшої інтенсивності й розмаху. Полеміка довкола правопису розбудила серед вузького кола галицьких інтелігентів зацікавлення своєю літературою, а пізніша культурна й видавнича діяльність «Руської Трійці» — Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького — надала цьому процесові політичного забарвлення.

Серед цієї на свій час широко освіченої групи молодих інтелігентів найповніше відчув пульс і потреби західноукраїнської культурно-політичної реальності семінарист і студент філософського факультету Львівського університету Маркіян Шашкевич. Повне узгодження поетичного таланту з громадським покликанням, знання основних законів людського психічного й світоглядного дозрівання, вміння розрізняти свідомі й несвідомі пороки свого суспільства, вміння вчити, а не повчати, готовність діяти до кінця й мислити завтрашнім днем, поставили Шашкевича на чолі «Руської Трійці». Він зумів легко засвоїти і перенести на свій ґрунт панівні тоді ідеї рівноправності народів і людської гідності, а особливо, ідеалістичні принципи романтизму. Він об'єднав

естетично-філософські засади романтизму державних народів з принципами романтизму народів бездержавних.

Романтизм у літературах і культурах державних народів наголошував на індивідуальній творчій свободі, звільненні від перебільшеного формалізму кінцевої фази класицизму. Акцентував органічну єдність людини з одуховленою природою, культивував творчу фантазію, роль символу й міту, надаючи поезії емоційної вникливості й пророчої функціональності. Натомість романтизм народів бездержавних, поруч із повищими прикметами робив наголос на історизмі, фольклорі, в якому був закований національний етнос та важливій ролі національної мови.

Всі ці компоненти «державного» й «бездержавного» романтизму знаходимо в матеріалі альманаху «Русалка Дністрова» та в Шашкевичевій творчості, публіцистиці й громадській діяльності.

На центральному місці Шашкевич ставить мову як найважливішу зовнішню і внутрішню ознаку національної самобутності. Орієнтуючись на Яна Коллара та східноукраїнських романтиків, зокрема на «Енеїду» Івана Котляревського, твори Євгена Гребінки, Григорія Квітки-Основ'яненка та на матеріали фольклорного збірника Михайла Максимовича, Шашкевич старається проілюструвати й довести своєму читачеві, а зокрема опонентам, що українська мова володіє багатим лексичним та ідіоматичним апаратом для комунікування понять усіх сфер культури, науки й філософії. А щоб надати українській мові «адміністративної» перспективності й престижності, він у дні святкувань у Львові дати народження Франца-Йосифа I вперше виголосив святочну орацію українською мовою, а восени 1836 р. разом зі своїми колегами Миколою Устияновичем та Юліаном Величковським почав проповідувати українською мовою у трьох львівських

церквах. У Галичині це були події безпрецедентні, бо до того часу офіційні промови й проповіді виголошувались священиками й семінаристами лише латинською мовою, польською або німецькою.

У своїй брошурі «Азбука і абецедло» (1836) Шашкевич торкається теоретичного й культурного аспекту української мови в Галичині. Полемізуючи з тезою Йосифа Лозинського про необхідність переведення української абетки на польську, Шашкевич доводить, що такий перехід був би загрозливим для культурного процесу в Галичині й українських культурних традицій взагалі. І в цьому ж році він складає першу українську «Читанку» для навчання дітей та збирає матеріали для видання граматики української мови, яка методологічно мала виправити недосконалості мовних підручників Івана Могильницького, Івана Лаврівського, Михайла Лучкая та Йосифа Левицького.

Складовою частиною вивчення мови Шашкевич вважає фольклорний матеріал, зокрема народні пісні; фольклор, за висловом Я. Коллара (цей вислів послужив епіграфом до «Русалки Дністрової»), є не лише «захистом і окрасою мови», а й найважливішим джерелом освіти й національної самобутності. У піснях і народних обрядах закована етнопсихологія, підсвідоме національне «я», включно з національним побутом і з цими кодами й константами міг ідентифікуватись селянин та інтелігент, відкриваючи в них своє історичне минуле й таємниці своєї особистої й колективної самобутності. Завдяки такому «структуралістському» підходові до фольклорного матеріалу, Шашкевич з'ясовує загальні морально-естетичні риси українського народу, його культурне обличчя, історичний досвід, героїзм і самопосягати провідних національних постатей. У всупних коментарях до поодиноких розділів «Русалки Дністрової» Шашкевич (як і інші автори альманаху) зосереджує-

ся на психологічному значенні матеріалу, відзначаючи в науково-популярній формі його тематичну генезу, жанрову стратифікацію та лексичні й стилістичні особливості народних пісень, легенд і ритуалів.

Аналізуючи Шашкевичеві коментарі, зокрема до історичного матеріалу «Русалки», зауважуємо, що між членами «Руської Трійці» його вирізняє політичне мислення, ментальність політичного «моралізатора» й історіософа. Бо поруч із критичними оцінками деяких моментів українського середньовіччя — княжих міжусобиць, що «роздробили Русь», і «татарських людей», які довели княжу Русь до остаточного занепаду, — у Шашкевичевому аналізі дуже помітний оптимістичний дидактизм, опертий на позитивних моментах українського минулого, часто гіперболізованих у душі романтичного висвітлення історії. Втім у Шашкевича домінує не так дух романтизму, як радше прагматизм «політика», котрий знає тонкощі людської психології й давню істину, що відроджуватись і будуватись слід передусім виходячи із власного позитивного досвіду.

У вступі до розділу, присвяченому народним пісням, Шашкевич підносить українське середньовіччя ледь не до рівня сакральності й казкових реалій, коли-то «Свята Русь була селом райських птиць і дивів; ясні небеса одівали її чистою опанчею; світ віддихав любов'ю — Руський нарід був великим і величаним». Він наголошує лицарські подвиги того й пізнішого часу, а також тих своїх сучасників, котрі не гордують нижчими верствами свого народу, шанують його мову й не накидають народові «чужої душі».

На позитивах історії, народного епосу й легенд Шашкевич komponує власні поеми, драматичні твори й ліричні вірші. В них, як і в своїх перекладах та переспівах зі староукраїнської, польської, чеської та сербської історії й літератури, він постійно підкреслює вводить у дію романтичний

образ людини-велетня, постійно підкреслює мужність та альтруїзм провідників і моральну вищість тих народів, котрі зуміли знайти в собі силу подолати похмурі обставини. Цими сюжетами й темами про «славнії часи старі», про «руських лицарів» і «лицарські думи» він намагається розбудити в своїх сучасниках бажання повернути «в новій силі» «руську славу» й «руську владу». У його трактуванні історії домінує притчева функціональність історичних фактів у душі барокко й Сковороди, котрий вірив у вольовий і моральний принцип призначення й діяльності «оновленої» людини.

У тому ж методологічному ключі розглядається у «Русалці Дністровій» та в усій творчості Шашкевича функція навколишньої природи, мистецької уяви, символу, міту, самої поезії й поета у процесі національного самоусвідомлення.

Шашкевичеве бачення природи впливало не лише з бароккових, сквородинських і романтичних витоків, у яких природа є «вчителькою простоти й правдивості», катарсисом від фізичної і духовної втоми та відбитком Божої краси, але й із традицій старовинного українського культури природи й природних сил, що віддзеркалились у народних звичаях та ліричних піснях. Романтизм, до речі, лише оформив ці давні естетичні й культові явища у філософську концепцію, ствердивши тотожність структури й біоритму людського ества з такими самими процесами у природі і всесвіті. Романтизм фактично актуалізував ренесансне й бароккове вчення про «анімізм» природи, її вітальність і тотожність із циклом людського буття. Природа у Шашкевича є невід'ємним компонентом етнопсихології та національної естетики.

У своїх поетизованих відображеннях епохи Русі Шашкевич говорить про повну гармонійність руського народу з природою. Руський нарід «порозумів, обняв природу, чтив і до

серця її пригортав», а вона збагачувала його душу. Природа для Шашкевича, як і для письменників барокко й романтизму, була емблематичною і символічною мовою. Нею він відтворює теоретичні концепції і свої власні настрої, що були зокрема відображенням політичної й духовної реальності його суспільства.

В цьому переосмислюванні й метафоризуванні природи та інших елементів у Шашкевича паралельно діють два чинники — творча уява і розум. З одного боку, він ставить великий наголос на ідеальне й ірраціональне у своїй творчості та, покликаючись на давнього Бояна, говорить про «мисль піднебесну», а з другого боку, надає великого значення людському інтелектові як вольовому й пізнавальному чинникові. Як і його попередник Сковорода, Шашкевич вірить в етичний розум — «сильний» і «високий», оповитий «вічною добротою» і виплеканий красою природи, себто розум світлий і «приручений» чистим серцем. Розум, який мав би розв'язувати вічні людські питання, подружити людину зі світом, сплести людську журбу з радістю, заглянути в «таємниці гробу», наблизити обидві «кончини життя» (народження й смерті) та «тьми світа розмести». Послугуючись символами, алегоріями, мітами й метафорами, Шашкевич відкривав глибинні шари людської й національної душі й підтверджував тезу багатьох романтиків про мітичну всевлadність поетичного слова, поезії й самого поета.

В такому казково-мітологічному ключі витримана Шашкевичева символіка. Його поет появляється у двох алегоричних образах — антропоморфному («бандурист») і зооморфному («соловій»), а свободу й піднесеність поетової фантазії він зображає в подібі «орла». Історичне минуле уособлюється кількома реальними посталями. Великий князь Ярослав Мудрий стає узагальненням-алегорією законності й державної влади; син

Володимира Мономаха Ярополк, що переміг польського короля Болеслава Кривоустого, символізує древню лицарськість; а гетьман Богдан Хмельницький і Северин Наливайко є персоніфікаціями відродження й повстання народу. Ріка Дністер, як у східних українських романтиків Дніпро, є мітопоетичним синонімом надчасового тривання й суті України, а Україну епохи Шашкевича символізують «місяць», покритий хмарою, «сумрак вечерній» та улюблений романтиками символ лиха — «ніч». Шашкевичу візію майбутньої України емблематично зображує «веснівка» й «сонце». «Могили» є надчасовим образом-символом героїзму, самопожертви нації та її трагедії.

Ці тропи в основному взяті Шашкевичем із культової народної традиції, ліричної пісні й думи, романтичного образного арсеналу, а деякі мають своїх попередників в античних гностиків.

Комунікативний успіх Шашкевичевого слова можемо доглядіти і в його поезиці й версифікації. Йому властива, перш за все, природність поетичного вислову, прозорість стилістичної орнаментики, щирість та безпосередність поетичної дикції, елегійний або піднесений тон, віра в магічну й пророчу силу слова. Використовуючи у своїй поезиці зразки народнопісенної образності й просодії у формі традиційних синтаксичних повторень і паралелізмів, коломийковий вірш, різноскладову народнописенну й пісенноромансову метрику й ритміку та ритмічність і голосільну тональність думи, Шашкевич зумів з'єднати у неподільну цілісність сенс слова та його звучність і таким чином сягнути стихійно-ірраціональних глибин національної психіки та основ її енергії.

Таке злиття творчого матеріалу зі стилістичною технікою його комунікації, внутрішньої мотивації з творчою візією й інтелектом, повна гармонійність поетової індивідуальності

з колективною індивідуальністю свого народу стали каталізатором культурного пробудження й політичного самоусвідомлення Австро-Угорської України. Альманах «Русалка Дністрова» був своєрідним ключем до психології галицького русина, «підручником» його самовиховання та «катехізисом» його забутих правд, чеснот і гріхів байдужості до себе. І в такому методологічному плані, де поєднано естетичну, філософську, політичну і психологічну функцію образу й слова, творчість Шашкевича й, особливо, редактована ним «Русалка Дністрова» займають унікальне місце в українській літературі й процесі політич-

ного самоусвідомлення українського народу. «Русалка Дністрова» підтвердила давню аксіому, що народна пісня, легенда й народні звичаї є першоджерелом національного самопізнання. Вона може служити взірцем для будь-якого підневільного народу, що прагне до культурного й політичного самооновлення.

В цьому, на нашу думку, криється таємниця всеукраїнського успіху Маркіяна Шашкевича і його загальне наднаціональне значення.

Манітобський університет, Вінніпег

УКРАЇНА — VIA ЄВРОПА

Здається, впродовж цього століття ще ніколи так часто в Україні не вживався топонім «Європа». І відповідно прикметник — «європейський». Ці слова буквально заповнили українські шпальти, ефір, екран, сам слух і словник нашого сучасника. Сьогодні вони — ніби лексичні сигнали української патріотичної ортодоксії.

...Десь на початку цього ж століття французький соціолог Жорж Сорель пообіцяв йому перебування під дахом і знаком тих чи тих «міфів», які і визначатимуть свідомість та поведінку людських мас, що від перших тижнів першої світової аж до останніх політичних сезонів безперестанку вливаються в річища нашого віку.

Але що ж таке ці «міфи» за своїм знаковим, мовним, семіотичним складом? Як правило, це певна «мова» з доволі обмеженим «словником», що його кожна «позиція», проте, наповнена для носія цієї «мови» гранично напруженим, украй емоційним змістом, аж ніби розпеченим уявою того колективу, середовища, де прийнята відповідна «мова». Її ірраціональний темперамент вимагає від того, хто до неї звертається, не прагматичної, а саме емоційної поведінки.

Відповідно лексеми «Європа» та «європейський» у сучасному українському мовному обігу набувають якраз ірраціонального, ледве чи не магічно-містичного забарвлення. Особливо в поєднанні з топонімом «Україна» і відповідно прикметником «український», ніби покриваючи їх. Національно-патріотична риторика урочисто проголошує: «Україна — це Європа», «український» означає «європейський».

Але порахуймо на семантичних пальцях — чи це справді так?

...Колись наш земляк, польський «культур-філософ» з рисами як геніальності, так і деякими іншими — Францішек Духінський — у нападі патріотичного екстазу оголосив першоосновою європейського світу його навічну несхожість зі «світом туранським», який, зрозуміло, розпочинався десь із російсько-етнічних губерній московсько-петербурзької імперії. Так само зрозуміло, що Україна в цій концепції залишалася у світі європейському. Хоча й на його польсько-католицькій околиці...

Культурологічний примітив Духінського цікавий нині не стільки як певний антикваріат, скільки як можливе тло сьогоднішнього, рішуче негеографічного розуміння прикметника «європейський». Погодьмося, нарешті, з тим, що сьогодні «Європа» — це не стільки топонім, скільки, сказати б, «ідеонім». Система певних цінностей, яка може розгортатися далеко поза межами власне Європи. І, власне, розгортається — від доби північноамериканської, а затим південноамериканських революцій до індустриальних революцій на сучасному Далекому Сході. Приміром, сьогоднішній Сінгапур, у супереч фізичній географії і згідно з географією політично-економічною — це вже певною мірою «Європа».

Колись Симон Петлюра, обстоюючи ідею самостійної України, закликав виставити на її захист, за давнім козацьким звичаєм, «чотирикутник» — тільки тепер уже «моральний». Зрештою, кожне явище світу, здатне до здорової формотворчості, вибудовується на тому чи тому «моральному чотирикутнику». І сьогодні для нас особливих ваги та інтересу набуває саме такий «чотирикутник» Європи, який давно вже випинається за її межі.

I. Європа — це майже двадцятивікове панування католицької ідеї соціетарності, людської спільноти як особливого солідаризму, ідеї, яка в Новий час з дивовижною пластичністю перетворювалася у ті чи ті ефективні різновиди освіченої монархії, авторитаризму бонапартівського типу, нарешті, ліберальної демократії. Католицизм упродовж тисячоліть навчав європейця соціальній солідарності — аж до власне «Солідарності», яка ніби завершує цю педагогіку у суто конфесійному її вигляді. Сама ж ідея солідарності — у безлічі її новітніх метаморфоз — продовжує і, певно, продовжить своє соціоіснування.

II. Європа — це протестантська етика праці, яка почала виникати ще задовго до релігійної революції Лютера, на основі попередньої майже півтисячолітньої цехової структури середньовічного європейського міста, що його покійний А. Дж. Тойнбі намагався визначити як цілком виокремлений дивосвіт, абсолютно самостійну цивілізацію. Революція ж Лютера створила взагалі свого роду релігію праці, яка й стала основою промислової, науково-технічної та «зеленої» революцій. Сьогодні ми бачимо також, як європейсько-протестантська етика праці в оригінальному та плідному синтезі зімкнулася з далекосхідною конфуціанською трудовою дисципліною.

III. Європа — це абсолютний юридичний простір «Римського права» з його дивовижним відчуттям суверенності і просто окремішності кожної людської особи. «Римське право» — це ніби юридична містика особистості, її юридичний персоналізм. Тепер, після майже тривікової дискусії навколо переваг і дефектів індивідуалізму, ми остаточно переконалися в його перевагах, забезпечених саме тисячоліттями такої містики.

IV. Європа — це християнський, у власному розумінні містичний коректив до «римського права». Християнство, яке виникло ніби на перехресті

полісного (політичного) пафосу особистості і пафосу містичного (свого роду зустріч — злиття «Афін» та «Єрусалима»), виявило онтологічне, прабуттєве коріння згаданої юридичної суверенності, доповнивши його спіритуалістичною.

Отож Європа — це не лише географія, а й напрацьована тисячоліттями аксіологія: давній католицький смак і потяг до соціологічної конкретності — протестантська апотеоза праці — юридична та онтологічна містика людської індивідуальності. Ось її «моральний чотирикутник».

А тепер чесно запитаємо себе: чи сьогодні Україна входить у цей «чотирикутник»? Якщо відповідати без патріотичних самоістифікацій, то доведеться визнати: сьогодні Сінгапур трохи ближчий до Європи, аніж Україна.

Так, вона має ті чи ті або залишки, або принаймні ембріони того, що становить той «чотирикутник». Але понівечені, скалічені, напівзнищені. Тут усе вимагає відбудови, відродження, соціального, морального і просто фізичного ремонту, модернізації, яка межує з необхідністю певних нових народжень. Треба сказати собі й іншим уголос: Україна-XX десть від появи генерала Брусилова у Львові до Чорнобиля перебувала у стані безперестанної кризи, яка зі страхітливою послідовністю закінчувалася тими чи тими одвертими катастрофами. Руйнувалося все — від окремого людського життя до його родових основ.

Руйнувалася «солідарність» усіх жанрів і вимірів. Свого часу «Чорна рада» Куліша подала на диво песимістичну національну ретроспективу, що в ній різностанове, різнокласове і просто різнохарактерне не зійшлося в якійсь переконливій чи просто хоча б відносно стабільній національній цілісності. Цей історичний роман — меланхолійний белетризований звіт про етнос, який ще не хоче, та й не може стати нацією. Україна, серед іншого, витратила неймовірну кількість енер-

гії на конфлікт з католицизмом замість учитися в останнього з його могутнім інстинктом, а ще більш могутнім інтелектом «соціетарності».

Як відомо, протестантизм в Україні зазнав поразки ще на самісінькому порозі своєї можливої інституалізації. Отож старовинний українсько-селянський інстинкт праці не був доповнений її післялютерівською філософією.

«Римське право» в Україні стверджувалося з величезними зусиллями, зате руйнувалося з дивовижною легкістю. Загибель Гетьманщини означала катастрофу його останніх українських параграфів.

В Україні ситуація церкви за всіх часів і устроїв була настільки трагічною, що треба було докласти колосальних зусиль для збереження самих її інститутів. Відповідно конфесійного часу вже не вистачало на збереження того, задля чого ці інститути були створені, — людської особистості, того, що, за словами св. Томи Аквіната, є «найблагороднішим у космо-сі».

Отож наше входження в Європу не географічна чи навіть політична проблема, полегшена катастрофою євразійської імперії. Ідеться про входження на рівні світоглядному, аксіологічному, в зв'язку з нагальною необхідною стратегією згаданого «морального чотирикутника».

Сьогодні Україна — ще не «Європа», а лише добра інтенція до неї, гарний намір, а не dokonаний факт. Нам належить вимандрувати в Європу: як колись стародавній народ спромігся повернутися в гідний йому світовий простір, так і Україні треба шукати своїх шляхів для віднайдення власного світового контексту. Нібито «євро-

пейську» риторику мас-медіа, гадаю, варто притишити: безперестанний барабанний бій не повинен видаватися за найголовніше знаряддя національної волі... Політичні та інтелектуальні еліти країни мають чітко усвідомити необхідність безперестанного, повільного, може, навіть рутинного за своїми темпами, але входження в окреслений європейський аксіологічний «чотирикутник».

Для цього належить зібрати все, що у нас від нього залишилося.

Адже якщо наша діаспора уціліла, то насамперед завдяки своїй католицькій солідарності.

Адже під дахом цієї діаспори, в умовах тамтешнього світу прокинувся протестантський пафос праці — в поєднанні з давнім трудовим інстинктом українського селянства.

В українській історії з її федеративно-демократичними інстинктами, всупереч різного роду катастрофам, усе ж таки мала місце рецепція «Римського права». Отож розпочнемо ніби другу її — хай і запізнилу — стадію.

Українська лірика від барокко до «київської» а чи «ню-йоркської» поетичних шкіл 1960-х років засвідчує доволі сильний персоналістський нахил української свідомості — при всіх тих імперсональних тягарях, які падали на цю свідомість.

Отож нумо до будівництва того «чотирикутника» тут, в Україні. А патріотичні «міфи», які іноді вже оголошують її сонячним сплетінням європейської системи, хай почекають зі своєю апологетикою. У сучасному українському житті — як на довгій ниві... Але, можливо, тим щедрішими будуть українські жнива.

м. Київ

ЗАГРОЗА БЕЗОСОБОВОСТІ

(На роздоріжжі)

«Не можна природним чином бути людиною»

Мераб Мамардашвілі

Ентузіазм перебудовчих років зійшов нанівець, розсмоктався і зник, засіявши розчарування, скепсис та апатію. Наші герої змарніли і зів'яли, поступово перетворюючись на звичайних людей, із звичайними слабкостями та вадами. Ні, ми не осуджуємо їх, бо втома і безвихідь щораз частіше переповнюють серця. Всюди відчуття непевності, нестабільності, ірреальності... Так, ніби споглядаємо самих себе збоку і не віримо, що це ми... Занадто сильно ми, теперішні, відрізняємося від тих, якими були ще кілька років тому. Час збунтувався і несамовито шматує дні і години, тканина життя розповзається в наших руках, полишаючи розчленовані узори із учорашніх мрій та ілюзій.

Не потішаймо себе тим, що лише в наших страждених краях людина осиротіла, покинута, бездомна. Наш економічний, соціальний і політичний хаос — лиш видимий план внутрішніх руйнівних процесів, що загрожують всьому людству. Ми не помічали загрози в застійному болоті, де час насилу плентався, зупинявся і знову волік нас, покірних і безвладних. У демократичному світі плавна і розмірна хода часу, розважливий повсякденний ритм також приховують небезпечне дно, де вирують підводні течії. Як пише німецький філософ і теолог Романо Гвардіні у своїй праці «Кінець нового часу»: «Людина знову стоїть віч-на-віч з хаосом; і це тим страшніше, що більшість нічого не помічає: адже всюди машини працюють, установи функціонують, науково освічені люди розмовляють без перестанку».

Справа не тільки в тому, що технологічна цивілізація загрожує еколо-

гічною та ядерною катастрофами і що людина стала функціональним додатком до машин і бюрократичних організацій. Найголовніше те, що людина загубилася у безконечності світів, втратила своє символічне місце у Всесвіті; що, попри добробут розвинутих країн, людське життя, позбавлене виміру вічності, втрачає сенс. Люди і речі без глибинного релігійного змісту деградують, розсипаються, буття дезорганізується. Морок безособовості підіймається з правічних глибин доісторичних часів і переповнює пустоти нашого духу, оті дуплини і порожнечі, що утворилися після того, як людина втратила зв'язок із живим Богом. Бо «не можна природним чином бути людиною», не існує такого механізму, такого закону, який автоматично зумовлював би правильність вибору у сфері людської свободи. Зате є наші інстинкти, пристрасті і потяги; наша наука як система відношень і функцій, абстрагованих від людини; і наша крихка, тендітна культура, з-поза якої раз у раз виглядає «звіряче обличчя» безодні (Р. Гвардіні: «... Всяке культурне будівництво, що заперечує Бога, приречене на невдачу з тої простої причини, що Бог є.») Не може людина, позбавлена свого коріння, своєї цілісності, змагатися з безособовими, позасвідомими, демонічними силами, з інертністю матеріального світу, з автоматизмом власної психіки.

Тяжка праця побудови людської душі. За мікроскопічні еволюційні зміни внутрішнього ядра нашого «я» заплачено кривавицею тисячоліть. Не досить продумати, проговорити духовні надбання інших народів. Подібно до того, як людський зародок проходить в утробі матері через усі стадії розвитку тваринного світу до люди-

ни, так і дух кожного народу, кожної людини має неунікні стадії свого філо-і онтогенезу.

Трагічна доля в світовій історії духу народу кочівників, народу завойовників. Чаадаєв писав, що в Росії «все зникає, все тече, не залишаючи слідів ні зовні, ні в нас. У домітках наших ми ніби в таборі, в сім'ї виглядаємо пришельцями; в містах маємо вигляд кочівників — гірші від кочівників... бо ті більше прив'язані до своїх пустель, ніж ми — до своїх міст». «Кожна нова ідея безслідно витісняє старі, бо вона не впливає з них, а явилася до нас бозна-звідки». Важко надолужити «віки психологічної і артистичної дисципліни» (Ніцше), тим більше, коли на протигагу духовній невиробленості висувається ідея національної величч і месіанства. «Бути великим за будь-яку ціну!» — таким, здається, був завжди девіз духовно несамостійного і травмованого своєю неповноцінністю народу. І от із всього спектра західних ідей вибираються найбільш руйнівні течії матеріалізму і соціалізму, бо душам, котрі не мають морального гарту, так хочеться гадано найпростішим шляхом ошчасливити все людство. Ми знаємо, чим закінчився цей божевільний експеримент. Втягнуті в орбіту божевілья, тепер збираємо уламки того, що колись було нашими душами, і не треба дивуватися, що з усіх кутків виглядають гоголівські «морди и рожи» замість людей. Напевно, мав рацію М. Бердяєв, коли вважав, що «найбільш понуре і безнадійне в російській революції — це гоголівське в ній», «п'їтма і зло в духовному ядрі народу». І далі: «Революційні Чичикови... перетворюють у фікцію все господарсько-економічне життя Росії... У стихії революції виявляється колосальне шахрайство, безчесність як хвороба російської душі». «Я все життя боровся і ненавидів Гоголя: і в 62 роки думаю: «Ти переміг, жадливий хахол!» — писав ще один видатний російський філософ В. Розанов, обмірковуючи уроки російської революції.

Перефразовуючи К'єркегора («шпиґун на службі Господній»), можна сказати, що Гоголь був шпиґуном на службі великоросійській. Його національна ідентифікація з росіянами ніколи не була повною, і от цей «ззор», ця онтологічна щілина дозволили геніальному українцеві розгледіти те метафізичне зло, що загніздилося в самій серцевині могутнього спорідненого племені. Щось примарне, ірраціональне, несправжнє, якісь «кляпті людей», «grimаси людей». І Гоголь тікав до Італії, бо в Росії не було твердого ґрунту, земля вислизала з-під ніг, занадто сильно відчувався подих майбутньої стихії.

Як писав М. Бердяєв, «в революційній стихії активна не сама людина, ... нею володіють нелюдські душі». «Душі російської революції» — це демонічні, безособові сили, що опановують душі одержимих маніакальною ідеєю. Жодна людина не може почати з чистого аркуша: тягар тисячоліть, підсвідомі і позасвідомі глибини дихають загрозою безособовості.

Кожна ідея дихає загрозою безособовості, якщо людина дозволить «молохові абстракції» (Ніцше) поневолити свою безсмертну душу, перекреслити моральний закон. Філософ із хворою християнською совістю, Ніцше, передчуваючи апокаліпсис ХХ століття, писав, що «категоричний імператив Канта небезпечний для життя». Звичайно, статечний кеніґсберзький самітник не був «чортом», як в один голос називають його російські релігійні філософи. Просто Ніцше не довіряв всякій надмірній раціоналізації і систематизації (а Кант був невтомним і великим систематизатором, він вибудовував цілі готичні собори із своїх категорій), яка неодмінно дуже спрощує все живе. І ще Ніцше розумів, що небезпека зростає з одухотворенням зла, бо ідеї «пожирають почуття і серце філософа». Це так звана «бестіальність ідеї, коли ідея акумулює низькі тваринні інстинкти, егоїзм,

темряву серця. І от революціонер, керуючись високим, безособовим обов'язком, задля «добра» народу жертвує десятками і сотнями чужих життів. Такі ідеї — великі «спокусниці» і розлительки, бо машкару духовного зла розпізнати найважче.

Цікаво, що християнин Олександр Солженіцин не розумів, як може така видатна людина, як Андрій Сахаров, ризикувати своїм здоров'ям і життям, голодуючи задля возз'єднання молодого подружжя нічим не примітних людей. Як бачимо, навіть особистості масштабу О. Солженіцина уражені загальною хворобою занепаду, розпаду морального ядра під впливом ідеї-домінанти, що сортує людей на потрібних і непотрібних, на тих, з якими треба рахуватися, і тих, життя і щастя яких займає на шкалі цінностей найнижчу поділку. Отож і знецінюється особистість як така, «її якісна єдиність, незамінимість і невитісненість у кожній людині, хоч би якою звичайною ця людина була» (Р. Гвардіні). Так буває, коли людина використовує Бога для домашнього вжитку, задля власного комфорту (Бог — «бідна жертвна тварина», казав Ніцше), забуваючи про образ Божий у своїх ближніх. Під личиною високого ідеалу та обов'язку духи безособовості панують часто і на найвищих духовних висотах. Кажуть, що навіть у небесній брамі є проходи до пекла.

Свідомість людини як особистості диференціювалася з колективної психіки первісного стада, з колективного позасвідомого (термін К. Юнга). Колективне позасвідоме живе в міфології, в наших фантазіях і снах. Воно — джерело психічної енергії, там визрівають зародки наших почуттів та ідей. Але в колективному позасвідомому — і загроза для людини, загроза безособовості. Людина самореалізується, ставши особистістю — це тяжкий, тернистий шлях. Значно легше злитися з колективною психікою, розчинитися в ній. Та якщо дати цьому «чудовиську» цілком себе про-

ковтнути» (К. Юнг) — це шлях в нікуди, шлях регресії людського.

І тут існує ще одна найбільша небезпека — теологізація колективного позасвідомого, приписування йому божественних властивостей, якостей вищої містичної свідомості. Таке перевернуте співвідношення структурних елементів психіки веде до перевернутості на вартісному рівні (сліпа, спитихйна сила проголошується божеством), до морального зсуву, до нав'язливих мецянських ідей. Напевно, існують закони духовної енергетики, згідно з якими архетипи, первісні комплекси людства, ніби Протей, виринають з морських глибин прасвідомості, щоразу в інакших шатах та з іншим обличчям. Але вдумливий погляд розпізнає під різними личинами все ту ж душу пралюдини первісного стада, котра хоче безликовості і заспокоєння в обіймах ритуальних дійств, родових емоцій і схематичного мислення.

«Імперія зла» розвалилася на наших очах, та за 70 років духи зла зжилися з нами, вони вкотре повертаються «до хати своєї» і вже порядкують у наших сусідів, де летіть кров міжнаціональних воєн. «Інтереси народу, нації, справедливості» знову обожествляються, знову стали машкарою зловісних сил ненависті і помсти. «Коли дух нечистий вийде з чоловіка, то блукає по місцях безводних, шукаючи спочинку, та, не знайшовши, каже: Повернуся в дім свій, звідкіль я вийшов. І, прибувши, знайде його заметеним, прибраним. І тоді йде й бере з собою, інших сім духів, гірших від себе, і вони входять і там оселяються, і останнє того чоловіка буде гірше, ніж перше» (Євангеліє від Луки, II. 25—26).

Стоїмо на роздоріжжі і розмахуємо національними прапорами, щоб приховати свій страх перед злом, перед смертельними випробуваннями, які ще ніколи і ніде не обминали тих, хто прагне свободи. Чи вистоїмо?

Є ще надія. Адже свобода — це не те

бездомно-горде усамітнення, яким
залякували інтелігентів європейські ек-
зистенціалісти («людина приречена до
свободи»), і, звичайно, не дари кому-
ністичних данайців («мы вас освобо-
дили»), а щось незбагненно рідне,

споконвічне і святе: «І спізнаєте прав-
ду, і правда визволить вас» (Євангеліє
від Йоана, 8.32.).

Травень 1992 р.
м. Городок
Львівської обл.

Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ

ОГЛЯД ДРУГОГО ТОМУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Коли моя стаття з оглядом 1-го тому УЛЕ з'явилася на сторінках «Сучасності» за липень—серпень 1990 р., хтось із читачів підрахував, що, за даними тієї статті, у 1-му томі бракувало сімдесятьох імен українських письменників. Також впадало в око, що упорядники виявили виразну симпатію до т. зв. авангардистської (чи «модерністичної») творчості: з десятих еміграційних наших авторів, яким присвячено окремі статті, п'ятеро — представники авангардистського напрямку. А біобібліографічні дані були переважно однобічні й неповні, притому — деякі зі стандартним закінченням—епіфонемою, мовляв, твори (цитую): позначені антирадянським спрямуванням. Або: _ творчість (.) має антирадянське спрямування.

Зрештою, особливо дивуватися з цього не доводиться, якщо взяти до уваги, що про головного редактора Енциклопедії сказано: «Основні праці присвячено вивченню естетичної спадщини Леніна». Завдання, як бачимо, не з легких: простіше було б написати дослідження про мистецьку вагрість підручника кібернетики.

Загальне враження від порівняння 2-го тому УЛЕ із 1-м можна висловити одною реплікою: «Ростемо!»

Справді: цілий ряд позитивних рис відрізняє цей 2-й том від 1-го. Біобібліографічний матеріал цього тому значно докладніший і до того ж — без отих прикрих епіфонем.

Я навмисно повторив термін «епіфоне-

ма», бо його, на жаль, бракує в Енциклопедії (вживається цей термін на означення допущеного в кінці певного твору сумного міркування загального характеру). Принагідно згадаю, що не знайшов і таких термінів на «е», як ехололія, епаналепсис, епанадиплозис, епексегезис, епімона, епонім, екскламація, експлікація.

У 1-му томі, якщо не рахувати літературів з країн колишньої так званої «народної демократії» та комунізуючих письменників Заходу, лише вряди-годи можна було зустріти чільних представників світового письменства. У другому томі я вже не так часто натрапляв на прикрі прогалини, хоча мені не зрозуміло, чому нема, наприклад, Бонавентура Депер'є чи Леона Дьєркса. Або чому відсутні Джаме Олівер Кервуд або найвизначніший зі скальдів Егіль Скаллагрімсон.

Зате нас, еміграційних і західноукраїнських письменників, допущено на сторінки другого тому якраз удвічі більше, ніж до першого. Це Дараган Юрій, Державін Володимир, Донцов Дмитро, Дорошенко Володимир, Дорошенко Дмитро, Дудко Федір, Животко Аркадій, Журба Галина, Зайцев Павло, Зореслав (без імені, бо це псевдонім), Зуєвський Олег, Ільницький Олег, ірлявський Іван, Калинець Сильвестр, Калитовська Марта, Качуровський Ігор, Керницький Іван, Киріак Ілля, Ковалів Іван, Коломиєць Авенір. Чотирьох з—поміж нас вшановано малесенькими портретами. Це Володимир Державін, Дмитро Дорошенко,

Павло Зайцев і я.

З творчістю Олега Ільницького я не обізнаний, припускаю, однак, що за критерій вміщення його в Енциклопедії правили насамперед його гарвардські студії. Сильвестр Калинець — письменник для народу, він жив і помер у Бразилії, де продукував у величезній кількості свої навіть не вірші, а «вершики».

Дані другого тому значно повніші супроти першого, але не завжди точні: не знати, наприклад, звідки автор статті про Авеніра Коломиця узяв відомості, ніби того «примусово вивезено до Німеччини». Авенір Коломиць виїхав з родиною (з жінкою й сином), а в Зальцбурзі, де він залишився після війни, став засновником Спілки Українських Науковців, Літераторів і Мистців і редактором циклостильного журналу «Керма», на чийх сторінках вміщено його віршовану комедію «Суд над Дон Жуаном».

Удвічі більша кількість супроти названої поіменно двадцятки західноукраїнських та діаспоральних письменників лишилася поза Енциклопедією. Ось — далеко не повний — перелік

Далека Лідія (справжнє ім'я Олена Чорнобильська), поетеса, народилася 1899 р. на Катеринославщині. Після війни залишилася в Німеччині, звідки виїхала до Австралії, де 1957 р. вийшла її — перша і єдина — збірка «Легіт і бризи», яка здобула визнання в колах любителів поезії. Писала також дитячі й гумористичні вірші, працювала над словником рим. Померла 1983 р.

Денк Теодор, а по-нашому — Богдан Панасович Феденко. Публіцистичні статті писав французькою, англійською, німецькою, чеською, українською та російською мовами. Французькою — під згаданим псевдонімом — написав роман «Таорміна».

Діма — поетеса й дитяча письменниця. Народилася на Полтавщині, в сім'ї акторів, перша збірка — «Волошки» вийшла після війни у Франції. Згодом побачили світ збірки «Росяні зорі», «Мить», «Третій берег», «Осіннє мереживо». Живе в Сполучених Штатах.

Данський О. (імені не знаю) — автор спогадів про німецький кацет. Книжка, названа «Хочу жити», мала успіх у повосенні

роки. Про дальшу долю автора та його творчість не маю відомостей.

Діброва Гнат (псевдонім) — народився 1906 р. в степовій Україні, за фахом — педагог. Видав кілька книжок поезій і афоризмів: «Шляхи і думи», «Кладка видінь», «Гами далечини», «Рух і гармонія», «Містерія землі», «Терни і троянди». Помер у Сполучених Штатах 1984 р.

Денисюк Микола — видавець.

Дубина Василь — автор книжок для дітей.

Дмитрик Кузьма — французький поет українського роду.

Довгаль Спиридон — походив з містечка Носівка на Чернігівщині, журналіст, редактор, політичний діяч. Помер у Мюнхені в сімдесятих роках.

Драгоманова Оксана Олександрівна, сестра в перших Лесі Українки. Народилася 1894 р. Перша в російській імперії жінка-юрист. У двадцятих роках — діячка світового жіночого руху. Перекладала з багатьох мов, у тому числі з французької, італійської, іспанської, англійської та німецької. 1951 р. в Буенос-Айресі вийшла її повість «По той бік світу» — про життя українців в Аргентині. Померла в Сполучених Штатах.

Дубровський Василь — вчений-тюрколог, перекладач з турецької мови.

Дурбак Роман — поет і греко-католицький священик з Галичини. По багатьох роках ув'язнення тепер на волі.

Домбровський Володимир. Російський прозаїк Юрій Домбровський в Енциклопедії є, а для українського літературознавця з таким самим прізвищем місця чомусь не знайшлося. Є, правда, Марія Домбровська, інакше — Марійка Підгірянка. А Володимир Домбровський — автор підручника «Українська стилістика й ритміка», підручника, що, властиво, в усій літературознавчій літературі не лише українською, а й іспанською та російською мовами не має собі рівних щодо докладності й широти охопленого матеріалу. Його варто було б тепер перевидати в Україні.

Дончук Зосим — прозаїк. Один з найпродуктивніших авторів діаспорального письменства, автор низки збірок оповідань, повістей і романів. Народився 1903 р, помер

у Філадельфії 1974 р. Йому належить далеко не останнє місце серед українських сатириків.

Ендик Ростислав — антрополог, поет, прозаїк і публіцист. Походив з Галичини, жив і помер у Мюнхені.

Еремів Михайло — журналіст, колишній секретар Центральної Ради, співробітник італійських і французьких пресових органів. Жив і помер у Швейцарії.

Жданович Олег, справжнє прізвище Штуль, публіцист і літературний критик, походив з Волині, належав до керівництва ОУН (мельниківського відламу), редагував у Парижі газету «Українське слово». Там, у Парижі, й помер.

Жила Володимир-Тарас — літературознавець, упорядник і видавець збірника, присвяченого рідній Збаражчині, професор УВУ, автор численних розвідок з питань українського письменства. Остання праця — німецькомовна розвідка «Йоганн Вольфганг фон Гете в українській літературі».

Зінкевич Осип — керівник видавництва «Смолоסקип».

Завадович Роман — дитячий письменник

Запорізький Олекса — автор п'єс.

Запорожець-Девлад Олексій Самійлович — прозаїк і етнограф-самоук. Колишній дніпровський лоцман, залишив єдиний у своєму роді опис «Шляхи і стежки через Дніпрові пороги». Автор, серед інших книжок, сатиричної повісті «Гарбузова містерія». Після війни жив у Буенос-Айресі, де трагічно загинув під потягом.

Зозуля Олександр — прозаїк-гуморист, автор спогадів.

Іванов Микола — перекладач з англійської та іспанської мов (рідний брат Іванова-Меженка), схоплений репатріаторами в повоєнній Німеччині, загинув невідомо коли і в якому концтаборі.

Іларіон Митрополит (Іван Огієнко) — видатний літературознавець, філолог, історик релігії, перекладач Святого Письма.

Ізарський Олекса (справжнє ім'я Олекса Григорович Мальченко), народився 1919 рр. походить з Полтавщини, живе в Сполучених Штатах. Прозаїк, перекладач (з німецької) та літературознавець. Автор розвідки «Ріпке на Україні» та серії повістей і рома-

нів, пов'язаних спільним геросм: «Ранок», «Віктор і Ляля», «Київ», «Полтава», «Чудо в Мисловинцях», «Саксонська зима», «Літо над озером» та друкованої в уривках повісті «Столиця над Ізаром».

Карашевич Арсен — забутий поет з Волині.

Караванський Святослав Йосипович — поет і перекладач, публіцист з «третьої хвилі», довгорічний в'язень радянських тюрем і таборів. Його, щоправда, згадано серед перекладачів з англійської мови (до речі, принагідно згадано було також і Володимира Жилу та Миколу Іванова).

Карпенко-Криниця Петро. Поет з Чернігівщини, автор збірок «Гримлять дороги», «Полум'яна земля», «Підняті вітрила», «Солдати мого легіону», «Поєми», «Повернення друга», «Індійські балади». Живе в Сполучених Штатах, довільно ув'язнений у психіатричній лікарні.

Кедр Ростислав (справжнє прізвище Іван Манастирський). Поет старшого покоління, галицький неокласик. На мій особисто смак — один з найвизначніших поетів діаспори. З його книжок назву лише дві останні: 1983 року вийшла підсумкова збірка «Поезії» (триста сімдесят сторінок), 1990-го — драматична поема «Гомункулус» із характерною позначкою, яка свідчить про умови літературного життя українців на Заході: «Видано коштом Автора, без допомоги Шевченківської фундації».

Керч Оксана — псевдонім Мирослави Куліш. Прозаїк і літературний критик. Авторка повістей «Альбатроси» і «Такий довгий рік». Упорядниця збірника пам'яті Маланюка. Померла у Філадельфії в березні 1991 року.

Кобець Олексій — у двадцятих роках видатна літературна постать в Україні. Його «Записки полоненого» витримали кілька видань. Імені письменника бракувало в першому томі, де він міг фігурувати під справжнім прізвищем Варавва, але його забули дати й до другого. Так само не потрапив ні до першого — під псевдонімом Анатоль Галан, ні до другого під справжнім іменем — Анатолій Васильович Калиновський.

Калюжна Ніна — часто друкувалася в повоєнні роки. Потім зникла з літературного обрію, докладніших даних не маю.

Данмай Леонід і Квітневий Олесь — поети воєнних років. Обоє, мабуть, загинули.

Когут Зоя — гумористка і лірична поетеса з Австралії.

Кізко Петро — поет з бандерівського середовища, помер у досить молодому віці.

Кінах Гліб — василіянин, останні роки його життя були присвячені упорядкуванню збірників української релігійної поезії («Великодні дзвони», «Достойно єсть», «Різдвяна містерія»).

Коляска Іван — англомовний публіцист українського роду в Канаді.

Коваленко Людмила, колишня дружина Михайла Івченка, перекладачка і драматург (збірник п'єс «В часі й просторі»), авторка фантастичного роману «Рік 2245», творів на релігійні теми. Після війни жила в Німеччині, потім — у Сполучених Штатах, де й померла.

Кокот Сергій — драматург.

Клейнер Ізраїль — совстолог, автор книжки спогадів «Анекдотична трагедія» та ін.

Коваль Федір — поет-модерніст із Закарпаття, автор збірки «Зелені ромби», жив і помер у Мюнхені. Дані про нього є в антології «Координати» — так просто було їх звідти виписати.

Коровицький Іван — літературознавець і критик. Походив з Волині, помер торік у Сполучених Штатах.

Княжинський Юрій, походив з Галичини, за фахом — юрист. Написав підручник «Нарис історії римської літератури». Книжка вийшла у Мюнхені 1961 р., і її варто було б (так само як згаданий вище підручник Домбровського) перевидати тепер в Україні.

До цього переліку слід би було долучити ще бодай десяток літературних журналів, які виходили в Галичині й на еміграції: «Дажбог», «Заграва», «Звено», «Київ» (журнал з такою назвою виходив у Філадельфії), «Керма» та інші.

Скандально виглядає стаття про єврейську літературу: у ній про сталінський похід проти «космополітів», інакше кажучи — про державний антисемітизм, жертвою якого впали в Україні кращі єврейські письмен-

ники, — нема ні півслова.

Матеріал на літеру «Ж» мав би починатися з Володимира Жаботинського, російсько-єврейського поета з Одеси, перекладача й публіциста, автора блискучої статті про Шевченка та низки статей на українські теми. Натомість починається з третьорядної російської поетеси Жадовської.

Взагалі упорядники УЛЕ дбайливо повизбирували всіх дрібних старшобратніх літераторів, але, здається, не заторкнули російської літературної діаспори. Тож у першому томі не знайшов я Марка Алданова, що в його романі «Повість про смерть» дія — частково — відбувається в Києві. Немає Лідії Алексєєвої, яка належить до найвизначніших поетес не тільки так званої «другої еміграції», а всієї російської літератури.

У другому томі бракує видатного поета-киянина Івана Єлагіна, автора віршів про Київ часів німецької окупації, нема Георгія Іванова, Дмитра Кленовського, Наума Коржавіна (хоча він, як і Алексєєва, перекладав з української мови. А народився в Києві.)

Прикре враження справляє відсутність наших еміграційних перекладачів з різних мов; їх згадано лише три-чотири рази, а кільканадцять разів — зігноровано. Упорядники Енциклопедії не знають, що вірші Кардуччі перекладав Михайло Орест, а вірші Емілі Дікінсон — Марта Тарнавська.

І ще одна прикра подробиця: промовчування, хоча й не таке відверте, яку першому томі, відомостей про роки ув'язнення деяких письменників. Так, у статті про Ольгу Дучимінську промовчано її багаторічне перебування в концтаборі.

З фактичних помилок я зауважив лише одну: сказано, буцімто Данте (цитую): «змушений був назавжди покинути Італію». Насправді він жив то у Вероні, під опікою Скаліджерів, то в монастирі Санта Кроче дель Корво на Лігурійському узбережжі, то, нарешті, у Равенні, де його й поховано.

Є певні побоювання, що третій том свідчитиме не про зростання, а, навпаки, про прикрий спад.

Дай, Боже, щоб ці побоювання не сталися.

М. Мюнхен.

ЧЕСЬКИЙ РОМАН ПРО ГУ- ЦУЛЬСЬКУ РЕСПУБЛІКУ

На початку другого десятиріччя перебування Закарпаття в рамках міжвоєнної Чехо-Словаччини вийшли два чеські романи на теми з його недавнього минулого. Були це романи З. М. Кудея («Горальська республіка») та І. Ольбрахта («Микола Шугай»). Обидва вони зображали боротьбу закарпатців проти чужих поневолювачів і висловлювали симпатії до українського народу. Хронологічно першим твором був роман Зденька Матея Кудея «Горальська республіка», виданий 1932 р. у видавництві Б. Янди в Празі. Його підtitул — «Роман з Підкарпатської Русі». Але спершу дещо про автора.

З. М. Кудей (1881—1955) був сином інженера шляхів сполучення, народився в Горжицях на Підкарпоші. Гімназію недокінчив. Працював практикантом в аптеці. Симулюючи хворобу, уник військової служби. 1903 р. Кудей починає свої мандри по світі, їде спершу до Гамбурга, потім до Нью-Йорка (на виграний в лотереї квиток). З багатим життєвим матеріалом повертається додому й друкує своє перше оповідання. Заохочений його успіхом, видає ще низку оповідань, друкуючи їх у соціалістичній пресі. У Празі зближується з літературною бжемою, головню з гуртком Ярослава Гашека і Йозефа Лади, згодом знаменитого ілюстратора «Пригод бравого вояка Швейка». 1912 р. Кудей у русофільському натхненні їде до Росії, але за своє вільнодумство був незабаром у Києві заарештований. Його спіткала доля першого слов'янофіла, хорвата Ю. Крижанича, якого царський уряд, розвіюючи його ілюзії, заслав до Тобольська. Слов'янофілам, як бачимо, ніколи не щастило в Росії. Після семимісячного ув'

язнення в Росії, Кудей був депортований до Австро-Угорщини. Повернувшись до Праги, він видає свою першу книжку оповідань, матеріал яких зачерпнуто з подорожей до Америки й Росії У 1913—14 рр. разом з Яр. Гашеком подорожує по Чехії. Під час першої світової війни був якийсь час військовим писарем, потім його як небажаний елемент із австрійської армії звільнено. Після війни стає секретарем Клубу чеських туристів, потім редактором Бюлетеня чехословацької армії. Після кількарічного перебування на Закарпатті, де постав його роман «Горальська республіка», повертається до Чехії. Окупація країни 1939 р. застала його на Чесько-Моравській височині, звідки походять також його останні твори. Свого часу вони були досить популярні. У своїх оповіданнях і романах він зобразив чимало живих і цікавих епізодів з власного строкатого життя. Добре пізнавши життя найрізноманітніших соціальних верств і людських типів, він уміло типізував характери, виявляючи завжди симпатії до соціально слабких і пригнічених. Йому було особливо близьке світовідчуження й гумор чеського простолюдини, його життєвий оптимізм, критичне ставлення до уявних та рекламованих величин і авторитетів. Ці риси особливо зблизили його з Гашеком. Окрім його документальних нарисів з Америки («Убогі дні», «Власник золотих копалень», «З нового світу», «Між двома океанами») і Росії («Гостем у батюшки царя»), до його найкращих і найпопулярніших творів належить книжка «Удвох краще мандрувати», в якій він увічнив свої мандри з Яр. Гашеком і подав його людський портрет.

Роман «Горальська республіка», який

незабаром вийшов в українському пере-кладі у Львові (вид—во І. Тиктора) під назвою «Гуцульська республіка», зображує справжні події. У ньому виступають в основному реальні керівники й учасники протиугорського повстання на закарпатській Гуцульщині, що відбулося восени 1918 р. та привело до проголошення Гуцульської республіки в Ясені весною 1919 року. Деякі імена (напр., Дмитра Тулайдана) автор замінив з конспіративних мотивів: угорська розвідка довго ще розшукувала керівників повстання, щоб на них криваво помститися.

Твір Кудея читається з цікавістю, хоч перші сторінки ще досить статичні, дія в них розвивається поволі. Кінець першої світової війни, Австро—Угорщина розвалюється. Найсвідоміша частина Закарпаття — Гуцульщина — готується до повстання. «Бо ж тоді, — каже Кудей, — гуцули почали пробуджуватися з тупої апатії, до якої впали під час війни, і почали тужити по волі, по самостійності. Після років невимовного терпіння й рабства, після років, коли були гнані на фронті як дикі звірі і страчувані дома як зрадники, збунтувались раптово всі гуртом проти бестіального угорського поневолення»¹. Симпатії автора, як бачимо, на боці українців.

Героєм роману є Дмитро Тулайдан, газда з Ясені, людина чесна, справедлива й розважна, шанована в своєму середовищі. У його хаті збираються гуцули, радяться, як розпочати повстання. На запальний виклик Івана Гренюка, який щойно повернувся з угорської в'язниці, розпочати його вже тепер Тулайдан вимагає не поспішати. Самі вони мадярів не переможуть, треба просити допомоги в галичан. Із групою озброєних гуцулів, в якій були теж учорашні вояки й дезертири з угорської армії, Тулайдан пробивається горами до Галичини, де на першій залізничній станції приєдналися до них добре озброєні галицькі офіцери. Під їх ко-

мандою гуцули, повертаючись додому, опановують Ясеню, згодом Кваси й Рахів. У Ясені встановлюється тимчасовий гуцульський уряд, обирається 30—членна Народна рада, до якої включають також представників місцевих мадярів і євреїв. Першим кроком було поповнення власних сил. З усіх сторін — за загального натхнення — зголошуються до гуцульського війська добровольці. Звідусіль із гір збігаються святочно одягнені гуцули. Кожний хоче привітати визволення. Частини здеморалізованого угорського війська й жандармерії відступають. Наляканий гуцульським повстанням, уряд висилає до гуцулів свого представника. Обіцяючи гуцулам автономію, він хоче мирним шляхом ліквідувати повстання. Але гуцульська Народна рада непоступлива. Долю гуцулів будуть вирішувати вони самі. Конаюча феодальна Угорщина звертається по допомогу до королівської Румунії, яка й придушує гуцульське повстання.

Художньо роман Кудея нерівний. Деякі частини його читаються з неослабним інтересом, деякі справляють враження якоїсь поспішності, художньої недопрацьованості, хоч — загально беручи — дару елічності, художнього опису, спостереження, типізації і живих діалогів письменникові не бракує. Можливо, що він, живучи якийсь час на Закарпатті й збираючи там матеріал про недавнє повстання гуцулів, вважав історичну вірогідність осіб і подій за найважливіше у своєму творі. З цього погляду він своє завдання виконав. Стильово роман «Горальська республіка» реалістичний.

Емоціональну напруженість твору підвищують у Кудея майстерно стилізовані внутрішні монологи.

Не одну сторінку роману Кудея навіяно щирими слов'янськими почуттями, розумінням тяжкого становища гуцулів, які, повставши проти своїх гнобителів, опинились

між молотом і ковадлом.

Роман Кудея «Горальська республіка» увіковічнив збройне повстання волелюбної частини населення Карпат, славної своїми горами й опришками Гуцульщини. Художній твір, очевидно, не є історична хроніка, хоч автор і намагався дотримуватись послідовності подій і фактів історичної ваги. Але йому передовсім ішлося про загальну атмосферу всенародного повстання гуцулів проти угорських поневолювачів. Саме тому героєм цього твору є в першу чергу повсталий народ, який пробудився з віковичної неволі.

Чеський письменник сам ще недавно був опоєний тяжко здобутою свободою для власного народу. І він, як і інші прогресивні письменники, підписав 1917 року відомий Травневий Маніфест, що ним — як пише Ленка Адамова — «зголосився до боротьби за національні права чеського народу, метою якої було здобути державну незалежність. Письменники в цій інтенції зблизились з національними зусиллями чеських ліберальних політиків (бо ж соціал-демократія тоді мала інші цілі і їй не вдалося підхопити масовий рух народу)»².

Аналогічно підійшов Кудей і до збройної боротьби гуцулів проти своїх історичних поневолювачів. Йому було байдуже, хто очолював це повстання — багатша верства гуцулів чи гуцульська біднота. Він виходив з переваги загальнонаціональних інтересів перед соціальними, які кожний культурний і національно свідомий народ розв'язує в рамках власної держави. Кудея захопив передусім революційний зрив закарпатських українців, які вирішили самі бути панами на власній землі. Соціальною структурою гуцульське повстання 1918—1919 рр., яке проголосило Гуцульську республіку, можна порівняти із Словацьким національним повстанням, в якому також брали участь усі суспільні верстви сло-

вацького народу. Між ним і гуцульським повстанням була також подібність у керівній силі народного зриву. Словацьке повстання очолювала найсвідоміша частина словацької інтелігенції, гуцульське — в основному гуцульські газди, заможніші гуцули, хоч були в ньому й представники гуцульських пролетарів: наймитів, лісорубів, бокорашів. Саме ці гуцульські газди становили найосвіченішу, а тому й національно найсвідомішу верству гуцулів—верховинців. Чеський письменник бачив, що в гуцульському протиугорському повстанні об'єдналися інтереси багатих і бідних, приблизно так, як це було в добі визволення чехів і словаків у 1918 р. Кудей подивлявся національну енергію поневоленого закарпатського народу, який одностайно повстав проти своїх віковичних гнобителів, щоб ціною власної крові здобути собі свободу.

Досить добре розібрався чеський письменник також у тогочасній складній всеукраїнській ситуації. Він знав, що Західноукраїнська Народна Республіка, очолювана Євгеном Петрушевичем, про якого є згадка в романі, виникла в результаті боротьби проти польської окупації Галичини. Його симпатії, як чеха—слов'янофіла, були на боці «меншого», покритого сльозами слов'янського брата — українців, з якими чехи співпрацювали ще на I Всеслов'янському з'їзді у Празі 1848 р. Кудей, однак, намагався об'єктивно зобразити дальший розвиток взаємин гуцулів із галичанами. Те, що уряд ЗУНР дав збройну допомогу своїм єдинокровним братам на Закарпатті, які звернулися до нього за підтримкою, було для нього свідомим української зрілості й солідарності, спільного всеукраїнського фронту проти своїх ворогів. У цьому ж плані, хоч трохи й по—своєму, зображає Кудей і те, як уряд ЗУНР після визволення гуцулів із румунських в'язниць посилав їх на східний

фронт проти більшовиків, які вели наступ на самостійну ЗУНР. Тут чеський письменник нічого не замовчує, старається історично подати події. Більшовицькі війська, значно численніші й краще озброєні, ніж галицькі Січові стрільці, перемагають. Під впливом добре організованої більшовицької пропаганди частина Січових стрільців, а з ними й частина гуцулів перебігають на бік Червоної армії і воюють пізніше за «червону» Радянську Україну. Замішання, що настало між гуцульськими частинами, спричинюється навіть до дезертирства у їхньому майже безнадійному становищі. Після жорстоких, але нерівних боїв частина гуцулів, разом із Січовими стрільцями, була інтернована, інша з тяжкими труднощами пробивалася додому.

Як бачимо, роман Кудея, написаний по гарячих слідах подій, насамперед цінний своїм історизмом. Чеський письменник намагався об'єктивно зобразити гуцульське повстання 1918–19 рр. на Закарпатті. Цей твір є також літературним документом цього вузлового періоду Закарпаття. Певне місце посідає він і в ширшому слов'янсько-

му контексті. Оминувши однобічне класове наставлення одного чехословацького критика, подамо найважливіше з його оцінки цього роману: «Заслуга Кудея є в тому, що він зобразив боротьбу закарпатських українців за свою свободу, чим допоміг запечечити твердження ліберальних політиків і істориків, що закарпатський народ, мовляв, ніколи за свою свободу не воював, а тому є засуджений долею до залежного становища»³.

Після історичної Гуцульської республіки та роману Матея Кудея про неї, як і після героїчних боїв Карпатської Січі зі своїми окупантами навесні 1939 р., цього ніхто сказати не зможе. Роман про цю останню подію ще чекає на свого автора.

м. Братислава (Чехо-Словаччина)

ПРИМІТКИ

1 Z. M. Kuděj. Horalska republika. Román z Podkarpatské Rusi. — Praha, 1932 (Далі цитати з роману подаються за цим виданням).

2 Lenka Adamcová. Ivan Olbracht. — Praha, 1977.

3 V. Sato. Zakarpatská Ukrajina v česke literatuře. / Sovětská literatura. — 1955.

Павло ФЕДЧЕНКО

ВСТУП
ДО ВИННИЧЕНКІАНИ

Володимир Винниченко. Анотована бібліографія. Упорядник Вадим Стельмашенко. Українська Вільна Академія Наук у США. Комісія для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка. Канадський інститут українських студій. Альбертський університет. — Едмонтон, Альберта, 1989.

Здається, за свого життя жоден з українських письменників і громадських діячів з такою інтенсивністю не друкувався рідною мовою, не перекладався іншими мовами та не викликав такої зливи критичних відгуків, як Володимир Винниченко.

Причинами такої популярності були не лише гостра актуальність проблематики та новаторська форма художніх писань українського митця, а й те, що він упродовж багатьох років стояв у центрі громадсько-політичного життя нації. Саме остання обставина зумовила свідомо запрограмовану злободенність багатьох художніх творів, численних публіцистичних політичних виступів, а відтак і велику кількість статей з оцінкою діяльності митця і політика.

Ще у 20-х роках робилися спроби бібліографічного обліку винниченкіани, але вони обмежувались то лише бібліографічними відомостями про першодруки художніх творів (примітки до зібрань творів Винниченка у

харківських видавництвах «Рух» та «Книгоспілка»), то переліком незначної частини статей, присвячених Винниченкові в українській та російській критиці (у кн. П. Христюка «Письменницька творчість В. Винниченка». К., 1929).

Упорядник збірки оповідань В. Винниченка, що з'явилася після тривалого видавничого антракту (1968), М. Мольнар скористався зі згаданого бібліографічного списку П. Христюка, доповнивши його 17 новими позиціями — головно статтями із західноєвропейської та американської періодики.

Отож капітальна «Анотована бібліографія» винниченкіани, укладена Вадимом Стельмашенком (псевдонім покійного Романа Маланчука), власне, є першим у нашій науці бібліографічним довідником, що охоплює все жанрове різноманіття писань В. Винниченка, відтворює географічну картину їхніх публікацій різними мовами світу та подає максимально повний перелік книг і статей, присвячених українському письменникові і громадському діячеві.

Унікальність довідника полягає ще й у тому, що переважна більшість джерел анотована — це вимагало воістину подвижницьких зусиль, прикрашених ґрунтовною ерудицією упорядника. Похвально, що упорядник, як

правило, суворо дотримувався наукової об'єктивності й політичної безсторонності — це збільшує цінність для читачів поданих ним відомостей. Залишається ще сказати, що таких довідників у радянській науці не удостоївся жоден з наших національних класиків.

Звісно, можна сперечатися з деякими думками упорядника, висловленими у передмові до довідника, але загалом слід відзначити сумлінне прагнення до врахування всіх крайніх оцінок складної і суперечливої постаті Винниченка. Це прагнення реально підкріплюється повнотою анотованих джерел, що відбивають як часову амплітуду популярності письменника, так і весь спектр критичних оцінок від апологетики до негачії.

В. Стельмашенко закінчує свою передмову вказівкою на труднощі, з якими він зіткнувся у процесі роботи і яких, за власним зізнанням, не зумів до кінця подолати, припустившись певних «нестач та недоліків». На цій підставі упорядник скромно просить дозволу «покористуватися привілеями кожного піонера, після якого завжди приходять згодом нові й кращі робітники».

Справедливість вимагає визнати цілком законними ті «привілеї», яких, до речі, не так і багато. А реальність примушує ще й усвідомлювати, що ті «нові й кращі робітники», певно, з'являться не скоро... Коли ж і з'являться, то, хоч роботи їм належатиме немало, але реальних відчутних наслідків передбачаю небагато.

Звичайно, спільними зусиллями Комісії УВАН і науковців з АН України при допомозі фахівців, об'єднаних під крилом Міжнародної асоціації українців, треба буде ретельно обстежити бібліотеки й архівні сховища США, Канади, Західної Європи і, особливо, України та Росії.

З відомих причин в Україні після 30-х років винниченківські матеріали спеціально не нагромаджувалися і не досліджувалися, а тому наявними у

нас матеріалами сьогодні важко «перевірити» повноту і тотожність відомостей, що їх подав В. Стельмашенко. Але навіть за таких умов є підстави сподіватись, що «Анотовану бібліографію» можна доповнити рядом документів з періодики 1916—1920 років та поодинокими окремими виданнями, зокрема: «В чому наша сила?» Пгр., 1916, с. 28; «Лист до клясово несвідомої української інтелігенції». Вид. Політвідділу дивізії «Червона Галичина», 1920. Вважаю, що слід би спеціальними позиціями виділити й такі принципово важливі документи, як чотири Універсали Української Центральної Ради.

Серед збірників та хрестоматій варто врахувати і кілька разів перевидану «Шляхами життя. Читанка». Упорядн. Гр. Іваниця, Б. Якубський. — Х., де вміщувались оповідання «Солдатики!», «Хто ворог?», «Кузь та Грицунь».

Уточнення потребують рік першого видання оповідання «На лоні природи» та місце видання повісті «На той бік» (Прага — Берлін).

В. Стельмашенко послідовно дотримувався алфавітного порядку розташування творів у межах певного року. А чи не доцільніше було б відмовитись від цього принципу при розташуванні публіцистичних виступів? Адже подача їх у хронологічному порядку більш зримо відтворювала б динаміку процесу. Це ж можна сказати й щодо розташування матеріалів у «Додатках» — при дотриманні хронологічного принципу їх легше було б «вливати» в єдину структуру при перевиданні покажчика.

Але все це — здебільшого технічні дрібниці, на які, зрештою, можна й не зважати. Головне ж — здійснена величезна й цінна пошукова і дослідницька робота, яка створює міцну основу наукової бібліографії В. Винниченка і послужить незамінним посібником для всіх, хто братиметься за вивчення життя і діяльності видатного митця і політика.

м. Київ

ІЗ УКРАЇНІСТИЧНИХ ПЕРЕДРУКІВ ОЛЕКСИ ГОРБАЧА*

Набувши непоганого досвіду зі славістичними передруками серії Франкфуртського університету «Спеціміна філології славіце», що її Олекс Горбач заснував на початку 1970-х років разом зі своїм колишнім учнем і теперішнім керівником славістики у Франкфурті-на-Майні Гердом Фрайдгофом (де між іншим появились два видання першої львівської слов'янсько-грецької граматики «Адельфотес», граматика М. Смотрицького та інші передруки з україністики), він одночасно розпочав при Мюнхенському Українському Вільному Університеті серії «Українські граматики», «Матеріяли до української діалектології» та згодом «Українське літературознавство», де вийшла ціла низка україністичних фотопередруків. Тоді коли в серії «Спеціміна...» О. Горбач передруковував україністичні твори, що можуть зацікавити і славістичного читача, який не працює в ділянці україністики (інтерес до неї на Заході серед студентів та славістів донедавна був невеликий), то в своїх україністичних серіях він узяв до уваги, зокрема, ті твори, що внаслідок ворожої до української науки культурної політики у радянські роки були вилучені, знищені, а їхні автори зліквідовані або замовчувані. Він поставив собі завдання повернути україністам недоступні сьогодні в Україні праці колишніх колег, заповнити болючі прогалини, щоб молодше покоління науковців мало уявлення про культурний доробок минулих генерацій, чий внесок у духовну скарбницю народу десятиліттями промовчувано або спотворювано. Так, протягом двадцяти років, крім наукових дослідних праць з ділянки слов'янського мовознавства, де поруч статей з україністики, полоністики та русистики з'явилася

ще й низка діалектологічних матеріалів, зібраних на українських теренах поза Україною (в Румунії, Східній Словаччині, Югославії, Польщі), вийшло біля 30 одно- чи двотомових праць, автори яких давно померли, були зліквідовані а чи забуті.

Для орієнтації читача дамо короткий перегляд фотопередруків за серіями, щоб унаочнити, про які праці тут ідеться.

Крім згаданих вище перевиданих стародруків у серії «Спеціміна...», там появились ще такі важливі мовознавчі та літературознавчі фотопередруки з україністики: Крем'янецька граматика з 1638 року (1977; це — скорочена граматика М. Смотрицького); Бібліографічний покажчик мовознавчих праць Л. Червінської й А. Дикого, Харків, 1930 (1985), Історичний словник українського языка Є. Тимченка, I—II, 1930—32 (1985) (на жаль, цей твір недокінчений, вже складена друга частина була знищена в Києві або стала жертвою евакуації під час війни), Ярослав Гординський: Літературна критика підсоветської України, Львів, 1939 (1985); це важлива монографія, знищена восени 1939 р. зараз після появи, коли у вересні того самого року «визволено» Західну Україну. Монографія Я. Гординського аналізує проблематику літературних напрямків 20—30-х років у центральній Україні на підставі харківських та київських критичних оглядів тих років. Того самого року О. Горбач перевидав також біо-бібліографічний двотомник А. М. Лейтеса та М. Ф. Яшека «Десять років української літератури (1917—27)», що в другому томі містить програмні маніфести різних лі-

*Олекс Горбач — один із найкомпетентніших українських джерелознавців і мовознавців. Від 40-х років працює в Німеччині. — Ред.

тературних угруповань та тексти до літературної дискусії 20-х років (Харків, 1928). Цей переважливий огляд українського літературного життя, який зберігся серед українців хіба тільки в кількох примірниках, знайшовся у франкфуртській бібліотеці банкіра Ротшільда, котра після десятиліть конфіскації, яка в Німеччині настала 1933 р., була комплектно передана у 1980-х роках франкфуртській університетській бібліотеці. Там працюю Лейтеса — Яшека й відкрив між «новопоявами» О. Горбач. Без цих двох праць (Гординського і Лейтеса та Яшека), десятиліттями замовчуваних в українському літературознавстві, важко уявити собі всебічне дослідження українського літературознавства першої половини ХХ століття.

Незабаром у цій серії з'явиться передрук одної із шкільних риторик XVIII століття, надрукованої в Почаєві латинською мовою. Вона унаочнить наш зв'язок із західним ученим світом, високий освітній рівень українських земель того часу, коли латиною писалися підручники й літературні твори. Сьогодні знавців латини в Україні можна перелічити на пальцях...

Три наукові серії заснував О. Горбач при Українському Вільному Університеті в Мюнхені, що їх на 90 відсотків сам фінансує. Вони задумані як підставові тексти для студій україністики при цьому ж університеті та для колег — україністів в Україні й діаспорі.

У серії «Українські граматики» появилися такі передруки: А. П. Павловський. Граматика малоросійського наречія. — СПб., 1818; Прибавление. — 1822 (1978); М. Лучкай. Граматика славо-рутена. — Буда, 1830 (1979); Є. Желеховський, С. Недільський. Українсько-німецький словник. — Львів, 1882—86 (1982); цей словник уключив свого часу всю доступну українську лексику літературних творів та етнографічних матеріалів, був

підставою низки наукових праць з української лексикології та подальших словників і як таке джерело він досьогодні ще незамінний. Далі з'явилося у цій серії кілька рідкісних мовознавчих праць: П. Бузук. Нарис історії української мови. — Київ, 1927 (1985); В. Сімович. Граматика української мови. — Київ; Ляйпціг, 1921 (1986); М. Сулима. Українська фраза. — Харків, 1928 (1988); С. Смерчинський. Нариси з української синтакси. — Харків, 1932 (1990).

У серії «Матеріали до української діалектології», крім діалектологічних записок лексики південноволинської говірки села Ступно (1973) та південнолемківської говірки Красного Броду в Східній Словаччині (обидва видання мають обширні словники), вийшли як «пам'ятки мови» два початківські стародруки: «Книжиця» з 1788 р. та «Політика свіцкая» 1770—90 рр., обидва видання — в одній книжці 1985 р. Є це документи доби просвітництва в Україні. Вони відбивають тенденцію ввести народну мову у тексти, призначені для посполитого читача.

У серії «Українське літературознавство» з'явилася низка важливих історій та підручників української літератури, до яких видавець подав у післясловах чи вступях вказівки й огляди до розвитку методології літературознавства в Україні на тлі загальноєвропейських тенденцій. Тут маємо такі книжки: С. Єфремов. Історія українського письменства. — Київ; Ляйпціг, 1924 (1989), де вміщено також спомин Наталії Павлушкової, племінниці С. Єфремова, про процес СВУ та долю автора; А. Шамрай. Українська література. — Харків, 1928 (1989); А. Дорошкевич. Підручник історії української літератури. Четверте видання. — Київ, 1929 (1991); Богдан Лепкий. Начерк історії української літератури, 1909—1933 (1991); тут зібрано всі сьогодні важкодоступні літературознавчі праці Богдана Лепкого, зокрема польськомовні з років його праці

при Краківському університеті, де він викладав українську літературу. У докладному післяслові О. Горбач знайомить ближче з літературознавчою методою Б. Лепкого, долею його праць із цієї ділянки й подає у примітках цікаві доповнюючі відомості, що знаходяться не одному україністові.

Появився також у 1991 р. другий том з корпусу шеститомової Історії літератури руської (української) Омеляна Огоновського, що побачила світ у Львові під кінець 1880-х років. Том охоплює поезію й драму ХІХ ст., видавець додав реєстр імен. Далі до друку піде третій том, а тоді лише перший (давня, київська доба), в якому буде післяслово з оглядом цього першого монументального твору з українського літературознавства. У цій серії ще в 1992 р. вийде Українська стилістика і ритміка В. Домбровського, що появилася 1923 р. в Перемишлі. Автор, як виявилось, був на висоті свого часу, знав дотичну західноєвропейську літературу і включив до свого аналізу широкий вахляр тодішнього українського письменства.

Ціла низка церковнослов'янських творів, що з'являлися в Україні, була передрукована О. Горбачем у виданнях Українського Католицького Університету в Римі. Там і вийшли 1968 р. Перший рукописний українсько-латинський словник А. Корецького та Є. Славинецького з 1642 р. (копія рукопису зберігається в Паризькій Національній бібліотеці), рукописна «Риторика» з другої половини ХVІІІ ст. з молдавського монастиря Нямц, де разом із Паїсієм Величковським проживали й працювали над церковними й науковими перекладами ченці родом з України, що залишили в монастирській бібліотеці низку різнодідних праць.

У серії УКУ передруковано три важливі видання з богословськими текстами ХVІІ століття: Требник П. Могили, надрукований ним же Номоканон та Три катехизми з ХVІІ ст., а 1991 р. надруковано в цій серії факсимільне видання: двотомник Латинослов'янського словника Івана Максимовича з 1718—21 рр. Рукопис словника зберігається в Публічній бібліотеці С.-Петербурга. Ця унікальна лексикографічна праця нашого земляка містить пребагатий лексикальний матеріал до історії української, білоруської та російської мов ХVІІ—ХVІІІ ст. Слов'янська лексика буде охоплена в індексі слів, що з'явиться друком 1992 р. як третій том до словника.

Задумані були ці видання О. Горбача ще перед тим, як на обрії окреслилися перші суспільно-політичні зміни в Радянському Союзі, коли україністика в Україні ледве живітала, а за кордоном студії україністики не вабили нікого, дарма що йдеться про великий слов'янський народ, культура й мова якого мали б цікавити західного студента чи вченого бодай на рівні культури польської або чеської. Тим більше радіє видавець, що його видання доходять сьогодні в Україну поштовими бандеролями і стають у пригоді не одному фахівцеві, що знав про ту чи ту працю, але вона йому була недоступною, ба навіть згадувати її він не смів. Можна вже мріяти і про те, що ці видання будуть надходити до книгарень в Україні і їх зможе придбати кожен, хто потребує. Хай же щастить україністиці в незалежній Українській державі розвинути всі переслідувані, занедбані, недо-розвинуті галузі науки про рідну мову, літературу та культуру.

А.-Г. Г.
м. Райхельсгейм, Німеччина

ПО ДОРОЗІ З МИНУЛОГО
В СУЧАСНЕ

Оскар Кольберг. Казки Покуття. Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття, примітки та словник І. Хланти, художник-оформлювач Е. Медвецька. — Ужгород: «Карпати», 1991.

Інтерес до українського побуту, культури, усної народної творчості набуває виняткового значення в діяльності визначних польських літераторів, учених, громадських діячів ХІХ ст. Певну роль у цьому відіграв безпосередній зв'язок переважної більшості дослідників з Україною. Деякі з них (В. Залеський, Ю. Коженювський, А. Бельовський, І. Коперницький) походили з України, інші (З. Доленга-Ходаковський, Ж. Паулі, Ю. Крашевський. В. Поль, О. Кольберг) провели тут значну частину життя або подорожували по ній.

Оскар Кольберг (1814—1890) народився в сім'ї інженера-топографа з містечка Пішисуха, Радомської губернії, королівства Польського. В історію йому судилося увійти видатним народознавцем, основоположником польської фольклористики. За великі наукові заслуги був обраний членом-кореспондентом Краківської Академії Наук, наукових товариств у Парижі та Петербурзі, музичних — у Львові та Варшаві. Наукова спадщина О. Кольберга складає 80 томів, переважно більшість яких надрукував за життя власним коштом. Його ім'я увійшло в українські енциклопедії, а народознавчі праці «Покуття» (1882—1889), «Волинь» (1907), «Русь Карпатська» (1970) та ін. назавжди залишаться важливою джерельною базою української фольклористики та етнографії.

Про О. Кольберга написано чимало. У працях польських, українських і російських учених охоплені головні віхи творчої біографії (М. Янчук, С. Лам, Й. Гайск, Р. Гурський), докладно проаналізовані наукові принципи окремих публікацій (Я. Карлович, І. Франко, І. Коперницький, Ч. Нейман, Р. Зибіч, В. Гнатюк), їх місце у розвитку слов-

янської фольклористики (О. Пипін, М. Сумцов). Серед історіографічних робіт останніх десятиліть знаходимо змістовні праці українських етнологів В. Юзвенко і З. Болтарович. Однак досі ніхто не наважувався перевидати українською мовою принаймні частину величезної спадщини О. Кольберга. Заповнити прогалину випало на долю закарпатського вченого Івана Хланти.

До студій над О. Кольбергом взявся зрілий фольклорист-професіонал. Кандидатську дисертацію «Українська соціально-побутова казка» (1976) він успішно захистив в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР. Науковий керівник професор Дей спонукав його вивчати і багатий фамільний архів братів Рудченків, авторів знаменитого соціально-психологічного роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», в результаті чого появились «Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика» (1977).

Наукова громадськість схвально зустріла і появу двох фольклорних видань, що безпосередньо відображають вузькопрофесійний інтерес ученого. У збірках «Правда і кривда» (1981) і «Казки Карпат» (1989) подано загалом близько 300 українських народних казок, записаних власне упорядником, а також його попередниками і сучасниками (В. Гнатюком, П. Літуром, М. Івасюком, С. Пушиком та ін.) у Східній Галичині, на Закарпатті та Буковині. Нещодавно на книжкових полицях з'явилася і швидко розійшлася невелика збірка вертепних дійств і колядок «Над вертепом зірда ясна» (1990), якою фольклорист вітав українське національне пробудження на Закарпатті. До вагомого ужитку кандидата філологічних наук І. Хланти на ниві українського фольклору слід додати ще близько 50 аналітичних праць, два бібліографічні покажчики, що, ясна річ, не вичерпують коло творчих зацікавлень ученого.

У своїх студіях дослідник особливу увагу звернув на мандрівки О. Кольберга на

Покуття (Станіславська і Коломийська округи) в середині 1870—1880-х років, які дали життя чотиритомній фольклорно-етнографічній праці «Покуття» (1882—1889). Видана у Кракові польською мовою, вона належала до найцінніших і найвизначніших публікацій українських народних творів XIX ст. Характерна риса Кольберга-народознавця — велика увага до організації масового збирання усної народної творчості, що стало надалі традицією у польській фольклористиці. Під час підготовки «Покуття» до друку він підтримує постійний зв'язок із фольклористами-аматорами на місцях. Завдяки цьому в першому томі подано детальний опис місцевого населення, а в другому-третьому — численні зразки його пісенної та музичної творчості. Для популяризації І. Хланта вибрав четвертий том «Покуття», який складають 77 казок і 205 загадок (їх випущено). Казки «Покуття» у записах О. Кольберга — справжнє багатство народного епосу. За кількістю зразків і різноманітністю сюжетів це був п'ятий збірник українських казок після видань І. Рудченка (1869—1870), М. Драгоманова (1876), П. Чубинського (1878) та Ю. Мошинського (1885). Водночас «Казки Покуття» — перше і найбільш солідне видання галицьких казок. Наступні збірки «Чарівне горнятко» (1971), «Казки Підгір'я» (1976), «Золота вежа» (1983) побачили світ порівняно недавно.

Тому зрозумілий той ступінь наукового ризику, на який пішов упорядник, повертаючи сучасникам світобачення їхніх предків. Сучасний читач ледве отримав би на солоду розшифровувати живу мову сторічної давності, буквально перекладену з латини. Отже, видання упорядковано за сучасним правописом, але із збереженням покутських лексичних і фразеологічних особливостей.

О. Кольберг подав казки усіх жанрів: про тварин, героїко-фантастичні, соціально-побутові, нісенітничі, умовно згрупувавши їх на «Чарівні казки» (всіх 25), «Казки про злих духів, силачів і страхів» (12), «Легендарні, моральні казки і т. п.» (11), «Пригодинські казки та казки-анекдоти» (21), «Казки про тварин» (3), «Гуцульські казки» (5). Враховуючи специфіку науково-популярного видання, упорядник виправдано змінює ори-

гінальні назви кількох казок (чч. 34, 52, 55, 73), оскільки польський фольклорист не-виразно сформулював їхню головну ідею. Однак вважаємо недоцільною заміну назви казки «Злодій на сповіді» (ч. 62) на «Як солдат сповідався». У текстах трапляються незначні пропуски, котрі, на думку упорядника, є зайвими у розгортанні окремих сюжетів (чч. 12, 22, 65, 70, 74). Прикра помилка вкралася у примітки, в яких обумовлено відсутність одного із варіантів казки «Розумна дівчина». Насправді обидва тексти (чч. 50 і 51) наведені повністю, але своєрідно пронумеровані (ч. 50 А і Б).

Загалом «Казки Покуття» О. Кольберга недопічують двох сюжетів. Вилучення з етичних міркувань сороміцького мотиву (ч. 49) можна пояснити традицією, яка складалася в українській фольклористиці. А от надзвичайно динамічний сюжет «Дочка і пасербиця» (ч. 42) напевно не зміг знайти прихильності видавців за наявні там релігійні мотиви. «Казки Покуття» зацікавлять людей різного віку і професійних устремлень: малюків — розкішним оформленням та ілюстраціями, старших — одухотвореністю. Для спеціалістів у кінці додається порівняльний показник сюжетів. Особливо помічним видання стане вчителям і вченим-етнографам. Адже в казках зафіксований світогляд народу, його етичні та естетичні ідеали, праця, побут, сімейні та громадські звичаї, а в цілому — особливості українського національного характеру.

Читаючи «Казки Покуття», можна охопити основи народного мислення другої половини XIX ст. бодай на маленькому клптику української землі. Трапилося в Жаб'є-Ілці 1876 р., О. Кольберг мимобіжно записав, що чотири гуцульські казки розповів йому Ю. Скірчук, а п'яту — наймит місцевого священика С. Вітвіцького. А хто ті обдаровані селяни з околиць Коломиї і Городенки, Тлумача, Снятина, котрі годинами оповідали польському вченому? О. Кольбергу й на гадку не спало «подавати для нащадків імена співаків Гриців чи співачок Гафок». Мета його порівняльного вивчення по обидва боки російсько-австрійського кордону полягала у визначенні специфічних рис польського фольклору в межах «історичної Польщі», до якої, за твердими

переконаваннями О. Кольберга, належали й українські землі. Втім, саме завдяки О. Кольбергові із історичної давнини постає не безіменний народ, а українці Карпат з їх контрастною ментальністю, вихованою чарівною природою над Дністром, Прутом і Черемошем, політичними і соціальними умовами австрійської провінції Галичини, буденними сільськими турботами і родинним життям.

В основному колізії точаться у взаєминах дітей і батьків, братів і сестер, односельців і жителів чужих сіл, одноплемінників і євреїв та циган, селян і панів та цісаря, грішних і святих, простих людей і надприродних сил. До традиційних опозицій належать і потаємні, інтимні стосунки між особами протилежних статей. Сороміцькі сюжети прийнято українськими етнографами залишати поза предметом широких досліджень. Відомі збірки сороміцьких звичаїв, казок, пісень, приказок, загадок і лайки Ф. Вовка (1898) і В. Гнатюка (1910—1912), у яких активну участь брав і. Франко, вийшли поза межі України відповідно французькою та німецькою мовами і не призначалися для вільного продажу. З таких міркувань, напевне, виходив і упорядник, знімаючи текст ч. 49. Однак слів із пісні не викинеш. Із живого народного гоні. зробити штучне, неперодне. Сороміцькі мотиви зустрічаються в низці казок.

У покутських селах бували з іронією

розповідали про свої поневіряння по судових інстанціях цісарської Галичини. Втім, бюрократи в усіх часах і народах однакові: шукають вигоду, а відтак відтягують вирішення і дріб'язкових справ.

Допитливий читач знайде чимало інших сюжетів на свій смак і розсуд. Народ жив, вірив, сподівався, що нарешті і на цьому світі щастя усміхнеться. Віднайдеться насправді ота казкова діамантова дорога, дивовижний камінь чи молодильна вода, прилине чарівний кінь, золотий птах чи золота рибка, зійде щаслива зірка — вісниця достатку, спокою і безтурботного життя.

На жаль, рецензоване видання не позбавлене вад. На нашу думку, словник маловживаних слів (дуже потрібний!) варто було розширити. Потрібно було пояснити деякі чужомовні слова, деякі кальки, як слуп (стовп), клевець (молот), дубельтівка (двостволка, мисливська рушниця), мурын (негр), під (горище), туз (дюжина) тощо.

«Казки Покуття» О. Кольберга, репрезентовані вченим-фольклористом І. Хлантою, є першою спробою ввести у широкий науковий обіг величезну фольклористичну спадщину польських народознавців XIX ст. Ще чекають свого дослідника і видавця збірки українських казок Ю. Мошинської, С. Рокосовської і т. д. Варто було б перевидати записи казок, здійснені відомими українськими фольклористами І. Рудченком, П. Чубинським, М. Драгомановим, І. Манжуру, Б. Грінченком, В. Гнатюком та ін.

Мікулаш Неврлий — відомий українознавець з Чехо-Словаччини, автор численних досліджень та публікацій української поезії 20-х років та розвідок з історії української літератури. Живе в Братиславі.

Петро Лаврів — публіцист, у минулому — багаторічний в'язень радянських концтаборів; досліджує історію Донеччини. Живе в Донецьку.

Ігор Качуровський — поет, перекладач, дослідник історії і теорії літератури; автор збірок поезій «Над світлим джерелом» (1948), «В далекій гавані» (1956), «Пісня про білий парус» (1971), «Свічада вічності» (1990); збірок прози «Шлях невідомого» (1956), «Дім над кручею» (1966); теоретичних праць «Строфіка» (1967), «Фоніка» (1984), «Нарис компаративної метрики» (1985) та ін. Живе в Мюнхені.

Павло Федченко — дослідник історії української літератури і журналістики, автор праць «Матеріали з історії української журналістики» (1959), «Тарас Шевченко» (1963), «Літературна критика на Україні першої половини ХІХ ст.» (1982) та ін.

Ярослав Розумний — літературознавець, професор Манітобського університету, Канада, Автор розвідок про українську класичну і сучасну літературу.

Артур Білоус — аспірант інституту філософії АН України.

Іван Коропецький — професор Темпльського університету (Філадельфія, США), академік АН України; упорядкував матеріали IV Конференції про українську економіку, проведеної в Українському дослідному інституті Гарвардського університету: *The Ukrainian Economy: Achievements, Problems, Challenges* (Cambridge, MA, 1992).

Володимир Попович — лікар, автор численних мистецтвознавчих монографій, есе і статей. Живе у Франції.

Набрано на комп'ютерному комплексі “ Сучасності “
Надруковано на комбінаті друку “ Преса України “
252047, м. Київ, просп. Перемоги, 50
Друк офсетний. Зам. 0144106

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, посилаючися на додатковий список (телеграму Міністерства зв'язку України), число індексу 74459; на рік: 60 крб., на півроку: 30 крб., на квартал: 15 крб.

Адміністрація в Україні: 254655 Київ-МСП, вул. Мельникова, 63.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В США

Передплата журналу *Сучасности* в усіх західніх країнах становить 60 ам. доларів на 1992 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sucasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в американських доллярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sucasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ: Sucasnist / Dr. D. H. Pyrohiv ІЗРАЇЛЬ: Sucasnist / Mr. G. Shakhnovich
75 New Road Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Oak Park, Vic. 3046 Bat -- Yam
Melbourne

АРГЕНТИНА: Sucasnist / Dr. M. Wasylyk ШВАЙ: Sucasnist / Dr. R. Prokop
Nahuel Huapi 5381 ЦАРІЯ: Muristrasse 82
1431 Buenos Aires 3006 Bern

ВЕЛИКО- Sucasnist / Mr. T. Kuzio
БРИТАНІЯ: 74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

Адміністрація в США:
SUCASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
(201) 622-0545 Fax.: (201) 622-1933

ВИЙШЛО ДРУКОМ:

"УКРАЇНЬСЬКА ДУША". - К., МП "Фенікс", 192. - 128 с.

Це збірка оригінальних досліджень української ментальності - специфічного світобачення нашого народу, яке значною мірою впливає на його історичну долю. Основу збірки складають чотири статті відомих учених української діаспори - "Українська емоційність" Євгена Онацького, "Світовідчуження українця" Олександра Кульчицького, "Родина і душа народу" Богдана Цимбалістого, "Душа і пісня" Миколи Шлемкевича.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ. *На порозі Нової України: гадки і мрії.* - К.: Наукова думка, 1991. - 128 с.

Книжка становить собою збірник статей і промов Михайла Грушевського, написаних і виголошених протягом 1917-1918 років.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ. *Про українську мову і українську школу.* - К.: Веселка, 1991. - 46 с.

Перевидання збірника 1913 року. З передмови автора: "В сій книжечці зібрав я статті про українську мову і шкільну науку чи освіту, що друкував у газеті "Село" в роках 1909 і 1910, головню для читачів селян". Порушені в них проблеми залишаються актуальними і сьогодні.

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ. *Про козацькі часи на Україні.* - К.: Дніпро, 1991. - 238 с.

Захоплююча, яскрава розповідь про славетну історію Запорозької січі - од витоків і до злочинного зруйнування її російським царатом. Виникла з лекцій, які видатний український історик потай від властей читав студентам Київського університету протягом 1895/96 навчального року і були видані поза межами Російської імперії - у Чернівцях (1897) та в Коломиї (1912).

ІГОР КАЛИНЕЦЬ. *Пробуджена Муза. - Поезії.* - Об'єднання українців у Польщі; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій. - Варшава, 1991. - 464 с.

Збірка поезій відомого українського поета і діяча національного відродження 60-90-х роки, біографічними матеріалами та матеріалами судової справи, відгуками критики на його творчість.

ЗОЛОТИЙ ГОМІН: *Українська поезія світу.* - К.: Молодь, 1991. - 352 с.

У видалі представлена творчість понад ста українських поетів, які живуть у різних країнах світу, на різних континентах.

ЧИТАЙТЕ В НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ:

ГАННА СВІТЛИЧНА
Поезії

**ВОЛОДИМИР
БАЗИЛЕВСЬКИЙ**
Поезії

ТАРАС ГУНЧАК
Втрати українців під час
другої світової війни

ПЕТРО ПОТІЧНИЙ
Українсько-російські
відносини...

Листи
ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА

**МИРОСЛАВ
МАРИНОВИЧ**
Відкритий лист
Г. Померанцу

АДАМ МІХНІК
Демон нашого часу